

SCIENTIA DANICA · SERIES H · HUMANISTICA · 8 · VOL. 13

Hans Brøchners bidrag til Kierkegaard-receptionen i Danmark

*Udgivet med indledning og kommentarer
af Carl Henrik Koch*

1742

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB

udgiver følgende publikationsrækker:

THE ROYAL DANISH ACADEMY OF SCIENCES AND LETTERS

issues the following series of publications:

	AUTHORIZED ABBREVIATIONS
Scientia Danica. Series B, Biologica <i>Formerly: Biologiske Skrifter, 4°</i> (Botany, Zoology, Palaeontology, general Biology)	Sci.Dan.B
Scientia Danica. Series H, Humanistica, 4 <i>Formerly: Historisk-filosofiske Skrifter, 4°</i> (History, Philosophy, Philology, Archaeology, Art History)	Sci.Dan.H.4
Scientia Danica. Series H, Humanistica, 8 <i>Formerly: Historisk-filosofiske Meddelelser, 8°</i> (History, Philosophy, Philology, Archaeology, Art History)	Sci.Dan.H.8
Scientia Danica. Series M, Mathematica et physica <i>Formerly: Matematisk-fysiske Meddelelser, 8°</i> (Mathematics, Physics, Chemistry, Astronomy, Geology)	Sci.Dan.M
<i>Oversigt, Annual Report, 8°</i>	Overs.Dan.Vid.Selsk.

Correspondence

Manuscripts are to be sent to

The Editor

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

H. C. Andersens Boulevard 35

DK-1553 Copenhagen V, Denmark.

Tel: +45 33 43 53 00.

E-mail: kdvs@royalacademy.dk.

www.royalacademy.dk

Questions concerning subscription to the series should be directed to the Academy

Editor Marita Akhøj Nielsen

© 2016. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced in any form without the written permission of the copyright owner.

Hans Brøchners bidrag til
Kierkegaard-receptionen i Danmark

Abstract

Hans Brøchner (1820-1875), a Danish professor of philosophy who was related to Søren Kierkegaard and knew him personally, was, after Kierkegaard's death in November 1855, requested to write about his works. A long commemorative article appeared in the newspaper *Fædrelandet*. Hitherto, in spite of repeated requests to do so, Brøchner had refrained from writing about Kierkegaard's works out of veneration for the author. In the academic year 1858-59 Brøchner held a long series of lectures at the University of Copenhagen on the relationship between Christianity and philosophy. In connection with these Brøchner concerned himself in greater depth and more critically than had been possible within the scope of the article on the author's works. These two early contributions to the Danish reception of Kierkegaard are certainly the first attempts to consider his works as a whole. These contributions to the dissemination of knowledge about Kierkegaard's views in Denmark are published here with introductions and commentary.

Hans Brøchners bidrag til Kierkegaard-receptionen i Danmark

*Udgivet med indledning og kommentarer
af Carl Henrik Koch*

Scientia Danica. Series H, Humanistica, 8 vol. 13

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 2016
Printed in Denmark by Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 1904-5492 · ISBN 978-87-7304-396-7

Indleveret til Selskabet september 2015
Færdig fra trykkeriet maj 2016

Indholdsfortegnelse

Forord 7

Indledning 9

Brøchners artikel i *Fædrelandet* 45

Forbemærkninger 47

Artiklen 50

Kommentar 62

Brøchners forelæsninger om Kierkegaard 65

Manuskriptbeskrivelse 67

Udgivelsesprincipper 69

Forelæsningerne 72

Kommentar 189

Forord

Da det er mere end 15 år siden, jeg begyndte at afskrive manuskriptet til Hans Brøchners forelæsninger i 1859 over Søren Kierkegaards tankeverden, afsluttes med denne udgivelse et projekt, der har strakt sig over alt for mange år. Andre projekter og opgaver kom imellem og udskød afslutningen, men efter afleveringen af manuskriptet til den bog om Spinoza, der udkom i sensommeren 2015, besluttede jeg at nå til vejs ende.

Min trofaste støtte i alle livets forhold, Vibeke, har sammenholdt min afskrift med forelæsningsmanuskriptet og har adskillige gange læst korrektur på mit manuskript, hvilket jeg er hende meget taknemmelig for. Uden hendes medvirken var projektet aldrig blevet virkelighed. Det siger sig selv, at hvis der stadig skulle forekomme fejl i såvel afskrift som i indledninger og kommentarer, er ansvaret mit.

Jeg takker Videnskabernes Selskab og dets redaktør, Marita Akhøj Nielsen, for at have påtaget sig at varetage udgivelsen og Selskabets to anonyme fagfællebedømmere for deres indsigtsfulde bemærkninger til mit manuskript.

Hørsholm, oktober 2015
Carl Henrik Koch

Indledning

Blandt Kierkegaard-kendere huskes Hans Brøchner for de erindringer om sin slægtning Søren Kierkegaard, som han nedskrev i dagene omkring årsskiftet 1871/72. To år efter hans død i 1875 blev de udgivet i den senere filosofiprofessor Harald Høffdings redaktion i marts-nummeret 1877 af Georg og Edvard Brandes' tidsskrift *Det nittende Aarhundrede*¹. Siden er erindringerne blevet udgivet tre gange på dansk, alle efter originalmanuskriptet, der befinder sig i Det kongelige Biblioteks håndskriftssamling,² og senest i 1996.³ Af samtlige omtaler af personen Kierkegaard skrevet af samtidige, der havde været i personlig kontakt med ham, er disse erindringer de fyldigste og mest levende fortalte. Til Brøchners erindringer om Kierkegaard slutter sig i 1996-udgaven nogle passager om Kierkegaard i Brøchners brevveksling med vennen Christian F.K. Molbech.⁴

Brøchner huskes også som lærer for to af de store skikkelser i dansk åndsliv omkring 1900, nemlig litteraten Georg Brandes⁵ og filosofen Harald Høffding, som hver dedicerede et af deres hovedværker til ham; Brandes det første bind af *Hovedstrømninger i det nittende Aarhundredes Litteratur* med titlen *Emigrantlitteraturen*, som udkom i 1872, Høffding sit filosofihistoriske hovedværk fra 1894-95, to-binds vær-

---

1. ss. 337-374 i det nævnte martsnummer 1877.

2. Katalogsignatur: Add. 415d, 4°.

3. *Søren Kierkegaard truffet. Et liv set af hans samtidige*. Samlet, udgivet og kommenteret af Bruce H. Kirmmse, København 1996 ss. 311-341. Samtidig udkom en engelsk oversættelse. (*Encounters with Kierkegaard. A Life as Seen by His Contemporaries*, udg. af Bruce Kirmmse oversat af udgiveren og Virginia R. Laursen, Princeton 1996).

4. Se *Hans Brøchner og Christian K.F. Molbech. En Brevveksling (1845-1875)*. Udgiven og indledet af Harald Høffding, Kjøbenhavn 1902. Denne udgave må anvendes med en vis forsigtighed, da der adskillige steder er udeladelser, som ikke er angivet, med efterfølgende ændringer i originalteksten til følge. Citater fra den må derfor sammenlignes med de originale breve, som befinder sig på Det kongelige Bibliotek, katalogsignatur Add. 877, 4°. Afsnittene i brevene om Kierkegaard er medtaget i Bruce Kirmkses udgave af samtidens erindringer om Kierkegaard, der er nævnt ovenfor i note 3.

5. Se især Paul V. Rubow: *Georg Brandes og hans Lærere*, København 1927.

ket *Den nyere Filosofis Historie. En Fremstilling af Filosofiens Historie fra Renaissancens Slutning til vore Dage*. Og begge omtaler i deres erindringer med tydelig veneration deres gamle lærer.⁶ Brøchner havde undervist og vejledt Brandes i hans studier frem mod magisterkonferensen i æstetik og Høffding frem mod den filosofiske magistergrad.

Helt poetisk og næsten henført skrev Brandes i 1886 om sin tidligere læremester:

Han var 41 Aar gammel, da vi saa ham første Gang, hørte en Række Forelæsninger af ham, fængsledes af hans elegante og strænge Skikkelse, hans sydlandske Hoveds klassiske Profil, det store alvorfulde Blik under de hvælvede, lidt trætte Laag. Han var, skjønt noget medtaget af Aarene, den adeligste Mands-Skjønhed vi nogensinde havde set. Han var høj og slank, mager og tør. Ansigtet var smalt og noget indfaldent, det rige og bløde Haar blaasort i sin Glathed. De store brune Øjne havde et Udtryk, som havde de grædt meget, som var deres Blik blevet blidnet af Sorg. Panden hævede sig over dem stejl og hvid, som i to Etager. Det spanske Skjæg bidrog sit til at give Indtrykket af noget Fremmed. Han lignede ikke en moderne Lærd, snarere en Tænker fra Renaissancens Italien, var da ogsaa efter eget Sigende af italiensk Afstamning.⁷

Hans Brøchner blev født 30. maj 1820 i Fredericia som søn af en velhavende købmand og grossist.⁸ Gennem moderen var han i familie med Søren Kierkegaard, da hendes søster var gift med en fætter til Kierkegaards far. Efter sin fars død i 1846 lod Brøchner sin arvepart blive stående i forretningen, som blev overtaget af en bror. Under treårskrigen blev Fredericia d. 17. maj 1847 udsat for et bombardement, som lagde købmandsgården i ruiner, og alt, hvad der var i de store lagre, gik op i røg, hvorved han mistede sin arvepart, så han i mange år ved skoleundervisning måtte klare dagen og vejen, herunder understøtte nogle af sine søskende.

6. Se G. Brandes: *Levned* [bd. 1], *Barndom og første Ungdom*, København/Kristiania 1905, fx s. 129ff. og H. Høffding: *Erindringer*, København 1928, s. 77ff.

7. G. Brandes: *Essays. Danske Personligheder*, København 1889, s. 231.

8. Brøchners barndoms- og ungdomsår er skildret af S.V. Rasmussen i *Den unge Brøchner*, [København] © 1966.

16 år gammel var han i 1836 blevet dimitteret til Københavns Universitet fra Fredericias lærde Undervisningsinstitut og var flyttet til København for at studere. Den 25. oktober bestod han studentereksamen, som på den tid altid blev afholdt på universitetet, og næste år den såkaldte anden eksamen (den studieforberevende prøve). Efter at have vaklet længe mellem nærorientalsk filologi og retsvidenskab valgte han teologien som studiefag.

Under sine studier blev Brøchner grebet af to af tidens radikale ånder, den tyske filosof Ludwig Feuerbach, der opfattede det guddommelige som en objektivisering af det menneskelige væsen, det vil sige, at mennesket sætter det som noget ydre, der er forskelligt fra mennesket selv, og af hans landsmand, teologen David Friedrich Strauss, som havde givet en mytologisk tolkning af evangelierne i Det ny Testamente. Resultatet blev, at Brøchner måtte forkaste traditionelle teologiske forestillinger om fx en personlig guddom, treenigheden og sjælens udødelighed. Da han i 1841 ansøgte om at måtte indstille sig til teologisk embedseksamen, og i sin ansøgning redegjorde for sit forhold til kristendommen, blev han afvist, hvilket fremkaldte stor presseomtale ikke kun i de københavnske aviser men også i provinspressen. Den daværende ekstraordinære professor i teologi H.L. Martensen skrev til sin ven teologen J.A. Dorner i Kiel, at sagen om afvisningen af Brøchner »macht ungeheures Aufsehen, sowohl im grösseren Publico, wie unter den Studirenden.«⁹ Efter afvisningen valgte Brøchner semitisk filologi og filosofi som studiefag med en filosofisk magisterkonferens for øje svarende til den nuværende dr.phil.-grad. Han forsvarede sin konferensafhandling *Om det jødiske Folks Tilstand i den persiske Periode* 1. november 1845. I afhandlingen kritiserede han den hegelske idealisme med argumenter hentet fra Feuerbach og den hegelske historiefilosofi ud fra den historiefilosofi, der året før var blevet skitseret i *Philosophiske Smuler's* »Mellemspil«. Konferensafhandlingen var ikke hans første litterære forsøg. I 1842 havde han sammen med C.F.K. Molbech og Carl Ploug været med til at skrive en satirisk komedie med titlen *Johan Ludvig Heiberg efter Døden. Apocalyptisk Komedie*, som udkom under pseu-

---

9. *Briefwechsel zwischen H.L. Martensen und J.A. Dorner* 1839-1881, bd. 1, Berlin 1888, s. 46.

donymet Adam Howitz,¹⁰ og i 1843 havde han i pjecen *Nogle Bemærkninger om Daaben* udgivet under eget navn kritiseret den dåbsopfattelse, som H.L. Martensen havde gjort sig til talsmand for i *Den christelige Daab betragtet med Hensyn paa det baptistiske Spørgsmaal* fra samme år.

I april 1846 forlod Brøchner Danmark for at rejse til Berlin for at tilbringe et lille års tid her flittigt optaget af sine studier og af at deltage i forelæsninger ved universitetet. Byen og dens liv tiltalte ham ikke. Året efter rejste han til Italien, hvor han opholdt sig til hen på efteråret. To år senere gik turen til Paris, og i 1852-53 var han atter tilbage i Rom.¹¹

Efter hjemkomsten fra sit andet ophold i Rom genoptog Brøchner sin skoleundervisning og den virksomhed som privatdocent, som han havde begyndt i 1849, samtidig med at han arbejdede på en monografi om den hollandske oplysningstænkter Spinoza. Monografien var tænkt som den første af en lang række filosofihistoriske monografier, der skulle være en slags forberedelse til en samlet fremstilling af filosofiens historie. Monografien om Spinoza udkom i 1857¹² og den samlede fremstilling i to bind i 1873-74,¹³ der var et resultat af mange års undervisningsarbejde, og som i lighed med de andre bøger, som Brøchner udgav efter Spinoza-bogen, er let redigerede forelæsningsmanuskripter. Ingen af de øvrige, planlagte monografier blev en realitet.

Brøchner beskrives tit som tilhænger af Hegels filosofi, som den blev udformet af de såkaldte venstrehegelianere, især Feuerbach, og som vendte sig imod det forsøg på en forening af hegelsk filosofi og kristendom, som karakteriserede en række af Hegels elever, de så-

10. Se Otto Borchsenius: *Fra Fyrrerne. Literære Skizzer*, Anden Række, Kjøbenhavn 1880, s. 48ff. og samme forfatters *Hjemlige Interiører. Bidrag til dansk Litteraturs Historie*, Kjøbenhavn 1894, ss. 87-93.

11. Om Brøchners to rejser til Rom, se *Hans Brøchners rejsedagbøger fra årene 1847 og 1852-53*. Udgivet med indledning, kommentarer og registre af C.H. Koch og V. Koch, Kjøbenhavn 1996.

12. H. Brøchner: *Benedict Spinoza. En Monografi*, Kjøbenhavn 1857.

13. H. Brøchner: *Philosophiens Historie i Grundrids*, bd. 1: *Den græske Philosophies Historie i Grundrids*, Kjøbenhavn 1873, bind 2: *Den nyere Philosophies Historie i Grundrids*, Kjøbenhavn 1874.

kaldte højrehegelianere. Fx skrev forfatteren Edward Blaumüller i et digt om Brøchner, hvori dennes personlighed og sandhedskærlighed blev hyldet:

I Hegels Skole fik han lært,
 hvad aldrig fra hans Tanke veg;
 og derfor blev hans Ånd abstrakt,
 hans udtryksform, forældet, bleg.¹⁴

Det er korrekt, at Brøchner var idealist som Hegel. Efter hans opfattelse er den immanente dynamik, der ligger bag og styrer den historiske virkelighed, som vi oplever og gennemlever, og den fysiske virkeligheds immanente, organiserende princip af åndelig karakter – af Hegel kaldt Verdensånden (Weltgeist). Den hegelske dialektiske tænkemåde er også fremtrædende hos Brøchner. Men ligesom Feuerbach, som var uglestet i samtidens tyske, akademiske filosofi, kritiserede han Hegels underkendelse af individets og den konkrete, sanselige virkeligheds væsentlighed. At den tilgrundliggende dynamik hævdes at være åndelig skyldes, at den som ren aktivitet ud fra tidens opfattelse ikke kan karakteriseres som noget materielt, idet det materielle er karakteristisk ved passivitet.

Under arbejdet med Spinoza skrev han til vennen Molbech:

Jo mere jeg har arbejdet mig frem i min Videnskab, og jo mere jeg har vundet en selvstændig Opfattelse, desto mere har jeg fjernet mig fra den for Tydskerne eiendommelige Opfattelse; og den Grundanskuelse, til hvilken jeg er kommen, er principielt forskjellig fra den hele nye tydske Philosophies.¹⁵

Hegel er ofte blevet kritiseret for, at han ikke har en etik. Med ordene, »ikke heller denne Retning [idealismen] i sin Gjennemførelse [dvs. hos Hegel] kunde constituere en ethisk Livsanskuelse«,¹⁶ tilsluttede Brøchner sig denne kritik. Senere kritiserede Brøchner

14. E. Blaumüller: *Manddom. Blandede Digte*, København 1900, s. 165.

15. *Hans Brøchner og Christian K.F. Molbech, En Brevveksling*, s. 76.

16. Se nedenfor s. 181f.

også Kierkegaard for ikke at indrømme det etiske en selvstændig plads ved siden af det religiøse, idet det etiske stadium i stadielæren kun er at forstå som et overgangsstadium til det religiøse stadium. For at bruge Brøchners udtryk så »absorberes« hos Kierkegaard det etiske i det religiøse.

Det var muligvis etikkens underordnede rolle hos Hegel, der lå bag hans udtalelse til Molbech om sine ændrede filosofiske anskuelser. Selv argumenterer han i sit hovedværk *Om det Religiøse i dets Enhed med det Humane* for eksistensen af en rationel etik og for, at et religiøst forhold, som han med Kierkegaard karakteriserede som et absolut forhold til det absolutte, hvor det absolutte ikke opfattes som en personlig guddom, men som menneskets og tilværelsens væsensgrund, er fuldt forenelig med og ikke på en kierkegaardsk livsfor nægtende måde absorberer et etisk forhold. Menneskets væsensgrund er den tilværelsestotalitet, som det er en del af, og i sidste instans det organiserende princip, som bestemmer denne totalitets karakter.

Et forhold til et andet mennesket, som for de kierkegaardske pseudonymer altid er et forhold til et relativt formål, må altid vige for det absolutte forhold til guddommen, på samme måde som Abrahams forhold til sønnen Isaak i *Frygt og Bæven* må vige for guddommens krav til ham om at ofre sønnen. Brøchner, derimod, mener, at i og med at individet forholder sig absolut til tilværelsen som helhed og til dens organiserende princip, opretholdes det etiske forhold til medmennesket. Således må han afvise, at et etisk forhold må vige for det absolutte forhold til det absolutte, dvs. det ubetingede forhold til det ubetingede, idet det følger af hans opfattelse, at et etisk forhold er fuldt ud foreneligt med det religiøse forhold ved at være indeholdt i det.

I sin bog om Spinoza tog Brøchner også implicit afstand fra Hegels væsentligste indvending imod den nederlandske metafysiker. Nok havde Hegel i sine forelæsninger over filosofiens historie sagt, at »Wenn man anfängt zu philosophiren, so muss man zuerst Spinozist seyn«;¹⁷ dog havde han også i overensstemmelse med ordene i *Phänomenologie des Geistes* om, at det sande ikke blot skal opfattes som

---

17. G.W.F. Hegel: *Sämtliche Werke* (Jubiläumsausgabe), bd. 19, s. 376.

substans, men i lige så høj grad også som subjekt,¹⁸ dvs. som aktivitet, tilføjet »Die absolute Substanz ist das Wahre, aber sie ist noch nicht das ganze Wahre; sie muss als in sich thätig, lebendig gedacht werden, und eben dadurch sich als Geist bestimmen.«¹⁹ Her overfor havde Brøchner påpeget, at når Spinoza karakteriserer substansen som »causa sui«, årsag til sig selv, er den netop karakteriseret som aktivitet.

Med udtrykket den »nyere tyske Philosophie« kan Brøchner også have tænkt på J.F. Herbart og I.H. Fichte (den yngre Fichte), hvor især den sidste spillede en rolle i dansk filosofi. Fx var både Poul Martin Møller og H.L. Martensen påvirkede af I.H. Fichte, som Brøchner karakteriserede som en »lidet klar Tænker.«²⁰ Den yngre Fichte så viljen som konstituerende for det menneskelige bevidsthedsliv, hvilket Martensen havde taget til sig, hvorimod Brøchner anså fornuften for at være den grundlæggende åndsevne. Herbarts tænkning behandlede han senere såre kritisk i sin filosofihistorie. Herbart havde kritiseret Kants og J.G. Fichtes subjektive idealisme og modstillet den med en metafysisk realisme, som Brøchner fandt modsigelsesfyldt,²¹ og som han ikke kunne acceptere, da hans grundposition var idealistisk. Derfor kunne Brøchner heller ikke følge Feuerbach, fordi, mente han, dennes materialisme var ude af stand til at forklare eksistensen af og karakteren af det menneskelige bevidsthedsliv.

Efter udgivelsen af bogen om Spinoza blev Brøchner i februar 1857 ekstraordinær docent i filosofi. Tre år senere blev docenturet ombyttet med et ekstraordinært professorat. Hensigten med udnævnelsen var at aflaste den 75-årige F.C. Sibbern, der sammen med kollegaen Rasmus Nielsen varetog filosofiundervisningen for de unge russer. Med Brøchners udnævnelse var der nu tre professorer, der skiftevis foredrog de filosofiske fag, som indgik i den propædeutiske undervisning for begyndende studerende. Allerede i septem-

18. G.W.F. Hegel: *Sämtliche Werke*, bd. 2, s. 22.

19. G.W.F. Hegel: *Sämtliche Werke*, bd 19, s. 377.

20. H. Brøchner: *Problemet om Tro og Viden. En historisk-kritisk Afhandling*, Kjøbenhavn 1868, s. 50.

21. H. Brøchner: *Den nyere Philosophies Historie i Grundrids (Philosophiens Historie i Grundrids, bd. 2)*, Kjøbenhavn 1874, s. 223.

ber 1860 indledte Brøchner sin virksomhed som lærer for de unge. Hans første forelæsning er levende skildret og refereret i den senere historiker Alexander Thorsøes erindringer.²² Ifølge Thorsøe skulle Brøchner have afsluttet sin forelæsning med følgende personlige ord til sine ungdommelige tilhørere:

Jeg haaber, at det skal lykkes mig, idet vi i Forening søger Sandheden, at vinde og fortjene Deres Tillid. I dette Øjeblik, da vi endnu er fremmede for hinanden er det kun een Ting, jeg har Ret til at fordre af Dem: at De har Tillid til Videnskaben, Tillid til Tanken, Tillid til Dem selv,²³

hvorefter han efter at have citeret en udtalelse af Hegel om den modige tro på sandhed trådte ned fra katederet og havde efterladt i »Forsamlingen en uforglemmelig Følelse af Glæde og Beundring, der gav sig Udtryk i en for Russer usædvanlig Stilhed, hvormed man forlod Auditoriet«. ²⁴

I oktober 1862 skrev Brøchner til Molbech, at han vinteren 1862/63 agtede at udarbejde et udkast til en etik og fortsatte:

Jeg vil forsøge paa at vise, at en Ethik, der ikke berører det Christelige, kan have Idealitet og Strængthed, at Troen paa det Menneskelige kan bære et ethisk System. Naar jeg blot maatte faae nogle Aars uforstyrret Ro og Oplagthed til disse Arbejder, saa skulde jeg faae en heel Deel fra Haanden. Jeg vilde idetmindste gjerne efterlade mig to Arbejder: et, der kunde vise, at jeg har vidst Noget, og et, der kunde vise, at jeg har kunnet tænke. Sporløst vilde jeg ikke gjerne, at mit Liv skulde gaae hen.²⁵

Men hverken tiden eller skæbnen var med ham. I 1861 var han blevet forlovet med den 20 år yngre Dorothea Ipsen. I juni 1862 blev de gift, og året efter fødtes sønnen Johannes Benedict. Tre år senere kommer datteren Ingeborg Christiane til verden. 14 dage efter nedkomsten døde

---

22. A. Thorsøe: *Erindringer*, København 1929, ss. 56-62.

23. A. Thorsøe: *Erindringer*, s. 61.

24. A. Thorsøe: *Erindringer*, s. 62.

25. *Hans Brøchner og Christian K.F. Molbech. En Brevvexling*, s. 296f.

Brøchners unge kone af barselsfeber. I strid med tidens skik og brug besluttede han sig til at beholde børnene hos sig. Udover personlige sorger blev han også angrebet af tuberkulose, der i lighed med barselsfeberen var en af tidens svøber. Sygdommen endte med at tage livet af ham i 1875.

På trods af, at hans livsomstændigheder og hans sygdom var hæmmende for virkeliggørelsen af de ambitioner, som han havde skildret i brevet til Molbech, var de sidste år af hans liv præget af udgivelsen af fem store værker, kortere artikler og en mindre angrebspjecce. Eksistensen af de fem værker, som kom tumlende i løbet af blot syv år, skyldtes, at Brøchner næsten altid udarbejdede fuldstændige manuskripter til sine forelæsninger, og at disse manuskripter stort set kunne udgives, som de forelå. Det er næppe rigtigt, når hans elev og ven Georg Brandes skriver, at

Paa et hængende Haar var han overhovedet slet ikke blevet Forfatter. Han følte intet Kald dertil; han havde modstandsløst ladet sin Selvkritik fortære sin Drift til Produktion, og var i Fyrretyveaarsalderen naaet til det Standpunkt af Ulyst ved al Frembringelse, at han glædede sig eller troede at glæde sig, naar der andensteds, i Tyskland f. Ex., blev fremsat Tanker, han allerede for længe siden havde tænkt og nedskrevet til eget Brug, men ikke givet i Trykken. Hvad gjør det, sagde han i saadanne Tilfælde, om det bliver sagt af mig eller en Anden, naar det blot kommer frem.²⁶

Der kan næppe rejses berettiget tvivl om, at Brøchner har sagt, hvad Brandes refererer, men der har snarere været tale om resignation end om manglende litterære ambitioner. Men det er rigtigt, som Brandes også skriver, at opfordringer fra »en yngre Ven« – nemlig ham selv – har bidraget til, at Brøchner – efter intet at have publiceret i 11 år – fik publiceret sine væsentligste værker i de syv år fra 1868 til 1874.

På det københavnske parnas udbrød i 1865 den strid om forholdet mellem tro og viden, som var medvirkende til, at det kulturelle landskab i Danmark ændrede sig over det næste tiår, idet naturvi-

---

26. G. Brandes: *Essays*, s. 242f.

denskaberne og åndsvidenskaber som psykologi og sociologi fortrængte teologien og filosofien, og den tysk-inspirerede idealisme erstattedes af den fransk- og engelsk-inspirerede empirisme og positivisme.²⁷

Allerede i 1855 havde Rasmus Nielsen skrevet i årets indbydelsesskrift til Universitetets reformationsfest:

Imellem Theologien og Naturlæren er der ingen Forstaaelse; Theologiens Naturbegreb er ikke naturligt, og Naturlærens ikke theologisk.

Ved endog blot at indskrænke sig til en faktisk Sammenstilling af de Naturbegivenheder, i hvis Udtydning Naturlæren paa det Bestemteste modsiger Theologien, vilde det være let at gjøre Uenigheden mellem begge Videnskaber iøinefaldende. Man røre hvilket Dogme, hvilken theologisk Forudsætning, man vil; forsaavidt der i nogen Maade kan blive Spørgsmaal om et virkeligt, tilsvarende Naturforhold, maa Naturlæren i Kraft af Kjendsgjerningernes Undersøgelse afvise den theologiske Forklaring.²⁸

Det var ikke Rasmus Niensens hensigt at få fordrevet teologien fra videnskabens hellige haller, som det 20 år efter var den stridbare matematikprofessor Adolph Steens. I sin tale til reformationsfesten i 1875 sagde denne bl.a.:

Universitetet kan [...] ikke taale, at der nogensteds foredrages Teorier eller fremstilles Kendsgerninger, som ere i aabenbar Strid med hvad Fysiologi, Fysik eller Astronomi anse for muligt.²⁹

Det teologiske fakultet truede med at udvandre fra kommende reformationsfester, hvis dette underforståede angreb på teologien skulle gentage sig.

27. Om striden, se C.H. Koch: *Den danske idealisme 1800-1880*, [København] ©2004, ss. 435-461.

28. R. Nielsen: *Om Theologiens Naturbegreb med særligt Hensyn til Malebranche: De la recherche de la vérité*. (Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation.), København [1855], s. 3.

29. *Det nittende Aarhundrede. Maanedsskrift for Literatur og Kritik*. Udg. af G. og E. Brandes, København 1875-76, s. 251.

Hvor teologiens uoverensstemmelse med naturvidenskaben for Adolph Steen var et faktum, var den for Rasmus Nielsen et problem, som skulle løses. Troen var, mente han i overensstemmelse med Kierkegaards pseudonym Johannes Climacus, udtryk for den religiøse bevidstheds mest dybtliggende trang, nemlig trangen til vished om at jordelivets forkrænkelighed ville blive afløst af evigheds salighed, og at det evige i mennesket ville overleve legemets død. Mennesket er underkastet eksistensens vilkår og eksistensen er vorden, dvs. den menneskelige tilværelse er en stadig tilblivelse og følgelig en veksel mellem væren og intet. Men i et sådant medium kan viden, dvs. sand og almen og dermed objektiv viden, ikke opnås. Hermed er der sat et skel mellem troens og videns sfærer. Forstanden er organet for viden, hvorimod den vished, der fastholdes på trods af eksistensens uvished ikke er en forstandssag, men en viljessag.

I eksistensens sfære er sandhed ikke objektiv sandhed, videnskabelig sandhed, men defineres af Johannes Climacus i *Afsluttende videnskabelig Efterskrift* som »den objektive Uvished, fastholdt i den meest lidenskabelige Inderligheds Tilegnelse«,³⁰ hvilket også bliver definitionen på tro. Denne subjektets fastholden er, hvad den angivelige forfatter forstår ved subjektivitet, og vi får derfor det kendte slagord om, at subjektiviteten eller inderligheden er sandheden.

Rasmus Nielsen, som i slutningen af 1840'erne og begyndelsen af 1850'erne var blevet Kierkegaards efterhånden noget uønskede discipel, lagde Johannes Climacus' overvejelser over eksistensens vilkår til grund for sit forsøg på at løse problemet om det forhold mellem tro og viden, som han havde påpeget. Og hans løsning blev i 1857 publiceret i hans første propædeutiske lærebog. Her skrev han:

Idet Troen erklærer, at Subjectiviteten er Sandheden, taber den vistnok al Betydning for Videnskaben; men, idet Videnskaben erklærer, at Objectiviteten er Sandheden, fraskriver den sig med det Samme al Indflydelse på Troen.

Tro og Viden kunne da uden Modsigelse forenes i een Bevidsthed;

---

30. Se fx *Søren Kierkegaards Skrifter* [SKS], udg. af N.J. Cappelørn m.fl., bd. 7, s. 186.

deres indbyrdes Strid hidrører ikke fra det Principielle. Striden er psykologisk; det er den menneskelige Skrøbelighed, der hverken har Resignation nok til at forsone sig med Videnskabens Objective, eller Inderlighed nok til at fastholde Troen.³¹

Hermed var, mente Rasmus Nielsen, den trussel fra naturvidenskabernes side mod kristendommen og troen om ikke elimineret, så dog afværget. Skønt datidens førende teolog, Sjællands biskop H.L. Martensen, på det skarpeste afviste synspunktet og forlangte, at naturvidenskaberne måtte underordne sig teologien, og at denne hverken skal underordne eller sideordne sig hin, fik Rasmus Nielsens opfattelse en lang levetid inden for dansk teologi. Så sent som i begyndelsen af 1910'erne kunne de unge teologistuderende læse i afdøde professor og biskop Peder Madsens magistrale lærebog i dogmatik *Den kristelige Troslære*, at hverken åbenbaringen eller den naturvidenskabelige verdensanskuelse kunne opgives, og at tro og viden »vedblive at gaa ved Siden af hinanden, skønt vi ikke kan tvivle om, at de i Guds Tanke danner en Harmoni.«³² Tidligere havde også tidens førende danske teolog F.C. Krarup, der var sognepræst i Sorø, i sin *Religionsfilosofi* fra 1905 hyldet samme synspunkt.³³

I 1859 blev den sytten år gamle Georg Brandes student og valgte efter rusåret og aflæggelse af den såkaldte anden eksamen – senere kaldt filosofikum – af pekuniære interesser at studere retsvidenskab. Skønt han frem til 1862 overværede forelæsninger over især den borgerlige ret, var hans juridiske studier halvhjertede og tvunget af pligt. Meget af sin tid brugte han på litterære og filosofiske studier. De propædeutiske forelæsninger, han overværede, blev varetaget af Rasmus Nielsen. Den åndrige og veltalende mand betog den unge Brandes, men snart opdagede han, at der stak ikke så lidt af en distanceblænder – et ord, som var hentet fra salonlivet, og som Rasmus Nielsen selv var den første der bragte på tryk³⁴

31. R. Nielsen: *Philosophisk Propædeutik i Grundtræk*, Kjøbenhavn 1857, s. 77.

32. P. Madsen: *Den kristelige Troslære*, udg. af L. Bergmann, Kjøbenhavn 1912-13, s. 90.

33. Om Rasmus Nielsens efterliv i dansk teologi, se C.H. Koch: »Filosofi og teologi«, kap. 22 i *Dansk naturvidenskabs historie*, bd. 3, red. af P.C. Kjærgaard, Aarhus © 2006.

34. R. Nielsen: *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed. Forelæsninger over Jesu Liv*, Kjøben-

– i den sprudlende filosofiprofessor, hvilket medførte, at den unge jurastuderende henvendte sig til Brøchner og bad ham om at vejlede sig i videre filosofiske og æstetiske studier, hvilket Brøchner indvilgede i. Resultatet blev, at Brandes forlod jura-studiet og fra 1862 var fuldtidsstuderende i æstetik, i hvilket fag han i 1864 blev magister.

I nederlagsåret 1864 udsendte Rasmus Nielsen første bind af sin *Grundideernes Logik*, som blot var en lille del af et planlagt kæmpeværk på utallige bind. Kun yderligere et af dem udkom året efter. I anledning af udgivelsen skrev Niensens discipel og tro væbner Rudolf Schmidt i september 1865 begejstret:

I Sorgens og Beskæmmelsens Tid er den Aandsfrembringelse udsendt, der ganske sikkert er den betydeligste, som siden 1848 [muligvis hentyder Schmidt til D.G. Monrads grundlovsudkast fra sommeren 1848] har seet Lyset her i Landet; i Ydmygelsens Stund har vor Nationalitet meldt sig med det seirrigste Tegn på Eiendommelighed, den i lang Tid har opvist.³⁵

Men nu havde den unge æstetikmagister fået nok af det Rasmus-Nielsenske blændværk. Den 21. september skrev han et langt brev til sin læremester Brøchner, hvori det bl.a. lød:

Det er efter min gjennem megen Eftertanke modnede Overbevisning, at det for den studerende Ungdoms Skyld er absolut nødvendigt, at De, Hr. Professor! lader høre fra Dem angaaende Prof. Niensens Skrifter; som det for Øieblikket gaar til med den philosophiske Kritik hertillands *kan* det ikke vedblive at gaae, hvis det ikke skal ende med aandelig Forskrivelse eller aandelig Død. [...] Den bedre Del af den philosophernde Ungdom seer hen til Dem, venter længelsfuldt paa Deres Bistand, begriber ikke, hvorfor De tøver. [...] Fik den Mening nu Lov til uhindret at udbrede sig at vi havde *een* Philosoph, der på lignende Maade [som den klassiske filolog J.N. Madvig] var ufeilbarlig, saa var det for det filosofiske Studium Døden. Blev Landets

---

havn 1849, s. 49, hvor Nielsen omtaler »den Art Skjønhed, Kjenderne i Salonsproget kalde en 'Distanceblænder'«.

35. *Fædrelandet*, forsiden, 16, september 1865.

aandelige Regioner efterhaanden underkastede en Skare af mere eller mindre geniale, men mere eller mindre bornerede Smaatyranner, saa Godnat alt Liv og al Sandhed!³⁶

Brøchner påtog sig efterfølgende den opgave at skrive en kritik af den nielsenske tænkning, og han orienterede Nielsen om sin beslutning; men personlige sorger og sygdom medførte, at han først i efterårssemestret 1867 holdt en forelæsningsrække om »Forholdet mellem Tro og Viden, mellem Religion, Philosophie og Ethik«. I 1868 udkom da første del af manuskriptet til denne forelæsningsrække under titlen *Problemet om Tro og Viden. En historisk-kritisk Afhandling* og i 1869 anden del indeholdende Brøchners bidrag til løsningen af problemet og med titlen *Om det Religiøse i dets Enhed med det Humane. Et positivt Supplement til »Problemet om Tro og Viden«*. Titlen på dette værk kan næsten kaldes en anti-kierkegaardsk fanfare. Kierkegaard havde om nogen sat et uoverstigeligt skel imellem det religiøse og det humane, hvor det sidste også omfatter forholdet mellem mennesker, dvs. det etiske. Religiøst set var Abraham, som han skildres i Kierkegaards *Frygt og Bæven*, »Troens Fader«, men etisk set var han en potentiel morder.³⁷ Det var dette skel mellem det religiøse og det etiske, som Brøchner søgte at bygge bro over.

I mellemtiden havde den ungdommelige hedspore tabt tålmodigheden. Fra en af sine venner havde han fået et manuskript til nogle afhandlinger, hvor bl.a. Rasmus Nielsens påberåbelse af Kierkegaard til støtte for sin opfattelse blev kritiseret. Dette manuskript blev nu udgivet.³⁸ Men Brandes var ikke tilfreds. Formentlig skyldes det, at forfatterens afstandtagen fra Nielsens synspunkter ikke var tilstrækkeligt skarpt og tydeligt formuleret. Med hjælp og støtte fra en anden, lidt ældre ven, den gamle filosofiprofessor F.C. Sibberns søn Gabriel Sibbern, udarbejdede Brandes i hast en yderst

36. *Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd*, udg. af M. Borup m.fl., bd.1, København 1939, s. 8ff. Se også Brandes' brev af 2. oktober 1865 til Emil Petersen, hvor han mere frit berettede om baggrunden for sin henvendelse til Brøchner, *Georg Brandes og Emil Petersen. En Brevveksling*, udg. af M. Borup, København © 1980, s. 11.

37. Se fx *SKS* 4, s. 150.

38. A.C. Larsen: *Samvittighed og Videnskab*, Kjøbenhavn 1865.

polemisk pjece vendt imod Nielsen og med titlen *Dualismen i vor nyeste Philosophie* (Kjøbenhavn 1866), hans debut på den litterære scene. Det var især dette lille skrift, der udløste 1860'ernes strid om forholdet mellem tro og viden, en strid, som fremkaldte mere end 25 angrebs- og forsvarspjecer og bøger, hvoraf Brøchners indlæg var et af de vægtigste, og næsten 100 indlæg i aviser og tidsskrifter. Enkelte af disse udgivelser var fra Sverige, andre fra Norge. Selv den fornemme biskop H.L. Martensen, som sædvanligvis ikke syntes at have keret sig om sine kritikere, angreb sin tidligere ven og medarbejder Rasmus Nielsen, som havde vendt sig mod ham udstyret med kierkegaardske våben ved udgivelsen i 1849 af Martensens *Den christelige Dogmatik*.³⁹

Tidligt på året i 1868 udkom endelig Brøchners bog om forholdet mellem tro og viden, og i april kvitterede Brandes for modtagelsen af bogen:

Kjære Hr. Professor!

Jeg har opsat at takke Dem for Deres Bog fordi jeg hellere vilde sige Dem Tak mundtligt end skriftligt. Men da mit Humeur ikke er til at gjøre Besøg, sender jeg Dem disse Par Ord for at forsikre Dem om min Glæde over, at det saa længe forberedte Skrift endelig er kommet ud. De veed, hvor kjært det er mig: jeg har jo med Hensyn til det den, ganske vist ikke i personlig Henseende store, men sikre Fortjeneste at have fra først af overhængt [her i betydningen: ivrigt anmodet] Dem om at udgive et Saadant.

Deres hengivne Ven
G. Brandes.⁴⁰

39. Rasmus Niensens angreb på Martensen i anledning af dennes dogmatik indgår i den strid, der udspillede sig i 1849-50, og som sædvanligvis kaldes den første strid om tro og viden. Den viden, der her var tale om, var den kristne dogmatiks videnskabelige karakter og ikke, som i den anden strid, den naturvidenskabelige viden. Om striden, se C.H. Koch: *Den danske idealisme* [Kjøbenhavn] © 2004, kap. 10.

40. Georg og Edv. Brandes. *Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd*, bd. 1, s. 57.

I bogen omtalte Brøchner kort den historiske baggrund for diskussionen, idet han opfattede forholdet mellem tro og viden som identisk med forholdet mellem religion på den ene side og filosofi og etik på den anden. I samtidens danske kulturliv er der strid om dette forholds karakter og på det personlige plan er de stridende parter henholdsvis biskop H.L. Martensen og Rasmus Nielsen. H.L. Martensen repræsenterede en teologi, der på eklektisk måde hentede elementer fra nyere filosofiske systemer og især fra I.H. Fichtes, og som med de homeriske ord »kun Én kan være Hersker«⁴¹ krævede, at alle videnskaber – naturvidenskabelige såvel som humanistiske og samfundsvidenskabelige – skulle underkaste sig teologiens religiøse verdensbillede. Rasmus Nielsen, derimod, stod for en antiteologisk holdning uden at forkaste religionen, *in casu* kristendommen. I overensstemmelse med Kierkegaard mente han, at mennesket kun finder sig selv i troen på en personlig og transcendent guddom, og at den menneskelige ånd ikke i filosofi og videnskab kan få tilgodeset sin dybeste interesse. Fornuften må derfor begrænse sit emneområde ved at tro mod forstanden, dvs. tro på paradokset, guden i menneskeskikkelse, og med sin forstand erkende, at det netop er paradokset. Eller som Kierkegaards pseudonym Johannes Climacus havde skrevet i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*:

[D]en troende Christen baade har og bruger sin Forstand [...] men i Forhold til Christendommen troer han mod Forstand og bruger ogsaa her Forstanden – for at passe paa, at han troer mod Forstanden.⁴²

Troen ophæver ikke forstanden, men forstanden begrænser sig selv. Den videnskabelige erkendelse, som er et fornuftanliggende, hvori troen er et viljesanliggende, afgrænser således sig selv og underordner sig troen. Kun således kan menneskets væsentligste trang tilfredsstilles.

41. H.L. Martensen: *Om Tro og Viden. Et Leilighedsskrift*, Kjøbenhavn 1867, s. 116 (2. oplag). Citatet er fra *Illiaden*, 2. sang, vers 204, og Martensen har formentlig hentet det fra slutordene i Aristoteles' *Metaphysica*, bog Λ (1076^a 4).

42. SKS 7, s. 516.

Brøchner fandt Kierkegaards opfattelse – eller teori, som han også kalder den⁴³ – konsekvent, men Rasmus Nielsens udbygning af opfattelsen betragtede han som uklar og modsigende.

Martensen bestemte troen, skriver Brøchner:

som en Villiens Tilegnelse i Kjærlighed af den guddommelige Aabenbaring. Villien er altsaa den Menneskeandens Function, til hvilken den har sit væsentlige Forhold, men Villien er, ligesom den i Universet er det Første [i form af guddommens skabervilje], det egentlig Constitutive i den menneskelige Personlighed: Menneskets Grundværen er Villie. Men saaledes bliver Villien det Høieste, det, der har Principatet i Forhold til de andre Aandsfunctioner [fornuft og følelse], der ere afhængige af den. At det, der i Troen griebes gennem Villien, ikke er commensurabelt med Tanken, med Begrebet, viser derfor kun, at hint er det Høiere og Rigere.⁴⁴

Både den teoretiske og den praktiske bevidsthed, dvs. bevidstheden som tænkende og som handlende, havde Martensen skrevet:

har sin psykologiske Rod i en forbevidst Villie, som i disse tvende Hovedformer manifesterer sig; at altsaa *Selvbevidstheden selv er en Form af Villien [...]*.⁴⁵

Primært oplever mennesket sig som et villende og ikke som et tænkende væsen.

Men en »forbevidst Villie« er blot en blind drift, indvender Brøchner, og at sætte denne som det primære er fejlagtigt. Selvbevidsthed forudsætter bevidstheden om noget andet, da oplevelsen af én selv er en oplevelse af én selv i modsætning til noget andet, som mest primitivt er en fornemmelse eller sansning af, at legemet påvirkes af noget andet. Og da sansningen er den mest primitive form for erkendelse, for tanken, er det tanken eller fornuften, der er det første i mennesket. Som tanken bestemmer den bevidste vilje, er

43. H. Brøchner: *Problemet om Tro og Viden*, fx s. 122.

44. H. Brøchner: *Problemet om Tro og Viden*, s. 46. Vedr. Martensens syn på Viljen, se dennes *Om Tro og Viden*, fx s. 45.

45. H.L. Martensen: *Om Tro og Viden*, s. 46.

den »forbevidste« vilje bestemt af fornemmelser eller sansningen, som er tankens rudimentære form. Hermed falder den spekulative psykologi, der ligger til grund for Martensens opfattelse, til jorden.

Brøchners kritik af kollegaen Rasmus Nielsen er snarere en systematisk og detaljeret redegørelse for de indvendinger, som andre kritikere af Nielsens opfattelse fx Georg Brandes og den tidligere Nielsen-discipel Sophus Heegaard⁴⁶ havde formuleret, end en åbning af en ny front. Tanken om, at tro og viden som byggende på uensartede principper kan forenes i en og samme bevidsthed, ophæver bevidsthedens enhed og forudsætter, at virkeligheden spaltes i to virkeligheder. Tanken og erkendelsen har som genstand den kausale sammenhæng mellem naturgenstandene, hvorimod troens genstande, som også er naturgenstande, må anses for at være skabte og derfor uden indbyrdes sammenhæng med andre naturgenstande, hvilket ophæver enhver sammenhæng. Nielsens teori indebærer, at bevidstheden falder fra hinanden og at virkeligheden fordobles i videnskabens sammenhængende virkelighed og troens usammenhængende virkelighed.

Skønt Rasmus Nielsen i sin grænsedragning mellem tro og viden påberåbte sig Kierkegaard, mente Brøchner, at Kierkegaards »teori« var blevet forvansket af Nielsen. Skønt Rasmus Nielsen brugte de samme begrebsord som Kierkegaard, var de tilsvarende begreber tvetydige. Dette gælder fx for begrebet »eksistens«. Nielsen tager begrebet »i en vilkaarlig Dobbeltbetydning, paa hvilken en sofistisk Slutning bygges«⁴⁷, fordi det både står for individuel væren i almindelighed og for, hvad der kan kaldes »viljesværen«. Det sidste fordi han hævder, at »Existensen er praktisk«⁴⁸, dvs. karakteren af den enkeltes eksistens er bestemt af, hvorledes vedkommende handler og derfor af, hvad han vil. Hvor Kierkegaard med ordet »eksistens« forstod en vekslen mellem væren og ikke-væren, dvs. stadig vorden, hvilket medfører, at en almen, objektiv viden om det eksisterende er udelukket, er det ikke eksistensen, der hos Rasmus

46. P.S.V. Heegaard: *Professor R. Nielsens Lære om Tro og Viden*. En kritisk Afhandling, Kjøbenhavn 1867.

47. H. Brøchner: *Problemet om Tro og Viden*, s. 130.

48. R. Nielsen: »Om theoretisk og praktisk Erkjendelse«, *Nordisk Universitets-Tidsskrift*, 10. årg., Tillægshfte 1866, ss. 63-77, det citerede s. 76.

Nielsen forhindrer den objektive tænken. I Rasmus Nielsens tankeverden er eksistens også individuel væren, og om det individuelle værende kan der på aristotelisk vis ikke opstilles den samme almene viden, som forekommer inden for videnskaben. Gang på gang søger Brøchner at vise, at begge hans modstandere på grund af deres tvetydige begreber begår, hvad filosofferne kalder en *vitium subreptionis*, en tilsnigelsesfejl.

Trods sin store respekt for Kierkegaard, som han også var grundlæggende uenig med, undlod Brøchner dog ikke at kritisere ham. Kritikken rettes imod Kierkegaards eller snarere Johannes Climacus' begreb om evighed og det evige og mod kravet om, at mennesket skal bruge sin forstand til at tro mod forstanden. Dertil kommer en kritik af stadielærens opfattelse af det etiske.

I *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* siges det, »at Existentsen er tankeløs, men den har spatieret og spatierer Subjektet fra Objektet, Tanken fra Væren.«⁴⁹ Derfor kan det eksisterende menneske ikke erkende det evige, dvs. opnå vished om det, og da mennesket er en syntese af uendelighed og endelighed, af det evige og det timelige, kan det ikke i eksistensen opnå selverkendelse. Da mennesket kun bliver sig selv i et gudsforhold, og da dette forhold aldrig kan få vishedens karakter, da guddommen som det evige ikke kan erkendes på grund af eksistensens alterneren, bliver mennesket, som er bestedt i eksistensen, aldrig sig selv for sig selv. Dette skyldes, at Kierkegaard, mente Brøchner, i sin opfattelse af det evige både var påvirket af den spekulative idealisme, dvs. hegelianismen forstået som den teologisk tænkende højrehgelianisme, og af grækerne. Det var derfor, at Kierkegaard kunne hævde, at den eksisterende nødvendigvis ikke kunne få den videndes forhold til det evige og den evige.

I den spekulative idealisme opfattes den sansede virkelighed som en uforklarlig og bedragerisk tilføjelse til det ideale eller åndelige, som er det egentlig sande, hvorimod det sansede kun er det forstyrrende. Det ideale – det være sig fx den hegelske verdensånd eller den kristne guddom – kan ikke, mente Brøchner i overensstemmelse med Feuerbach, som åndeligt eller som ren tænkning

---

49. SKS 7, s. 118.

forklare eksistensen af det materielle og den sansede virkelighed. Hos Kierkegaard skal det evige, det ideale, skabe kontinuitet i tilværelsen;⁵⁰ men i eksistensen, hvor det evige kun momentvis kan fastholdes i subjektivitetens lidenskab, kan den vished om det evige, der får eksistensen til at hænge sammen, også kun foreligge momentvis, og får først væren for den enkelte, når eksistensen er ophævet. Heraf følger, at mennesket – som kun i gudsforholdet bliver sig selv – aldrig opnår dette i sin timelige tilværelse, og at det eviges forhold til eksistensens sfære aldrig kan bestemmes konkret, men forbliver et abstrakt og indholdsløst begreb.

Ved »grækerne« forstod Brøchner her Parmenides og Platon. Han taler om den græske »Distinctionsdialektik«, som skarpt adskiller det evigt værende, hos Parmenides blot »det værende«, hos Platon ideerne, fra det ikke-værende, dvs. fra foranderlighedens verden eller sanseverdenen. Men igen udelukker det, at der kan opnås vished om det evige i det vordendes altermen mellem væren og ikke-væren.

Allerede Martensen havde i sit indlæg imod Nielsen påpeget, at Kierkegaard i langt højere grad havde hentet sit begreb om det evige fra grækerne end fra åbenbaringen og:

minde langt mere om de Platoniske Ideers uforanderlige Væren end om den Metaphysik, som Aabenbaringen forudsætter. Det er den gennemgaaende Modsigelse hos S. Kierkegaard, at medens han i den menneskelige Sphære paa det Stærkeste hævder de ethiske Categoriers Primat, blive i Gudsbegrebet de ethiske Categorier tilbage-trængte af de abstract metaphysiske.⁵¹

Brøchners anden indvending imod Kierkegaard drejer sig om den konsekvens, der følger af, at denne antog, at paradokset, dvs. Guden i menneskeskikkelse, begrænser videns sfære, og at forstanden begrænser sig selv. Dette medfører, mente Brøchner, at bevidstheden kommer i splid med sig selv. Paradokset er underet i tankens

50. Allerede i 2. del af *Enten-Eller* havde Assessor Vilhelm gjort opmærksom på, at det evige danner kontinuitet i tilværelsen, se SKS 3, ss. 29-31 og s. 48.

51. H.L. Martensen: *Om Tro og Viden. Et Leilighedskrift*, Kjøbenhavn 1867 (2. opl.), s. 136.

verden og opløser denne, på samme måde som underet i naturens verden ophæver naturlovene, fordi underet er en Gud-villet hændelse, der indtræffer i strid med naturens love. Tilsvarende opløser paradokset tankens love og gør enhver påstået viden tvivlsom.

Endelig har Kierkegaards opfattelse konsekvenser for det etiske. Hvis individet kun kan blive sig selv, når det løsrives fra eksistensen, ophæves det etiske, som ifølge kristendommen netop i eksistensen bør bestemme dets forhold til næsten. Hos Kierkegaard må den slags relative forhold vige for forholdet til det absolutte, til Gud. Når kravet er at hade det naturlige liv,⁵² kan det kristelige ikke bestå sammen med det etiske, hvilket allerede redegørelsen i *Frygt og Bæven* for Abraham-skikkelsen i Det gamle Testamente havde vist.

Brøchners intention med bogen var at vise (1) at der mellem tro i religionens – og specielt i kristendommens betydning – og viden er en uforenelig modsætning, og (2) at tro og viden derfor ikke kan forenes i samme bevidsthed, uden er der opstår splid i denne, dvs. dens enhed kan ikke opretholdes. Der må således vælges mellem dem, og i dette valg må hensigten være at skabe en indre harmoni mellem erkendelse, vilje og følelse, således at bevidsthedens enhed opretholdes. Men troen i kristen betydning kan, mente Brøchner, hverken vælges af praktiske eller af teoretiske grunde.

Ifølge kristendommen er de etiske krav kilde transcendent, og denne kildes valg er uudgrundelige for mennesket, hvilket igen vil sige, at set fra et menneskeligt perspektiv er dens valg vilkårligheder. Men det ligger i det menneskelige væsens egenart at ville have et rationelt svar på spørgsmålet: »Hvorfor skal jeg handle således?« Endvidere kræver en religion som kristendommen en fornægtelse af det naturlige, humane liv – Brøchner var enig med Kierkegaard i, at dette er tilfældet – og derfor kan et sammenstød imellem troen og det rationelle og naturlige menneskelige ikke undgås. Dette medfører, at det konsekvent kristne menneske aldrig vil kunne blive, hvad man kalder et helt menneske.

Der er imidlertid også teoretiske grunde til, at mennesket ikke kan vælge troen fremfor viden, idet troen ikke kan gøre sig uafhængig af viden. Fx kommer troen på Kristi opstandelse fra de døde

---

52. Se fx SKS 13 s. 260 (Øieblikket, nr. 6).

uden videre i konflikt med viden, og den troende må derfor afvise viden, hvilket er i strid med, at mennesket ifølge sin væsensbestemmelse er et vidende væsen. Sammenstødet mellem tro og viden kan derfor ikke undgås, og hos den troende opstår der en splittelse i og dermed en opløsning af dets bevidsthed. Derfor, mente Brøchner, måtte viden vælges fremfor troen, for kun derved kan mennesket komme i overensstemmelse med sig selv.

Rasmus Nielsen svarede Brøchner i en pjece,⁵³ og Brøchners gen-svar kom ligeledes i pjeceform.⁵⁴ Noget egentligt nyt indeholdt disse små stridsskrifter ikke, men Brøchners pjece viste, at han mestrede en langt mere frigjort og umiddelbart tilgængelig stil, end den han betjente sig af i sine store værker, som er uhyre abstrakt og stramt formulerede. Nok argumenterede han også i sin pjece præcist imod kollegaen, men han afsluttede med en fældende ironisk finte. Fx påviste han, at de fleste af Nielsens propædeutiske lærebøger er sammensat af restark fra tidligere udgivelser, hvor manglende sider er blevet nyskrevet, og afsluttede med et citat fra Holbergs komedie »Erasmus Montanus«:

Hvad mener Hr. Prof. N. om at sætte følgende Motto paa sit nye Cur-sus: »Naar denne Bog bindes ind i Tyrkisk Bind, saa kaldes den Do-nat, men naar man binder den ind i hvidt Pergament, saa kaldes den Grammatica og declineres ligesom ala [hjelptropper]«.⁵⁵

Som tidligere nævnt blev *Problemet om Tro og Viden* i 1869 efterfulgt af Brøchners positive bidrag til diskussionen om forholdet mellem tro og viden. I bogen fremstillede han sine metafysiske anskuelser og den religionsfilosofi og moralfilosofi, som bygger på den. På grund af dens fremkomst på et tidspunkt, da det åndelige miljø i Danmark var begyndt at skifte karakter, hvilket ikke mindst skyldtes den omfattende diskussion af forholdet mellem på den ene side den kristne

53. R. Nielsen: *Hr. Professor Brøchners Philosophiske Kritik gennemset*, Kjøbenhavn 1868.

54. H. Brøchner: *Et Svar til Professor R. Nielsen*, Kjøbenhavn 1868.

55. H. Brøchner: *Et Svar til Professor R. Nielsen*, s. 26, cfr. L. Holberg: *Værker i tolv bind*, udg. med indl. og kommentarer af F.J. Billeskov Jansen, bd. 6, [Kjøbenhavn] 1970, s. 146 (1. akt, scene 4).

tro på åbenbaringen, på den anden side den naturvidenskabelige erkendelse, som var et produkt af grundvidenskabernes hastige udvikling, vakte bogen kun ringe opmærksomhed, hvilket ikke mindst skyldtes Brøchners meget abstrakte skrivemåde, som ikke kom læsere i møde, og som krævede stor fortrolighed med en terminologi og en tænkemåde, der var på vej ud. Hvor projektets kritiske del udløste en række anmeldelser i tidens aviser og tidsskrifter, foreligger der kun én anmeldelse af dets positive del. Den var skrevet af den senere filosofiprofessor Harald Høffding, der nok var elev af Brøchner, men ikke hans discipel.⁵⁶ Den 27-årige Høffding havde, da han skrev sin anmeldelse, endnu ikke arbejdet sig ud af den spekulative filosofis abstrakte tænkning og havde i forbindelse med diskussionen af Rasmus Nielsens formidlingsforsøg tilsluttet sig den nielsenske opfattelse.⁵⁷ Hans ståsted gjorde hans anmeldelse noget indforstået, skønt han på nogle væsentlige punkter tog afstand fra sin læremester. Først i løbet af 1870'erne efter studier i samtidens engelske positivisme (J.St. Mill), udviklingsfilosofi (H. Spencer) og psykologi (A. Bain) vendte Høffding den tyske idealisme ryggen. Omslaget kom til udtryk i hans lille *Om Grundlaget for den humane Ethik* (1876), hvori han bestemte etikken som en erfaringsvidenskab, der bygger på såvel historie som psykologi.

Udgangspunktet for Brøchners religionsfilosofiske overvejelser var, som tilfældet også var for fx Schleiermachers, Martensens og Kierkegaards vedkommende, hvad man kan kalde den religiøse bevidsthed. Lessing havde skelnet mellem kristendommens indre sandhed og den skriftligt overleverede tradition og havde afvist, at denne begrundet hin, hvorimod det omvendte er tilfældet.⁵⁸ I sine »Gegensätze des Herausgebers« til sin udgivelse af Reimarus-fragmenterne skrev han:

[D]er Buchstabe ist nicht der Geist; und die Bibel ist nicht die Religion. Folglich sind Einwürfe gegen den Buchstaben, und gegen die

56. Anmeldelsen fremkom i *Theori og Praxis. Et Tidsskrift for anvendt Videnskab*, redigeret af P. Burmeister, årg. 1870, ss. 503-33.

57. Se Høffdings debutskrift: *Philosophie og Theologie. En historisk-kritisk Afhandling*, Kjøbenhavn 1866.

58. Se H.A. Allison: *Lessing and the Enlightenment*, Ann Arbor ©1966, fx s. 95ff.

Bibel, nicht eben auch Einwürfe gegen den Geist und gegen die Religion. [...] Die Religion ist nicht wahr, weil die Evangelisten und Apostel sie lehrten: sondern sie lehrten sie, weil sie wahr ist. Aus ihrer innern Wahrheit müssen die schriftlichen Überlieferungen erklärt werden, und alle schriftliche Überlieferungen können ihr keine innere Wahrheit geben, wenn sie keine hat.⁵⁹

For de nævnte var det et evident faktum, at ethvert menneske, der er sig selv bevidst, må på grund af timelighedens, endelighedens og eksistensens vilkår opleve fx skyld, anger, tro på noget og afhængighed af noget større og føle trangen til tilgivelse og forsoning. Som religionsfilosof så Brøchner det derfor som sin opgave at rekonstruere begreberne om tro, skyld, anger, forsoning og tilgivelse på grundlag af sine metafysiske anskuelser, der i tidens stil bygger på en spekulativ psykologi.

Psykologisk set er menneskets væsen det, som Brøchner kalder selvhedsenergi. Betegnelsen havde han formentlig fra den tyske højrehegelianer Julius Schaller, hvis første bind af en ufuldendt lærebog i psykologi med titlen *Das Seelenleben des Menschen* fra 1860 lå til grund for den forelæsningsrække over psykologi, som Brøchner havde holdt i universitetsåret 1860-61.⁶⁰ Schaller skriver her, at »Jede geistige Thätigkeit ist [...] ein Process, welcher eine individuelle, selbstische Energie in sich fasst.«⁶¹ Energibegrebet er her hentet fra Aristoteles, hvor »energi« betegner den proces, der virkeliggør en form, dvs. en mulighed. For Brøchner er energi den aktivitet, som virkeliggør menneskets væsen – der jo er det, som mennesket har mulighed for at blive, nemlig et væsen med bevidsthed og dermed også bevidsthed om sig selv (selvbevidsthed). Hos det bevidste og selvbevidste væsen fremtræder denne selvhedsenergi som tænkning og vilje.

Martensen og Kierkegaard havde ladet viljen have prioritet fremfor tænkning. Martensen havde været inspireret af I.H. Fichte,

59. G.E. Lessing: *Werke*, udg. af H.G. Göpfert, bd. 7, München ©1976, s. 458f.

60. Om Brøchners afhængighed af Schaller, se S.V. Rasmussen: *Den unge Brøchner*, udg. af J. Hartnack, [København] © 1966, s. 229f.

61. J. Schaller: *Psychologie*, 1. del.: *Das Seelenleben des Menschen*, Weimar 1860, s. 205.

der i sin lærebog i psykologi beskrev den menneskelige sjæl som et med instinkter udstyret driftvæsen og ladet denne drift være den første grund til fornuft og forestillingsevne.⁶² Dette driftgrundlag kaldte Fichte også for en for-bevidst tilstand.⁶³ Martensen var gået et skridt videre og havde kaldt driften for en »forbevidst Villie« og ladet bevidstheden være en fremtrædelsesform for viljen,⁶⁴ og havde i overensstemmelse med I.H. Fichte hævdet »at ikke Tanken eller Fornuften, men *Villien* er det Første, Inderste, Oprindeligste og Centrale i Menneskesjælen.«⁶⁵

Dette, at mennesket først og fremmest var et viljesmenneske, måtte Brøchner forkaste. Hvis der er tale om en viljeshandling, må denne have en genstand, som individet må være bevidst om, dvs. som er sat af tænkningen. At tale om en »forbevidst vilje« har ingen mening, mente han, da en sådan må være en blind drift. Før mennesket er et villende individ, må det være et bevidst og dermed et tænkende individ, idet en viljeshandling forudsætter en forestilling om et mål, dvs. en genstand for viljen.

Som den tyske idealisme fra Hegel og fremad betragtede også Brøchner mennesket som et uendeligt væsen, dvs. et væsen, som til forskel fra dyret besidder, hvad han kaldte væsensuniversalitet.⁶⁶ Traditionen rækker i øvrigt længere bagud end Hegel, fordi der i sidste instans er tale om den stoiske tanke, at alfornuften, logos, træder frem i det enkelte menneskes fornuft. Også hos Kant var fornuften det almene i mennesket. Hos Brøchner og hans ligesindede idealister begrundes væsensuniversaliteten med fornuftens evne til almen erkendelse, dvs. til at erkende sandheden af universelle udsagn, fx naturlovene. Og da ifølge den gamle pythagoræiske-platoniske tese om, at »det lige erkendes ved det lige«,⁶⁷ må den

---

62. I.H. Fichte: *Psychologie*, 1. del.: *Die Lehre vom bewussten Geiste des Menschen, oder Entwicklungsgeschichte des Bewusstseins, begründet auf Anthropologie und innerer Erfahrung*, Leipzig 1864, s. 85 og s. 95.

63. I.H. Fichte: *Psychologie*, s. 212.

64. H.L. Martensen: *Om Tro og Viden*, s. 46.

65. H.L. Martensen: *Om Tro og Viden*, s. 45.

66. Se fx H. Brøchner: *Om det Religiøse i dets Enhed med det Humane*, s. 6.

67. Se Aristoteles' filosofihistoriske redegørelse for tesen i *De anima*, bog 1, kap. 2, se også *Metaphysica* 1000^b6.

menneskelige fornuft, som det erkendende organ, også være uendelig. Som et potentielt uendeligt væsen søger mennesket at virkeliggøre sit væsen, dvs. sin væsensbestemmelse, og derved blive sig selv. Ved at opnå den videndes forhold til, hvad Brøchner kaldte menneskets væsensgrund, dvs. det absolutte, eller – for at bruge det religiøse sprog – ved at forson sig med sin væsensgrund, bliver mennesket det væsen, det har mulighed for at blive. I traditionel kristen opfattelse er den personlige guddom menneskets væsensgrund. Brøchner mente som også Anti-Climacus i *Sygdommen til Døden*, at »Jo mere Guds-Forestilling, jo mere Selv; jo mere Selv, jo mere Guds-Forestilling. Først naar et Selv, som dette bestemte enkelte, er sig bevidst at være til for Gud, først da er det det uendelige Selv [...]«. ⁶⁸

Det absolutte, som Brøchner mener, at bevidstheden stræber efter for at søge forsoning med og hengivelse til, er ikke, som hos Anti-Climacus, en personlig guddom, men, hvad Brøchner kaldte tilværelsestotalitetens ordnende princip, tilværelsesprincippet. Det er dette princip, der bestemmer, at mennesket netop er et menneske, dvs. en del af menneskeheden. I og med denne forsoning med det menneskelige, bliver mennesket sig selv – ikke i sin individualitet, som dette bestemte menneske, men som et væsen, der erkender, at det er en del af en større helhed.

Brøchner benævner også tilværelsestotaliteten som »Tilværelsens ideelt-reale Helhed«, som er real, fordi den er det faktisk eksisterende, og ideelt, fordi den er bestemt af et alment organiserende princip, tilværelsesprincippet, der ligeledes bestemmes som ideelt-realt. Om individets forhold til denne helhed og dette princip skriver Brøchner:

I Opfattelsen af Individets Forhold til Tilværelsens ideelt-reale Helhed og til Tilværelsens ideelt-reale Princip som det enkelte organiske Leds til Organismens Helhed og til Organismens Princip ligger Muligheden til, at det Evige, det Absolute, kan være for den individuelle Bevidsthed i Vishedens Form. ⁶⁹

---

68. SKS II, s. 194.

69. H. Brøchner: *Problemet om Tro og Viden*, s. 218.

Den, der har erhvervet selvbevidsthed, dvs. viden om sig selv som værende en del af en større helhed, har dermed, synes Brøchner at mene, den videndes forhold til tilværelsestotaliteten. At forstå sig selv i forhold til denne totalitet svarer til Anti-Climacus' lære om, at mennesket kun forstår sig selv i forhold til det guddommelige. Når dette sker har mennesket et absolut forhold til det absolutte. Brøchner accepterede fuldt ud denne karakteristik af det religiøse forhold, men til forskel fra Kierkegaards pseudonymer er alle relative forhold, dvs. forhold til dele af det absolutte, indeholdt i forholdet til tilværelsestotaliteten. Dette vil igen sige, at det religiøse forhold hos Brøchner også indbefatter de etiske forhold til medmennesker, og da forholdet til det absolutte er et forhold til sig selv som en del af menneskeheden, elimineres det selviske, det egoistiske, og giver plads for almene handleforskrifter. Man aner her en inspiration fra Kants moralfilosofi. Hermed mente Brøchner at have vist, at der ingen modstrid er mellem humanitetens sfære og det etiske, men at det religiøse netop er i »Enhed med det Humane«. Selv resumerede han sin tankegang på følgende måde:

I Menneskeandens Væsen er det religiøse Forholds Nødvendighed søgt, og den har viist sig som Nødvendigheden af et i Sandhed absolut Forhold, af et sandt Uendelighedsforhold, af et saadant Forhold, i hvilket den fulde Forsoning: Forsoningen indenfor Virkeligheden, kan findes, idet Menneskeandens, i den absolute Hengivelse til Principet, bliver i indre Enhed med sig. I dette Forhold ere Religion, Videnskab og Sædelighed seete i indre Enhed. Ud fra Anerkjendelsen af Menneskeandens Naturgrund som et ved Forholdet til det absolute Princip Væsentligt, er der viist hen til en ethisk Handlen, der faaer et Virkelighedsindhold ved denne Naturgrund, og som, idet den faaer det Religiøses Præg, udfylder det Religiøse med Virkelighed, og nærmere, med en tankebestemt, fornuftmæssig Virkelighed.⁷⁰

Individets religiøse og etiske indstilling er således, mente Brøchner, bestemt af dets forhold til den helhed, det er en del af, og dermed til det organiserende princip, der bestemmer denne helheds karakter

---

70. H. Brøchner: *Om det Religiøse i dets Enhed med det Humane*, s. 206f.

og fremtrædelsesform. Da denne helhed er den faktisk foreliggende virkelighed, og det tilgrundliggende princip kommer til udtryk i, hvad der sædvanligvis kaldes verdensordenen, er Brøchners metafysik på samme måde som Spinozas og Hegels en immanensfilosofi, og hans religionsfilosofi er, som Spinozas, panteisme. Men hvor forskellen mellem den skabende natur og den skabte natur hos Spinoza kun var en begrebsmæssig forskel og ikke en realforskelse, forholder det sig anderledes hos Brøchner, idet han tilskriver tilværelsesprincippet en transcendens inden for immanensen. Tanken synes at være, at hvor den reale virkelighed er endelighedens eller timelighedens verden, er det ideale tilværelsesprincip evigt og almengyldigt. Derfor kan sondringen mellem totalitet og princip ikke kun – som hos både Spinoza og Hegel – være en begrebsmæssig sondring. Det er lidt vanskeligt at se, hvordan Brøchner har tænkt sig, at synspunktet skulle kunne opretholdes.

Samme år som *Om det Religiøse i dets Enhed med det Humane* udkom, udsendte Brøchner også en bearbejdet udgave af manuskriptet til forelæsninger fra 1864-65 »over Udviklingsgangen i Philosophiens Historie«, en forelæsningsrække som han havde gentaget i universitetsåret 1867-68. Den næsten 300 sider store bog har titlen *Bidrag til Opfattelsen af Philosophiens historiske Udvikling*. Det er således en bog om filosofihistoriens filosofi. Om sit anliggende skrev Brøchner indledningsvis:

Den Opfattelse af Philosophiens Historie, jeg forsøger, forholder sig [...] overalt til Totaliteten, erkjendende dens Princip og dens Værens Lov, og seer den historiske Udfoldelse som bestemt ved denne Lov, der ikke er en blot empirisk funden, men en tankegyldig Lov, og som, idet den fremtræder i det Concrete aabenbarer sig gennem en Flerhed af væsensforbundne Love. Mit Øiemed er altsaa at give et Bidrag til en Philosophiens Histories Philosophie, til en begribende Erkjendelse af Philosophiens Historie i dens principbestemte Vorden, og derved at forberede en Fremstilling af Philosophiens Historie, hvilende paa denne Erkjendelse.⁷¹

---

71. H. Brøchner: *Bidrag til Opfattelsen af Philosophiens historiske Udvikling*, Kjøbenhavn 1869, s. 1.

Den »tankegyldige Lov«, der bestemmer filosofiens udvikling muliggør også en bestemmelse af fremtidens filosofi.

For generationer af filosoffer fra 1830'erne til 1870'erne, var den hegelske idealisme filosofiens afsluttende fase, endskønt mesteren selv kun indirekte havde givet udtryk herfor. Fremkomsten af et værk som Brøchners var tegn på, at tilliden til, at dette var tilfældet, var svækket. Allerede i 1843 havde Feuerbach i sin lille *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* givet udtryk herfor. Feuerbachs lille arbejde består af 65 paragraffer, hvoraf de første 16 benyttes til en kritik af den før-kritiske filosofi, de næste 15 til en polemik mod den efter-kantske filosofi og de sidste 34 til en fremstilling af Feuerbachs egen filosofi, hvor hovedsynspunktet er, at i fremtidens filosofi opløses teologien i antropologi – læren om Gud er ifølge Feuerbach en lære om menneskets væsen og om dets forhåbninger. Tilsvarende er fremtidens filosofi for Brøchner hans egen, meget eklektiske metafysik.

Der findes ifølge Brøchner to hovedepoker i filosofiens daværende historie eller to hovedformer, nemlig den græske filosofi og den nyere tids filosofi. I græsk filosofi er »Ideen aabenbaret i Verdenskunstværket (κοσμοῦ)«,⁷² dvs. verdenshelet opfattes som et smukt kunstværk, og der er ingen modsætning mellem natur og ånd. De udgør derimod en enhed. I den nyere tids filosofi findes to hovedlinjer. I den realistiske linje fra Bacons erfaringsfilosofi, gennem den engelske empirisme og den franske sensualisme og frem til oplysningstiden og det 19. århundredes materialisme sættes natur, som tilskrives en prioritet, lig med materie og begge dele er åndens modsætning eller ikke-ånd, hvorimod ånd i betydningen jeg'et (den ældre Fichte) og absolut ånd (Hegel) tilskrives prioriteten i den idealistiske linje fra Descartes' dogmatiske idealisme, og frem til samtidens idealistiske filosofi og anses for adskilt fra såvel natur som materie. I fremtidens filosofi ses ånd og natur ikke som modsætninger, men indgår i det Brøchner kaldte en »Modsætningsenhed«. Det er klart, at han her tænker på sin egen metafysik.

Siden begyndelsen af sit virke som privatdocent ved Københavns Universitet i 1849 og sin ansættelse som ekstraordinær docent samme sted fra 1857 havde Brøchner forelæst over dele af filo-

---

72. H. Brøchner: *Bidrag til Opfattelsen af Philosophiens historiske Udvikling*, s. 29.

sofiens historie, ikke mindst ved sine kurser til anden eksamen. I 1871 skete en ændring i det kursus, der førte frem til denne eksamen, som ikke mindst var begrundet i en utilfredshed med, at hele det første studieår gik med at læse filosofi. Ændringen indebar, at timetallet blev skåret ned fra ti til fire ugentlige timer og tilsyneladende, uden at det var nævnt i den ny bekendtgørelse, blev filosofihistorie en fast del af det stof, der skulle gennemgås.⁷³ For delvist at kompensere for nedsættelsen af timetallet udgav Brøchner i 1874-75 *Philosophiens Historie i Grundrids* i to bind. Værket, som omfatter lidt over 565 sider er stadig det eneste, hvori en dansk forfatter behandler hele den vestlige filosofis historie fra dens udspring i Grækenland fra det 7. århundrede f.Kr. til Hegel. For den senere tyske filosofis vedkommende kunne Brøchner henvise til Høffdings bog om den tyske filosofi, som var udkommet nogle år i forvejen.⁷⁴ Samme år som første bind af Brøchners filosofihistorie udkom, udgav Høffding en tilsvarende bog om engelsk filosofi.⁷⁵

En lille, næsten afsluttende fodnote om Schopenhauer i andet bind af filosofihistorien viser, at Brøchner var afvisende over for en af tidens modestrømninger i den livsanskuelsesmæssige debat, som pågik i 1860'erne og 1870'erne. Noten lyder i al sin korthed:

Naar vi have forbigaaet Schopenhauer, er det, fordi vi i hans Philosophie kun kunne see en incohærent og dillettantmæssig opstillet Theorie, der paa alle afgjørende Punkter hjælper sig med blotte Postulater, i sit hele Anlæg er modsigende, og som kun ved tilfældige Forhold forbigaaende har kunnet opnaae at blive en Modesag.⁷⁶

Det er historiens ironi, at Schopenhauer stadig læses, oversættes og udgives, hvorimod Brøchner for længst er sunket ned i glemselen, og hans bøger især ud fra en bibliofil interesse kun eftersøges af enkelte bogsamlere.

73. Se M. Blegvad: »Filosofikum«, *Dansk Filosofi og Psykologi 1926-1976*, bind 2, [København] 1977, udg. af S.E. Nordenbo og A.F. Petersen, ss. 11-31, specielt s. 16f.

74. H. Høffding: *Philosophien i Tyskland efter Hegel*, København 1872.

75. H. Høffding: *Den engelske Filosofi i vor Tid*, København 1874.

76. H. Brøchner: *Den nyere Philosophies Historie i Grundrids (Philosophiens Historie i Grundrids, bd. 2)*, København 1874, s. 290.

Udover de nævnte store værker udgav Brøchner i de sidste år af sit liv nogle artikler. I 1871 udkom en serie på tre artikler, hvori han på letforståelig måde redegjorde for sine religionsfilosofiske synspunkter,⁷⁷ 1872 kom en artikel om et af tidens modeemner »det ubevidste«⁷⁸ og i 1873 udkom på Georg Brandes' opfordring en artikel om renæssancefilosoffen Giordano Bruno i brødrene Brandes' tidsskrift *Det nittende Aarhundrede*.⁷⁹ Disse artikler viser, at Brøchner også beherskede en mere læsevenlig stil end den, han brugte i sine bøger. Det var lidt sent, at han begyndte at betjene sig af den. I sit essay fra 1886 om Brøchner skrev Brandes, at i de sidste

Aar gik det endelig op for ham, at han ved en anden Skrivemaade kunde vinde sig en større Læsekreds. Han gik imellemstunder endog saa vidt som til at beklage, at han ikke som ung havde opholdt sig længe nok i Frankrig til at modtage en Paavirkning af fransk Fremstillingskunst – en Ytring, der i hans Mund maatte forbause, eftersom han hidtil slet ikke selv havde haft nogen Følelse af Manglerne ved hans Bøgers Form.

Han havde hidtil ligesom ikke vovet at skrive med hele sit Menneskevæsen.⁸⁰

Det indtryk, som samtiden fik af Brøchner, var hverken bestemt af det skrevne eller af det talte ord, som lød fra Universitetets kateder. Nok synes Brøchner ved sine forelæsninger at have talt frit, men han talte, som om det talte var læst ud af en svært forståelig bog. Som det fremgår af det tidligere citerede sted hos Brandes om det indtryk, som forelæseren Brøchner gjorde på den unge jurastuderende, var det snarere forårsaget af hans personlige fremtræden og af de unge studerendes viden om, at her stod en mand, som havde kæmpet for den frie tankes ret over for tradition, autoriteter og va-

---

77. H. Brøchner: »Det Kristelige og det Humane som Modsætninger i vor Tids Bevidsthed«, 1-3, *Nyt Dansk Maanedsskrift*, bd. 2, København 1871, ss. 289-99, ss. 433-56 og ss. 492-510.

78. H. Brøchner: »Det ubevidste og det bevidste menneskelige Sjæleliv«, *Nyt dansk Maanedsskrift*, bd. 3, København 1872, ss. 42-57.

79. H. Brøchner: »Giordano Bruno«, *Det nittende Aarhundrede*. April 1875, ss. 1-22.

80. G. Brandes: *Essays. Danske Personligheder*, København 1889, s. 249.

netænkning. Fx skrev Edvard Blaumüller i sit store digt om Brøchner blandt andet, at

Han var en Ørn med Næb og Klør
og skåned ikke Skovens Vildt.
På denne grønne Ungdom lå
hans mørke Øje varmt og mildt.

[...]

På Talerstolen stod han stram,
var lutter Tanke, lutter Ånd,
og skjulte, ellers gestusfri,
en Hoste i sin højre Hånd.

Ti fra sin første Ungdom vant
at stævne frem i Trods og Tål,
han hærdedes, blev stærk og fast,
hans Hjærte trygt, hans Vilje Stål.

Og aldrig kneb han udenom,
som mange andre, når det gjaldt;
han stod urokkelig på sit –
en Mand, hvem Sandhed gik for alt.

Og er der anden Tro end hans,
blev andre større Sandhed vár,
Sandheden selv, den blev ved ham
de unge Hjærter dyrebar.⁸¹

Ikke kun i poesien, men også i erindringer, fiktionsprosa og petit-journalistik finder vi beskrivelser af Brøchner som forelæser og om det indtryk, han gjorde på nogle af de unge tilhørere. Fx skrev Karl Gjellerup i sin roman *Germanernes Lærling* om sin hovedperson Niels Christian Hjorth, der i 1876 deltog i Rasmus Nielsens undervisning for de unge russer:

---

81. Edv. Blaumüller: *Manddom. Blandede Digte*, København 1900, ss. 163 og 166.

Brøchner var død et Aar i Forvejen. Dersom Hjorth paa Universitetets Tærskel var bleven modtaget af denne sjældne, isolerede Aand, der syntes at trives dør eller at vansmægte dør som en officielt anerkendt og underholdt Protest mod hvad der var officielt baade dør og hele Landet over, denne ægte German-Lærling, hvis ædle men dunkle Idealisme, hildet i et Vanevæv af Skole-Kunstord, gik uforstaaet hen over Hovedet paa Studentermassen, men kunde slaa desto stærkere ned i Enkelte med en fængende Gnist af hans egen alter-rene Begejstrings-Ild [...].⁸²

Et indtryk af den dødsmærkede Brøchner på katedret i foråret 1875 formidlede Herman Bang til *Nationaltidendes* læsere i 1884:

Inden han begyndte at tale, stod han tavs et Par Minutter. Det var, som om hans Øjne søgte noget langt, langt borte og hæftede sig der ved noget, vi ikke saa. Saa talte han.

Mig forekom det altid, som om hvad vi fik at høre, kun var det fjerne og aandeagtige Ekko af en Hymne, han derude i det Fjerne bragte de straalende Ideer ved de lyse Billeders Fod. Der fjernt i den usynlige Verden, som han saa, talte han mægtig og med en pragtfuld Røst, og til os naaede fra den begejstrede Seers Læber kun den svage Genklang af en hviskende Stemme. Men den var saa andagtsfuld og blød, hans Stemme, saa tilbedende mild, at vi forstod, at hans Hymne gjaldt det ham helligste og højeste. [...] Han talte bort over vore Hoveder, til Væsener, som var højere end vi.⁸³

Herman Bang var ikke den eneste, der oplevede, at Brøchner syntes at høre til i en anden verden end dagligdagens. Fx skrev Brandes i sine erindringer om Brøchners »hemmelighedsfulde Leven i det evige Aandsrige, af hvilket han følte sig som Led.«⁸⁴

En enkelt kritisk stemme skal også lyde i dette kor. I anledning af Brandes' forelæsninger i 1872 skrev H.L. Martensen i et brev til sin ven og bispekollega Otto Laub:

82. K. Gjellerup: *Germanernes Lærling. Et Livsafsnit fra vore Dage*, København 1882, s. 219f.

83. H. Bang: »Rusaaret 75«, *Fra de unge Aar. Artikler og Skitser 1878-1885*, [København] 1956, s. 61f.

84. G. Brandes: *Levned*, [bd. 1:] *Barndom og første Ungdom*, Kjøbenhavn/Kristiania 1905, s. 132.

Vi have allerede nok af disse Samfundet undergravende Lærdomme i Brøchners Forelæsninger, der dog ved deres abstracte og scholastiske Charakteer neppe kunne faae Indgang hos Mange. Men høist beklageligt er det, at der ved Universitetet ikke bydes Ungdommen sunde Anskuelser i modsat Retning, hvilke de kunne tage med sig i Livet.⁸⁵

I sine erindringer var Martensen på sin egen fornemme måde mere nådig. Efter kort at have omtalt det omkring-sig-gribende fritænkeri fortsatte han:

I vor egen Litteratur kunne vi sige, at de danne en Modsætning til afdøde Professor Brøchner, der var beslægtet med [D.F.]Strauss og hos hvem der var meget Respectabelt, navnlig et alvorligt og grundigt Studium. Dog kunde han heller ikke frembringe nogen Virkning, tillige af den Guld, at han ikke kunde skrive almeenforstaeligt og i det Hele var altfor stuelærd.⁸⁶

Som det er fremgået af det tidligere, havde Kierkegaards opfattelse været en inspiration for Brøchner, og Kierkegaard selv en intellektuel modstander, han både fagligt og personligt havde stor respekt og veneration for. Skønt han i sine værker skarpt tog afstand fra væsentlige punkter i Kierkegaards opfattelse, forsøgte han to gange i sit liv at redegøre for hele Kierkegaards forfatterskab, idet han i lighed med, hvad der nu er den gængse opfattelse og i modstrid med Kierkegaards egne ord, ikke skelnede mellem forfatteren til de religiøse taler og de forskellige forfattere til de pseudonymt udgivne skrifter. Brøchner så også Kierkegaards afsluttende kirkekamp som værende i sammenhæng med det øvrige forfatterskab, som Brøchner mente lagde op til kritikken af den officielle kristendom og af de statsansatte præster.

For Brøchner var *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* det centrale skrift i Kierkegaards forfatterskab, og han udviklede i sin omtale af

---

85. *Biskop Otto Laubs Levnet. En Livsskildring i Breve*. Samlet og udgivet af F.L. Mynster og G. Schepelern, Andet Tidsrum 1855-1882, Første Afdeling: *O. Laubs Brevveksling med H.L. Martensen*, Kjøbenhavn 1886, s. 269f.

86. H. Martensen: *Afmit Levnet*. Tredie Afdeling, Kjøbenhavn 1883, s. 96.

Kierkegaard, hvad han beskrev som Kierkegaards teori. Heri er et af hovedpunkterne, at der består en uoverensstemmelse mellem kristendommen og den filosofiske tænkning. Skønt han i overensstemmelse med Kierkegaard selv betragtede forfatterskabet som fra først til sidst religiøst, blev de kierkegaardske synspunkter udviklet ved hjælp af den hegelsk-prægede terminologi og det hegelske begrebsapparat, der også karakteriserer udviklingsgangen i *Philosophiske Smuler* og i *Efterskriftet*. Brøchner synes således at have betragtet Kierkegaard som en kristen religionsfilosof, der udviklede en kristendomsfilosofi, der skulle vise uforeneligheden af religion – *in casu* kristendommen – og den filosofiske tænkning. Han synes ikke at have overvejet hvilke problemer, det gav for hans forståelse af Kierkegaards livsværk. Kierkegaard var snarere en filosofisk begavet antifilosof, der vendte filosofiens våben mod filosofien selv, end en kristen religionsfilosof, på samme måde som hans pseudonym Johannes Climacus hævdede, at forstanden skal sikre, at der tros imod forstanden. Kierkegaards personlige anliggende var at komme ud af den tilstand af refleksion, der var karakteristisk for ham, til en enkel og enfoldig kristendom.

Den første gang Brøchner forsøgte en oversigt og helhedsfortolkning af Kierkegaards forfatterskab var i en lang omtale i dagbladet *Fædrelandet* af hovedtræk i Kierkegaards opfattelse umiddelbart efter dennes død i 1855. Til denne omtale knyttede han ingen kritiske kommentarer. Den anden gang var i en forelæsningsrække om forholdet mellem kristendom og den nyere filosofi, som han holdt i universitetsåret 1858-59. Ifølge lektionskatalogen fra de pågældende år, fandt forelæsningerne sted tirsdage og fredage mellem kl. 17 og 18. I efteråret 1858 var antallet af tilhørere ved forelæsningerne begyndelse 22 og ved slutningen 17. De tilsvarende tal i forårssemesteret 1859 var henholdsvis 14 og 16.⁸⁷ Der var således ikke tale om et tilløbsstykke.

Forelæsningerne om Kierkegaard blev afviklet i forårssemesteret 1859 og er de første akademiske forelæsninger på Københavns Uni-

---

87. *Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet, den polytekniske Lærestalt, Sorø Akademie og de lærde Skoler med dertil hørende Realundervisning i Kongeriget Danmark for Aarene 1857-63*, udg. af A.C.P. Linde, I. Hefte: Universitetet. Kjøbenhavn u.å., s. 206 og s. 210.

versitet om Kierkegaards forfatterskab, men de var ikke de første forelæsninger om Kierkegaard på denne lærdomsinstitution. Den altid hurtige Rasmus Nielsen havde umiddelbart efter Kierkegaards død holdt en serie populære aftenforelæsninger for interesserede om især stadielæren i forårsemestret 1856, hvilket fremgår af en omtale i et lille, opbyggeligt tidsskrift. Her havde udgiveren i februar 1856 meddelt:

Professor ved Universitetet R. Nielsen har paabegyndt en Række Forelæsninger over Søren Kierkegaards Forfattervirksomhed med Hensyn til det Æsthetiske (det Naturlige, Sandselige, Skjønne)[.] det Ethiske (d.e. det Sædelige og Moralske) og det Religiøse (d.e. det Evige, det Aandelige). Disse Foredrag, hvoraf nu 3 ere holdte, fortsættes hver Tirsdag og Fredag Aften fra Klokken halvfem til halvsex paa Universitetet, Værelse No 6 første Sal[.] Biletter kunne faaes hos Hr. Boghandler Iwersen. Men Fattigfolk som have bedet Hr. Professor derom have ogsaa erholdt Adgang.⁸⁸

Til belysning af den tidlige Kierkegaard-reception i Danmark aftrykkes i det følgende Brøchners artikel fra *Fædrelandet*, og hans Kierkegaard-forelæsninger, der – som nævnt – kun er en del af den større forelæsningsrække, begge udgivet med nødvendige kommentarer. For at belyse den sammenhæng, Kierkegaard-forelæsningerne indgår i, er også de tre første forelæsninger fra efterårsemestret 1858, der danner en slags indledning til forelæsningsrækken, medtaget. Til udgivelse af forelæsningerne om Kierkegaard er knyttet en manuskriptbeskrivelse og en redegørelse for udgivelsesprincipperne samt nogle realkommentarer.

---

88. *Brevbærer mellem Kristne til Oplysning og Forbindelse*, 2. Aargang, nr. 3, 13. Februar 1856, s. 36.

Brøchners artikel i *Fædrelandet*

Forbemærkninger

Baggrunden for Brøchners første forsøg på at anskue Kierkegaards forfatterskab som en helhed fremgår af et brev, dateret 2. december 1855, som han skrev til vennen C.F.K. Molbech. Hans respekt for den afdøde var stor, og hans omtale af Kierkegaards forfatterskab, som blev trykt i avisen *Fædrelandet* 1. december 1855 – 20 dage efter dødsfaldet – havde han kun modvilligt givet sig i kast med at skrive. De mange citater og henvisninger i teksten lader ane, at han er vejet tilbage fra at forholde sig selvstændigt til forfatterskabet og ikke, som senere i forelæsningerne og i sin bog *Problemet om Tro og Viden. En historisk-kritisk Afhandling* fra 1868, har fremført kritik eller påpeget på hvilke punkter, han ikke har kunnet følge i Kierkegaards spor. Den forståelse af forfatterskabet, som han fremlagde, var stort set Kierkegaards egen, som den fremgår af *Om min Forfatter-Virksomhed*, der var udkommet i august 1851. De to dele, som det lille skrift består af, er dateret henholdsvis marts 1849 og november 1850. Til Molbech skrev Brøchner, efter at have berettet, hvad han den sidste tid havde beskæftiget sig med:

Desuden har jeg i denne Tid ogsaa, noget imod min Villie, men paa speciel Anmodning af Giødvad [J.F. Giødwad, en af *Fædrelandet's* udgivere], skrevet en Artikel til *Fædrelandet* »om Søren Kierkegaards Virksomhed som religiøs Forfatter«, der stod i Gaarsnummeret. Giødvad havde tidligere hyppigt anmodet mig om at skrive en samlet Anmeldelse af K.'s Skrifter; men jeg har altid havt en Sky derfor, baade fordi disse Bøgers Form ligesom værgede sig imod at anmeldes, og fordi jeg satte saa stor Pris baade paa Bøgerne og Forfatteren, at jeg følte, ikke at kunne tilfredsstille de Fordringer, jeg selv vilde stille. Denne Gang lod jeg mig overtale, væsentligen af den Grund, at jeg ærgede mig over de Misforstaelser, som de andre Blade, ved at omtale K.'s Virksomhed, havde gjort sig skyldige i. Jeg indsaae nok, at det vilde blive saagodtsom umuligt, i den Korthed, i hvilken der maatte skrives i et Blad, at være populær, og jeg troer heller ikke, at

det, jeg har skrevet, vil kunne være til Nytte for Andre end dem, der kjende lidt til de omtalte Bøger, eller som ere villige til at tænke en lille Smule ved det, de læse.¹

Brøchner har ganske ret i, at hans redegørelse for Kierkegaards forfatterskab næppe kan kaldes populær. Når han skriver, at bøgernes form »ligesom værgede sig mod at anmeldes«, kan han have tænkt på, at det pseudonyme forfatterskab frem til og med *Afsluttende videnskabelig Efterskrift* var skrevet af en forfatter, der klart havde tilkendegivet, at han ikke personligt stod inde for det skrevne, og at forfatterskabet iøvrigt havde haft en opbyggelig karakter og byggede på en opfattelse, som Brøchner langt fra delte og eksplicit havde taget afstand fra. De misforståelser, han hentydede til, var sikkert, at i hele den polemiske litteratur vendt imod Kierkegaards angreb på kirke og geistlighed efter at Martensen havde udråbt den afdøde Mynster som et sandhedsvidne, havde ingen anskuet forfatterskabet som en helhed. Det var ikke mindst det, Brøchner i artiklen så som sin opgave.

At artiklen er skrevet lidt modvilligt kan skyldes, at dødsfaldet havde påvirket Brøchner. »Paa mig«, skrev han i brevet til Molbech,

har hans [Kierkegaards] Død vel gjort et smerteligt, men ikke noget nedbøiende Indtryk. Han har været meget for mig, baade ved sine Skrifter og ved det personlige Forhold, i hvilket jeg har staaet til ham. Der er Ingen, hvis Personlighed i den Grad har indvirket vækkende og tilskyndende paa mig, og den venlige Velvillie, han altid viste mig, gav mig tidt Mod, naar jeg var i færd med at tabe det. Det er med Glæde, at jeg erindrer ham i den lange Række af Aar, jeg har kjendt ham, næsten 20 Aar, hvorledes det Milde og Kjærlige i hans Personlighed bestandig mere fik Overvægten over det stærke ironiske og polemiske Element, der af Naturen var i ham; og hvorledes hans Tanke bestandig blev rigere, sikkrere og klarere, saa at tidt et Ord af ham kunde virke beroligende og forsonende, og opklare en Forvirring, som man med egne Kræfter ikke kunde faae Bugt med.²

1. *Hans Brøchner og Christian K.F. Molbech. En Brevveksling (1845-1875)*. Udgiven og indledet af Harald Høffding, Kjøbenhavn 1902, s. 173f.

2. *Hans Brøchner og Christian K.F. Molbech. En Brevveksling*, s. 174.

Brøchner havde mødt Kierkegaard i 1836. Samme år var Brøchner blevet dimitteret til Københavns Universitet fra Fredericias lærde Undervisningsinstitut og var flyttet ind i Michael Andersen Kierkegaards store hus på Købmagergade. Michael Andersen Kierkegaard, som var fætter til Søren Kierkegaards far, havde været gift med en storesøster til Hans Brøchners mor, så han var både Brøchners og Søren Kierkegaards onkel. Om sit første møde med sin senere så kendte slægtning, skrev Brøchner i begyndelsen af 1870'erne i sine erindringer om Søren Kierkegaard:

Han [SK] talte kun meget lidet den Aften; forholdt sig vistnok væsentlig iagttagende. Jeg fik kun et bestemt Indtryk af hans Ydre, over hvilket jeg nærmest morede mig. Han var dengang 23 Aar gammel, havde noget meget Uregelmæssigt i sin hele Skikkelse og en mærkelig Coiffure [frisure]. Hans Haar stod i en purret Kam næsten et Kvarteer [en fjerdedel alen, ca. 15 cm] op over hans Pande, og han saae besynderlig forvildet ud derved. Jeg fik, uden at jeg veed hvorledes, den Forestilling, at han var Handelscommis – maaskee fordi Familien var en Kjøbmandsfamilie, – og jeg supplerede det, under Indtrykket af hans aparte Ydre, strax til, at han maatte være i en manufacturboutik. Jeg har siden tidt leet hjertelig over min Skarpsindighed.³

Hvad der i avisen er skrevet med spærret skrift, er her skrevet med kursiv. Desuden er nogle typografiske fejl (fx udeladelse af bogstaver) rettet, og alle citater og sidehenvisninger til Kierkegaards skrifter er blev stedfæstede i *Søren Kierkegaards Skrifter*, udg. af N.J. Cappelørn m. fl., bd. 1-14, København 1997-2010, men forkortelser af værkstitler er ikke blevet opløst. Alle udgiverens rettelselser og tilføjelser er omsluttede af krølleparenteser.

Fædrelandet var 3-spaltet på det tidspunkt artiklen blev trykt. Den fylder 5 spalter og 13 linjer og er optaget på forsiden og side to. I den her forelagte genudgivelse er de oprindelige linjeskift ikke angivet, hvorimod spalte- og sideskift er indføjet.

---

3. *Søren Kierkegaard truffet. Et liv set af hans samtidige*. Samlet, udgivet og kommenteret af Bruce H. Kirmmse, [København] 1996, s. 311f.

Artiklen

Fædrelandet

16de Aarg{ang}, Løverdagen den 1. December 1855, nr. 281.

{Side 1179, forsiden}.

{Spalte 1}

Om Søren Kierkegaards Virksomhed som religiøs Forfatter.

Det har ikke kunnet være anderledes, end at den Mands Død, der hos saa Mange havde vakt alvorlige Tanker, stærke Lidenskaber, Kjærlighedens og Hadets, har maattet sætte disse Tanker, disse Lidenskaber, i en levende Bevægelse. I et saadant Øieblik ligger det nær, at man stræber at overskue det nu Afsluttede, at man i det klare Billede af hvad han har villet og virket søger et sikkert Tilhold for sine Tanker og for sin Dom. Til at give et saadant Billede, som Forfatteren af disse Linier ikke har kunnet finde i det, der efter Kierkegaards Død er skrevet om ham, skal denne Fremstilling bidrage, der helt igjennem slutter sig til hans egne Ord, og vil forsøge dels at vise den indre Sammenhæng og Enhed i hele Rækken af hans Skrifter, dels hvor nøie hans sidste Optræden hænger sammen med hans tidligere Virksomhed, hvor bestemt den var antydet i denne, og med hvor nødvendig en Conseqvens den under de bestemte Forhold maatte fremgaae deraf.

Den Forfattervirksomhed, der her skal være Gjenstand for Omtale, begynder i Februar 1843 med *Enten-Eller*. Forud for dette Værk havde Kierkegaard vel udgivet to Skrifter: *Afen endnu Levendes Papirer, udgivet imod hans Villie af S.K.* (1838), og Magisterdisputatsen: *Om Begrebet Ironi, med stadigt Hensyn til Sokrates* (1841). Men om end det første af disse Skrifter i Polemiken mod den Enkeltes Opgaaen i den upersonlige Masse, i Opfattelsen af den foregaaende Generations Forhold til den nærværende, i Antydningen af det religiøse Maal (S. 30 {SKS 1, s. 32}), og endelig i Meget i Formen (især i Fortalen) minder om hans sildigere Arbejder, saa staaer det dog ved sin tilfældige Foranledning og begrænsede Gjenstand isoleret, udenfor den

sammenhængende Række; – og om end det andet og uden Sammenligning betydeligere Skrift: Afhandlingen om Ironien, udvikler et Begreb, der for K.s Opfattelse af Existensstadierne er af høi Vigtighed, og om det end (i 2det Afsnit, navnlig S. 287-304 {SKS 1, ss. 308-21}) giver den kategoriske Bestemmelse af, hvad der i Enten- eller's første Del optræder i personlig Existens, og i anden Del finder sin Dom, saa er det væsenligen et lærd Skrift, i hvilket det philologiske og historiske Apparat indtager den overveiende Plads, og det, der giver det en almindeligere Betydning, er atter optaget paa sit Sted i de senere Skrifter, navnlig i »Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift«.

Den egenlige sammenhængende Forfattervirksomhed begynder altsaa med *Enten- eller*; den naaer sit afgjørende Punct i »*Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*« (Febr. 1846), sin foreløbige Afslutning i »*Tø Taler ved Altergangen om Fredagen*« (Eftersommeren 1851; jfr. Fortalen til disse {SKS 12, s. 281}) sin endelige først ved Forfatterens Død. »*Afsluttende Efterskrift*«, der, hvis noget enkelt af K.s Skrifter skal fremhæves, maa betegnes som hans Hovedværk, danner Midtpunktet i Rækken af hans Skrifter og deler disse i to Grupper, af hvilke den første stræber hen imod det Christelige, den anden fremstiller det saaledes naaede Christelige.

Det Christelige er altsaa Maalet, Opgaven, og er det fra først af. »Forfatterskabet, *totalt* betragtet, er religiøst fra Først til Sidst«. – »Problemet, hele Forfatterskabets Problem er: *det at blive Christen*«. – »Til dette Forfatterskab svarer som Ophav En, der qua Forfatter kun har villet Eet«. – Nærmere er da dette, han har villet, bestemt saaledes: »*Uden Myndighed at gjøre opmærksom* paa det Religiøse, det Christelige«. (Om min Forfattervirksomhed, S. 7, 9, 14 {SKS 13, ss. 12, 14, 19}). Men de, der skulde gjøres opmærksomme, vare de, der i »Christenhed« leve i »det Sandsebedrag: at kalde sig Christen, maaskee indbilde sig at være det, uden at være det« {SKS 13, s. 14}. Opgaven var da ikke nærmest, at *give*, men først ligesom at *fratage*, at skaffe det bort, der begunstigede Sandsebedraget, og saaledes ved det Maieutiske, ved denne »Jordemoder-Konst«, som Sokrates kaldte den, at forhjælpe den Enkelte til selv »at føde Sandheden«. Men Maaden, paa hvilken der skulde virkes mod Sandsebedraget, var betinget ved dettes Grund. Denne laa dels i Tidens hele Ret-

ning: at den, reflecterende og lidenskabsløs, havde ladet Forstanden nivellere, og ladet »den Enkelte« forsvinde i »Abstractionens Phantom, Publikum« {SKS 8, s. 86}, at den, »væsenlig forstandig, maa skee i Gjennemsnit vidende som ingen Generation var det før den« {SKS 8, s. 99}, havde »glemt at *existere* og hvad *Inderlighed* er« {SKS 7, s. 239}, at den, {Spalte 2} upersonligt og interesseløst fortabende sig i det Objective, havde glemt Tilegnelsen, glemt Opgaven, at *existere* i sin Viden; – dels laa den i den forvirrende Sammenblanding af de forskellige Livsanskuelser, der var begrundet i, at Verdsliggjørelsen af Christendommen og Forglemmelsen af Personlighedens Lidenskab havde ført til Forglemmelsen af Christendommens ideale Fordring. For at hæve Bedraget maatte da først disse Livsanskuelser bringes frem i deres udprægede Eiendommelighed, og bringes frem, ikke som en Gjenstand for Viden, thi saaledes vilde netop Tidens Retning bort fra Existens og fra Existensens Afgjørelse begunstiges; men i en Form, der hævder Existensens Betydning, der tvinger Læseren til *ved sig selv personligt* at erhverve Forstaelsen. Han »gjøres opmærksom« {cfr. fx SKS 13, s. 12}, det Øvrige overlades til ham selv; den *indirecte* Meddelelse skjuler den Meddelende for ham, gjør denne ligesom ukjendelig; han skal nu hjælpe sig selv i Tilegnelsen, og i Tilegnelsen af det, der ved at fremstilles i Existens kun *indirecte* meddeles, skal han *personligt erfare*, hvor den lavere Livsanskuelses Anstødssten ligger, hvor den støder an i Lidenskab, hvor Existensen taber sit Grundlag, og hvor Fortvivlelsen fører enten ud i Fortabelsen eller til det Høiere, til »at frelses uendeligt i Religieusitetens Væsenlighed« {SKS 8, s. 102} (jfr. En literair Anmeldelse. 1846. S. 108 ff. {SKS 8, s. 100ff.}). Men idet de tidligere Livsstadier skulde fremstilles, ikke docerende, som Gjenstand for Viden; men i eksisterende Individualiteter, maatte den første Række af Skrifter *blive pseudonym*. Pseudonymiteten havde »sin væsenlige Grund i selve Frembringelsen, der for Replikens, for den psykologisk varierede Individualitets Forskjelligheds Skyld digterisk krævede den Hensynsløshed i Godt og Ondt, i Sønderknuselse og Overgivenhed, i Fortvivlelse og Overmod, i Lidelse og Jubel osv., der kun er ideelt begrændset af den psykologiske Conseqvens, hvilken ingen factisk virkelig Person i Virkelighedens sædelige Begrændsning tør tillade sig, eller kan ville tillade sig« (Anhang til

Afsl. Efterskrift {SKS 7, s. 569}). Pseudonymerne ere saaledes *digtede* Forfattere, ligesom dramatiske Personer, der *leve* i deres Anskuelse, og udtale disse i hele deres ideale Conseqvens.

I det første af de pseudonyme Skrifter: *Enten-Eller*, et Livsfragment, udgivet af Victor Eremita (1843) er nu de to Livsstadier, der ligge forud for det Religieuse: det Æsthetiske og det Ethiske, fremstillet i eksisterende Personligheder. »Det Æsthetiske er det i Mennesket, ved hvilket det *umiddelbart* er det, det er; den, der lever i og ved og af og for dette, lever æsthetisk« {SKS, s. 173f.}; hans Løsen er *Nydelsen*, hans Maal Fortabelsen. Første Del fremstiller nu en saadan æsthetisk Individualitet, omtumlet i Muligheder, som hans Phantasi fremmaner, hans Dialektik atter tilintetgjør, splittet ad i de isolerede Øieblikkes Lidenskab, uden Existensens Sammenhæng, uden Virkelighed, fangen af Fortvivlelsen. Den anden Del fremstiller en enkelt Individualitet, der i Fortvivlelsens Opgiven af det Æsthetiskes Umiddelbarhed har gjort Uendelighedens Bevægelse, hvorved det Ethiske først kommer tilsyne, der i Fortvivlelsen har fundet sig selv igjen i sin evige Gyldighed, *valgt* sig selv, som i dette valg er bleven *aabenbar* i det Almene, og ved dette har faaet Muligheden til at give sit Liv Continuitet. Værkets Slutning, en opbyggelig Tale, fører hen til Grændsen af det Religieuse, og ved at bringe det Opbyggelige ind, accentueres Subjectivitetens, Tilegnelsens Betydning i Forholdet til Sandheden.

Efter *Enten-Eller* fulgte nu tre mindre, pseudonyme Skrifter: *Frygt og Bæven*, *Gjentagelsen* (1843) og *Begrebet Angest* (1844), der succesivt bringe de *religieuse* Bestemmelser frem, medens *Enten-Eller* gav de æsthetiske og ethiske. De fremstille i Existens Coll{ }sionen mellem det Religieuse og det Ethiske, Prøvelsen, Kampen, i hvilken Guds-Forholdet seirer, og endelig det Religieuses afgjørende Bestemmelse: *Synden*, der sætter Individet som uensartet det Ethiske, saaledes at det ikke i Fortvivlelsen *ved sig selv* kan hævde sig selv, vinde sig selv ud af Fortvivlelsen; men kun ved et Høiere, ved Gudsforholdet, i Selvtilintetgjørelse. Samtidig med det sidste af disse Skrifter udkom en lille Bog, fuld af sprudlende Vittighed og biden- de Satire: »*Forord*, Morskabslæsning for enkelte Stænder efter Tid og Leilighed«, der i sit sidste Afsnit, spøgende, men alvorligt, viser hen paa den religieuse Ligelighed, paa Fordringen af, at det Høieste

for Mennesket maa være det for Alle Tilgængelige til Forskjel fra Talentets tilfældige Differens. {Spalte 3} (»Denne Menneskeligheds og Menneske-Lighedens Tanke: christeligt er ethvert Menneske (den Enkelte), ubetinget ethvert Menneske, Gud lige nær.« (Forord til To Taler ved Altergangen) {SKS 12, s. 281}).

Det Religieuse var nu naaet i dets væsentlige Bestemmelse, i *Syndens* Bestemmelse. Denne var ikke udviklet docerende, »thi Synden har, ligesom Troen, Paradoxet o. desl. ingen Plads i Systemet« {cfr. SKS 12, s. 244}, men bragt frem i dens psykologiske Existens i Individet som *Angest*. Nu var det sikkert, at det Christelige ikke forvexledes med noget Lavere, og »*Philosophiske Smuler*« (1844) fremsatte det nu i Form af en Hypothese, eksperimenterende. *Formen* betingede her Pseudonymitet, *Gjenstanden* Navngivelse, derfor findes K.s Navn paa dette Skrift som *Udgiver*. Problemet i dette Skrift er: »Kan der gives et historisk Udgangspunkt for en evig Bevidsthed; hvorledes kan et saadant interessere mere end historisk; kan man bygge en evig Salighed paa en historisk Viden?« {SKS 4, s. 213.} Hypotesen i det er: »*hvis* der skal gaaes videre end det Sokratiske« {cfr. SKS 4, s. 306, SKS 7, s. 189}, det vil sige end den af Immanensens Tanke baarne Livsanskuelse, hvor Tiden, Endeligheden, bliver det Forsvindende som evigt optaget i det Uendelige; hvor Evighedens Afgjorthed gjør Existensen, hvor alvorligt den end tages, til en Spøg; hvor Læreren kun bliver *Anledningen* for den Lærende, fordi denne evigt *har* Sandheden, hvor selve *Skyldens* Bevidsthed ikke naaer ud over Døden, fordi den endelige Personlighed ikke naaer ud over denne. »*Skal* der altsaa gaaes videre«, saa maa andre afgjørende Bestemmelser sættes, og nu kommer gjennem en Construction, der parodierer Speculatione{n}, de orthodox-christelige Bestemmelser frem i deres hele Simpelhed. Hypotesen bliver nu: »et nyt Organ: *Troen*, en ny Forudsætning: *Syndsbvidstheden*, en ny Afgjørelse: *Øieblikket*, en ny Lærer: *Guden i Tiden*.« {SKS 4, s. 306.}

Samtidig med disse pseudonyme Skrifter havde K. under sit eget Navn udgivet 6 smaa Samlinger af *opbyggelige Taler* (1843-1844), der med bestandigt Sigte paa Religionens Kategori: »*den Enkelte*«*)

* »Det er christelig Heroisme – at vove ganske at blive sig selv, et *enkelt* Menneske, dette bestemte *enkelt* Menneske, ene ligeoverfor Gud, ene i denne uhyre Anstrængen

nærmede sig mere og mere hen imod det Christeligt-Religieuse, uden dog at ville naae dette, idet de afsluttede i det Humoristiske.

Ved Slutningen af *Philosophiske Smuler* var der antydet et andet Skrift, i hvilket »Problemet skulde iføres historisk Costume« {SKS 4, s. 305}. Men før dette udkom endnu »*Stadier paa Livets Vei*« (1845), i hvilket de tre Existensstadier: det Æsthetiske, Ethiske og Religieuse bestemte udprægedes, og det religieuse Livs Grundbestemmelse: *Lidelsen*, skarpt accent{u}eredes. Aaret efter udkom da »*Afsluttende videnskabelig Efterskrift til philosophiske Smuler*«}, ligesom »Smulerner« med K.s Navn som *Udgiver*. Her stilles nu afgjørende Problemet om Subjectets Forhold til Christendommen, eller: det, *at blive Christen*; Subjectiviteten som Sandheden for den Existerende hævdes mod Objectivitetsteoriene, Existensens Betydning hævdes mod Speculationens Seen bort fra Existens, indirecte paapeges det Punct, hvor de tidligere Livanskuelser maae strande; Existenssphæerne sondres bestemte ud fra hverandre; Ironien bestemmes som Confiniet mellem det Æsthetiske og det Ethiske, Humor som Confiniet mellem det Ethiske og Religieuse; den religieuse Sphære deles i to: den Religieusitet, der hviler i Immanensen, og den christelige, hvis Grundbestemmelse, »i hvilken alle de andre christelige Bestemmelser ligge, og af hvilken de consequent lade sig udlede« {cfr. SKS 7, s. 336}, er den, »at i *Tiden* afgjøres Spørgsmaalet om Individets evige Salighed, og afgjøres ved Forholdet til Christendommen som noget Historisk« {SKS 7, s. 336}, i hvilken Grundbestemmelse Forargelsens Mulighed ligger.

Med dette Skrift var der afgjørende naaet *hen til* Maalet, til det Christelige; dette var bragt frem i sin absolute Forskjel fra de tidligere Stadier, ikke som en Gjenstand for Viden, men som Troens Gjenstand: Paradoxet, Videns Fortvivlelse, Forargelsens Anstødssten. Det Reli-{Side 1180, spalte 1}gieuse havde været Maalet, det havde »helt og holdent været sat ind i Reflexion, men saaledes, at

---

gelse og dette uhyre Ansvar« {SKSII, s. 117}. Sygd. til Døden, Fortale. — Det var til denne »*Enkelte*, hvem jeg med Glæde og Taknemmelighed kalder min Læser« {fx SKS 5, s. 13} at Forordene til alle de opbyggelige Taler henvendte sig. Om den Enkeltes Forhold til »Menighed« har K. udtalt sig udførligere i *Indøvelse i Christendom* S. 235 f. (ny Udgave) {SKS 12, s. 218f.}, jfr. Om min Forfattervirksomhed, S. 12. Anm. {SKS 13, s. 17}; Litter. Anmeld. S. 107 f. {SKS 8, s. 100f.}

det helt og holdent toges ud af Reflexion tilbage i Enfold« {SKS 13, s. 13}, den tilbagelagte Vei havde været »at *naae*, at *komme til* Enfoldighed« {SKS 13, s. 13}, Opgaven »ikke at reflectere sig ind i Christendom; men at reflectere sig ud af Andet, og blive, enfoldigere og enfoldigere, Christen« {SKS 13, s. 13}.

Efter Rækken af de pseudonyme Skrifter fulgte nu Rækken af de *opbyggelige*, først »*Opbyggelige Taler i forskjellig Aand*« (1847), i hvilke, som Titelen antyder, det Opbyggelige fra de tidligere Stadier var optaget, saa at kun den sidste Trediedel gav det eiendommeligt Christelige; derefter *Kjærlighedens Gjærninger*, christelige Overveielser i Talens Form (1847) og *Christelige Taler* (1848), til hvilke i de nærmest følgende Aar flere mindre Samlinger sluttede sig, bestandig bestemtere stræbende henimod hvad der er Christendommens Midtpunkt, for at, som K. dengang udtalte det, den hele Forfattervirksomhed maatte finde »sit afgjørende Hvilepunkt ved Alterets Fod, hvor Forfatteren, personligt sig sin Ufuldkommenhed og Skyld selv bedst bevidst, ingenlunde kalder sig et Sandhedsvidne, men kun en egen Art Digter og Tænkter, der, »uden Myndighed«, intet Nyt har havt at bringe, men »villet læse de individuelle humane Existens-Forholds Urskrift, det Gamle, Bekjendte og fra Fædrene Overleverede igjennem endnu engang, om muligt paa en inderligere Maade« {SKS 7 s. 573}« {SKS 12, s. 281}. (Forord til To Taler ved Altergang om Fredagen, 1851.)

De opbyggelige Skrifters Opgave var »med Guds Bistand at anvende Alt, for at faae det klart, hvad Christendommens Fordring i Sandhed er« {SKS 13, s. 23}, ikke at føre en Apologie for Christendommen, men »at fremstille den, hvad Sandhed er, som noget saa uendelig høit, at Apologien falder paa et andet Sted, bliver for os, at vi vove at kalde os Christne, eller forvandler sig til en bodfærdig Bekjendelse, at vi takke Gud, naar vi blot tør ansee os selv for Christne« {SKS 13, s. 24}. Men ved Siden af den uendelige Fordrings Strængthed glemtes ikke Naadens Uendelighed, kun maatte Fordringen »høres og hævdes først, høres og hævdes i sin hele Uendelighed« {SKS 13, s. 24}, før »Naaden« kunde anbringes. »Det, jeg har villet, er at bidrage til, ved Hjælp af Tilstaelser at bringe om muligt noget mere Sandhed ind i disse (i Retning af at være ethisk og ethisk-religieus Charakter, at forsage verdslig Klogskab, at ville

lide for Sandhed o. desl.) ufuldkomne Existenser, som vi føre dem, hvilket dog altid er Noget, og i ethvert Tilfælde den første Betin- gelse for at komme til at existere dygtigere. Det, jeg har villet for- hindre er, at man da ikke, indskrænkende sig til og nøiende sig med det Lettere og Lavere, derpaa gaaer videre, afskaffer det Høiere, – gaaer videre, sætter det Lavere i det Høieres Sted, – gaaer videre, gjør det Høiere til Phantasteri og latterlig Overdrivelse, det Lavere til Visdom og sand Alvor, at man da ikke i »Christenhed« existentielt tager Luther og Betydningen af Luthers Liv forfængeligt: dette har jeg villet bidrage til om muligt at forhindre« (Om min Forfat- tervirksomhed S. 18 {SKS 13, s. 24}).

Christendommens Fordring i dens »Strænghed« gjordes gjæl- dende i to Skrifter, der udkom pseudonymt, med Forfatterens Navn som Udgiver. I det Første: *Sygdommen til Døden*, en christelig psycho- logisk Udvikling til Opbyggelse og Opvækkelse (1849) er Sygdom- men til Døden dvs. *Fortvivlelse* opfattet som Synden, denne som Modsætning til *Tro*, hvis Gjenstand er Paradoxet, det for Tanken Absurde; *Forargelsens* Mulighed fastholdt som det dialektiske Mo- ment i alt det Christelige. I det andet Skrift, det, der betegner det afgjørende Vendepunkt i K.s Forhold til den bestaaende officielle Kirke: *Indøvelse i Christendom* (udgivet 1850, skrevet 1848) blev »For- dringen til det at være Christen tvunget op til et Idealitetens Høie- ste« {SKS 12, s. 15} i Retning af *Samtidigheds*-Forhold til Forbilledet, af at gjøre Forbilledets Liv nærværende i vort, af Lidelse, Selvtilintet- tetgjørelse, af Tro i Modstrid mod Forstanden under Forargelsens uadskillelige Mulighed. Denne Bog var et Spørgsmaal, der blev stil- let til det kirkeligt Bestaaende. I Opfattelsen af Lidelsen som Reli- giositetens uadskillelige Særkjende, i Opfattelsen af Christendom- men som Uensartethed med Verden, som Fordring til Efterfølgelse af Forbilledet, af »Omdannelse af Existensen i Lighed med Gud« {cfr. SKS 12, s. 75} var der udtalt en Døm over en »Christenhed«, der har gjort sig det hyggeligt i Verden, fundet Hvile i Verdsligheden, over en Geistlighed, der, beskyttet af Staten, i Velværens *Nydelse* for- kynder *Lidelsens* Religion. Hvad der sildigere blev udtalt i »Øieblik- ket«, var her ikke blot antydet, men i alt Væsenligt udtrykkeligt ud- talt (jvfr. især S. 41, 75, 123, 136, 209, 228, 241, 243 f., 268 i den nye Udgave {SKS 12, s. 49, s. 79, s. 120f., s. 131f., s. 195f., s. 211f., s. 222f.,

s. 224f., s. 245f.)). Men, utilbøielig som K. var til at virke henimod en Forandring i det Ydre, gjorde han endnu ved den Fortale, han føiede til Bogen, et Forsøg paa at give det Bestaaende et Forsvarsmiddel. »Min Tanke var: skal dette Bestaaende kunne forsvares, er dette den eneste Maade: ved digterisk (derfor af en Pseudonym) at anbringe Dommen over det, ved saa at trække i anden Potens paa »Naaden«, saa det blev Christendom, ikke blot ved »Naaden at finde Tilgivelse for det Forbigangne, men ved Naaden et Slags Af-lad fra den egenlige Christi Efterfølgelse og den egenlige Anstrængelse ved det at være Christen. Paa den Maade kommer der dog Sandhed ind i det Bestaaende; det forsvaret sig ved at dømme sig selv, det vedgaaer den christelige Fordring, gjør Tilstaaelse sig selv betræffende om sin Afstand, og uden at kunne kaldes en Stræ-
{Spalte 2}ben i Retning af at komme Fordringen nærmere, men henflyer til Naaden 'ogsaa i Forhold til den Brug, man gjør af Naaden' {SKS 12, s. 15}« {SKS 14, s. 213}. (»Fædrelandet« for 16de Mai 1855, jvfr. Udgiverens Forord til *Indøvelse i Christendom* {SKS 12, s. 15}, og: Om min Forfattervirksomhed, S. 17, 19, Anm. {SKS 13, s. 23, s. 19f.})

Spørgsmaalet var nu stillet til den officielle Kirke, nærmest til dens Overhoved, afdøde Biskop Mynster; i Dommen over den vilde Kirkens Overhoved udtale sin og Kirkens egen Dom. »Hvis der var Kraft i ham, maatte han gjøre Et af To; enten afgjort erklære sig for den Bog, vove at gaae med den, lade den være Forsvaret, der afværger, hvad Bogen digterisk indeholder, Sigtelsen mod hele den officielle Christendom, at den er en Øienforblændelse, »ikke en sur Sild værd«, eller saa afgjort som muligt kaste sig imod den, stemple den som et gudsbespotteligt og vanhelligt Forsøg, og erklære den officielle Christendom for den sande Christendom« {SKS 14, s. 213, sp. 2}. Ingen af Delene skete: »afmægtig valgte han Intet at gjøre, uden høist at fordømme den i Dagligstuen; men ikke engang i privat Samtale med mig, uagtet jeg bad ham derom, efter at det med hans Samtykke var mig forebragt, hvad han dømte i Dagligstuen.« (»Fædrel.« paa det anf. Sted. {SKS 14, s. 213, sp. 2.})

Saaledes stod Sagen hen medens Mynster levede. Kun den Sky for at paaskynde en Afgjørelse i det Ydre, der var begrundet ligesaa meget i K.s Opfattelse af det Ethiskes og Religieuses Væsen, som i

hans Opfattelse af den Udvikling, gennem hvilken Tiden maatte helbredes (jfr. den mærkelige Slutning paa »En literair Anmeldelse.« 1846. S. 107 ff. {SKS 8, s. 100ff.}) og Artiklen i »Fædrelandet« for 31te Januar 1851 {SKS 14, ss. 111-16}), hans fra Barndommens Paavirkninger bevarede Pietet mod Mynster, og vel ogsaa Haabet om, mod al sandsynlighed, at see den ham »saa uendelig kjære Tanke« {SKS 13, s. 348} blive til Virkelighed, at Mynster endnu kunde sige: »dette er i Sandhed Christendom, saaledes forstaaer jeg selv Christendommen i stille Inderlighed, saa at Bogen blev en Forklarelse af Biskop Mynsters Christendoms Forkyndelse« {SKS 13, s. 348}, kunde endnu holde ham tilbage fra det afgjørende Skridt. Da døde Mynster og ved hans Grav forkyndte hans Eftermand ham som Sandhedsvidne, et af de rette Sandhedsvidner. Med denne Dom var Svaret givet paa det Spørgsmaal, der var stillet ved »Indøvelse i Christendom«. Den officielle Kirke havde nu erklæret, at dens Christendomsforkyndelse, »der fortonede og fortaug det afgjørende Christelige« {cfr. SKS 14, s. 123}, var den sande, at Christendommen i dens ideale Fordring, det nye Testaments Christendom, var Overdrivelse, Overspændthed. Nu maatte Indsigelsen gjøres mod denne Kirke, nu først drev Modsætningens Nødvendighed til at føre Sagen til det Yderste (jfr. »Dette skal siges.« S. 10 {SKS 13, s. 122}). Dog skete det ikke overilet; først næsten et Aar efter Mynsters Død og hans Eftermands Kanoniseren af ham, blev Indsigelsen offentliggjort (i »Fædrel.« for 18de Decbr. 1854). Hvad der siden den Tid er skeet, er endnu i frisk Minde. I Artiklerne i »Fædrelandet« og i »Øieblikket« kæmpedes der for Christendom imod Christenhed og dennes *tause* Repræsentant, Geistligheden. Der blev nu udtalt: »Hvo Du end er, hvilket Dit Liv forresten er, min Ven; – ved, (hvis Du ellers deltager i den) at lade være at deltage i den offentlige Gudsyndelse som den nu er (med Paastand paa at være det nye Testaments Christendom) har Du bestandig een og en stor Skyld mindre, Du deltager ikke i at holde Gud for Nar ved at kalde det nye Testaments Christendom hvad der ikke er det nye Testaments Christendom.« (»Dette skal siges, saa være det da sagt.« S. 3 {SKS 13, s. 115}). Der stillede den Fordring til Staten, »at tage det Sandsebedrag« {SKS 13, s. 150} bort med en Kirke, der i Verdslighed var smeltet sammen med det Verdslige, med en Geistlighed, »hvis Til-

værelse, christeligt, er en Usandhed« {SKS 13, s. 149}, »hvis christelige Alvor finder sit Udtryk i, at »Sandhedsvidner« gjøre, – hvilken satirisk Selvmodsigtelse! – Carriere og Lykke i Verden ved om Søndagen at skildre hvorledes Sandheden maa lide i denne Verden!«, {SKS 13, s. 162} hvis hele Stilling tvinger den til at skjule for Menigheden, hvad Christendom er, og saaledes, saavidt det er afhængigt af den, umuliggjøre denne. Alle de Modsigelser, der ligge i Geistlighedens Stilling, alt det Blændværk, den har bragt ind i »Christenheden«, blottedes med bidende Satire: »Den Almægtige veed bedst, hvorledes der skal slaaes, saa det føles, at Latteren, betjent i Frygt og Bæven, maa være Svøben – derfor bruges jeg.« {SKS 13, s. 301.} Og mod den usle Halvhed, der af Christendommen blot har Navnet tilbage, mod den Indbildning, »at det at være Christen, er Noget, som Enhver uden videre er, Noget, man slipper lettere til end den allerubetydeligste Færdighed« {SKS 12, s. 79}, stilledes Idealet alvorligt og dømmende. Det er nu 2 Maaneder siden, at det sidste Num{m}er af »Øieblikket« udkom; faa Dage efter fængslede Sygdom Forfatteren til det Sygeleie, hvorfra han ikke mere reiste sig. Hans Virksomhed er nu afsluttet, og naar vi see tilbage over den, ville vi sande hans Ord, at han »som Forfatter kun har villet Eet« {SKS 13, s. 13}. At gjøre opmærksom paa det Christelige, var hans Livs Opgave, det var Opgaven i den første Række af hans Skrifter, der arbejdede mod det Christeliges Sammenblanding med hvad der ikke er christeligt, mod Forvexlingen af en Viden om Christendommen og en Forvandlen af Existensen ved Christendommen; det var Opgaven i hans opbyggelige Skrifter, der, med dyb Kjendskab til det menneskelige Hjertes skjulte Lidenskaber, forstode at opspore ethvert Selvbedrag, at spærre enhver Udvei, ad hvilken det kunde udflyes at see det Christelige; det var Opgaven i hans Kamp mod den Kirke, der fortaug det Christelige, »gjorde Christendommen til Poesi, {Spalte 3} til Noget, hvortil man kun forholder sig gennem Indbildningskraften« {cfr. SKS 13, s. 173}, afskaffede Christi Efterfølgelse i Lidelse, i Afdøen fra Verden, der »kastede Forbilledet bort, og lod det, man selv er, Middelmaadighed, gjælde for Idealet.« {SKS 13, s. 174.} Og hvad han i sit tidligt endte Liv har kæmpet for, med en Kraft i Villien, der ikke lod sig bøie af Legemets Svaghed, og med en Tro, der ikke forsagede, det har ikke været uden Frugt.

Hans tidligere Skrifter have i Stilhed virket i en stedse større Kreds; hans »Øieblikke« have hos Tusinder aabnet Øiet og vakt alvorlige Tanker, der ikke ville glemmes nu da han er død; men finde nye Næring i de Skrifter, han har efterladt, i det Liv, han har vakt i saa Manges Sjæle.

—r.

Kommentar

Side 50:

Fædrelandet] Dagblad grundlagt 1834 som ugeblad og fra 1839 udsendt som dagblad. Ophørt 1882. *Fædrelandet* var frem til 1848 organ for oppositionen imod enevælden og var både i denne periode og senere et talerør for den akademiske og frisindede ungdom og efter 1848 for de nationalliberale, hvis økonomiske ideer var baseret på den klassiske engelske liberalisme og hvis politiske opfattelse var inspireret af Hegel. Efter 1864 nærmede bladet sig mere og mere det politiske højre. En hovedkraft i redaktionen fra 1840 og næsten til 1882 var Jens Finsteen Giødwad (1811-91). Brøchner var i en kort periode omkring 1850 knyttet til bladet som vikar for redaktøren af politisk stof fra Frankrig og Italien, »Avismageriet« kaldte han sit arbejde med at læse og referere »maadelige Efterretninger« (brev af 10.1.1850 til Peter Vedel, Rigsarkivet, Privatarkiv 6498).

den Mands Død] Kierkegaard døde på Frederiks Hospital 11. november 1855.

efter Kierkegaards Død er skrevet om ham] I københavnske aviser var der fx omtaler af Kierkegaards død i *Berlingske Tidende*, *Dagbladet*, *Morgenposten*, *Kjøbenhavnsposten* og *Flyveposten* (Se Jens Himmelstrup: *Søren Kierkegaard. International Bibliografi*, København 1962, nr. 1936, 2225, 2282, 2923, 3228).

Side 51:

Socrates] Cfr. Platons dialog »Theaitetos«, 150A-E. (*Platons Skrifter*, udg. af C. Høeg og H. Ræder, 2. oplag, bd. 6, [København] 1954, s. 104f.

Side 55, fodnoten:

Indøvelse i Christendom ... (ny Udgave)] Anden udgave (benævnt »Andet Oplag«) blev annonceret udkommet i Adresseavisen 16. maj 1855. Sidetallene i de to udgaver svarede ikke til hinanden.

Side 59:

Da døde Mynster] Biskop Jakob Peter Mynster døde 30. januar 1854.

hans Eftermand] Hans Lassen Martensen.

Sandhedsvidne] I *Prædiken holdt i Christiansborg Slotskirke paa 5te Søndag efter Tre Konger, Søndagen for Biskop Dr. Mynsters Jordeførd*, Kjøbenhavn 1854, skrev H.L. Martensen: »Efterligner de sande Vidners Tro! Fra den Mand, hvis dyrebare Minde opfylder vort Hjerter, føres vor Tanke tilbage til den hele Række af Sandhedens Vidner der ligesom en hellig Kjæde strækker sig igjennem Tiderne fra Apostlenes Dage indtil vore Dage. [...] I denne hellige Kjæde af Sandhedsvidner var ogsaa vor hedengangne Lærer et tjenende Led til Guds og Faderens Ære; og Troens Vidnesbyrd, hvor førte han det ikke iblandt os i Aands og Krafts Beviisning.« (Side 6).

Side 60:

det sidste Num{m}er af »Øieblikket«] På titelbladet af *Øieblikket*, nr. 9 står 24. Septbr. 1855.

faa Dage] Kierkegaard lod sig indlægge på Frederiks Hospital 2. oktober 1855.

Side 61:

—r] Brøchners sædvanlige signatur i *Fædrelandet*.

Brøchners forelæsninger om Kierkegaard

Manuskriptbeskrivelse

Brøchners forelæsningsmanuskript, der er udarbejdet i forbindelse med hans forelæsningsrække om den nyere filosofis forhold til kristendommen i universitetsåret 1858-59, befinder sig på Det kongelige Bibliotek i København og har katalogsignaturen Add. 414i, 4°. Katalogbetegnelsen Add. 414 omfatter adskillige af Brøchners forelæsningsmanuskripter fra årene 1853 til 1875.¹

Add. 414i består af 78 læg, som i de fleste tilfælde består af to ark, som er faset på midten på den korte led. Hvert ark er på ca. 33,6 x 20,8 cm. Enkelte læg består af 3 ark. Hvert læg er således på 8 eller 12 sider. I nogle af læggene er indlagt et eller flere halve ark (blade). En række af disse blade er på et eller andet tidspunkt blevet lagt sammen uden at det altid fremgår, hvilket læg de stammer fra. Siderne er foldet på den korte led på midten og igen foldet ud, således at hver side i lægget er delt i to spalter, hver med en bredde på 8,4 cm. På venstrespalterne er den løbende tekst skrevet, højrespalterne rummer tilføjelser, sidehenvisninger (hvis ikke de er optaget i selve teksten), citater, kommentarer eller blot et »NB«. De indlagte enkeltblade er normalt ikke delt i en venstre- og højrespalte.

Teksten på venstrespalterne er gennemsnitligt på 34 linjer à 8 cm. Overskrifter, som for det meste er trukket kraftigt op, er skrevet med latinsk, kalligraferet skønskrift og med større bogstaver end den øvrige tekst, som er skrevet med den latinsk-gotiske blandingskrift, en brugsskrift, som Brøchner altid betjente sig af. I teksten er der talrige understregninger, hvilket beror på, at den var beregnet til at forelægges mundtligt. Skønt mundtlighed ikke karakteriserer teksten, må man forestille sig, at det mundtlige foredrag i vidt omfang svarer til det nedskrevne. Der eksisterer flere studenterreferater af Brøchners propædeutiske forelæsninger, og i disse referater findes formuleringer, ja hele afsnit, der kan genfindes i Brøchners pub-

---

1. En fortegnelse over indholdet af Add. 414 findes som et appendiks til C.H. Koch: »Hans Brøchners forelæsning om Kierkegaard«, *Fund og Forskning i det Kongelige Biblioteks Samlinger*, bd. 47, ss. 223-42, København 2008.

licerede værker, som for næsten alles vedkommende er let bearbejdede forelæsningsmanuskripter. Mange ord i den løbende tekst, herunder også titlerne på Kierkegaards værker, er i Brøchners manuskript anført forkortede.

De 78 læg er øverst til højre på hvert lægs forside nummereret fortløbende fra 1 til 78. Når Brøchner i sin tekst henviser til en side i et tidligere læg, gør han det ved at angive lægnummer og sidetal i det pågældende læg. Fx henviser 6.7 til side 7 i læg nummer 6. Side-tallene fremgår ikke af manuskriptet.

Udgivelsesprincipper

Manuskriptet er med visse redaktionelle ændringer og tilføjelser udgivet, som det forelå fra Brøchners hånd. Alle udgiverens tilføjelser til manuskriptet står mellem krølleparenteser ({}), akkolader), da Brøchner i sin tekst både bruger runde og kantede parenteser. Et enkelt sted (i begyndelsen af 4.5, side 63) er der efter et ord indsat et spørgsmålstegn mellem krølleparenteser, hvilket er udtryk for, at læsningen af ordet er tvivlsom. Sidetal er blevet tilføjede, forkortelser opløste og forkortelsespunktnummer er udeladt. Brøchners rettelser og overstregninger er ikke angivet. Manglende bogstaver er blevet tilføjet i krølleparenteser, og hvor det tydeligt er markeret, at en tilføjelse i den højre spalte er en tilføjelse til selve teksten, er den indsat i teksten mellem skråstreger (//). De få steder, hvor Brøchner bruger et ældre tegn for »dvs.«, et spejlvendt »c« efterfulgt af et kolon, er dette stiltiende blevet erstattet af den forkortelse, som Brøchner sædvanligvis benytter, nemlig »dvs.« Manuskriptets oprindelige linjelængde er ikke opretholdt, og de oprindelige linjedeling er ikke angivet. Hvad der ellers er tilføjet i manuskriptets højrespalter er flyttet ned som fodnoter. Disse fodnoter er fortløbende nummererede med arabertal, og notenummeret er anført ud for det ord i den oprindelige linje i den venstre spalte, hvor tilføjelsen indledes. Enkelte fodnoter er udgiverens, og i så fald er de indesluttede i krølleparenteser. Brøchners usystematiske kommatering er opretholdt, idet der dog for læseligheden skyld i krølleparenteser er tilføjet nogle yderligere grammatiske kommaer, uden at dette dog er gjort systematisk. Understregninger i manuskriptet er overalt erstattet af kursivering af det understregede.

De mange citater, som Brøchner anfører fra Kierkegaards værker, er stedfæstede i krølleparenteser. Udgaven, som der henvises til med bindnummer og sidetal, er Søren Kierkegaards Skrifter (SKS), bd. 1-28, udgivet af Niels Jørgen Cappelørn m.fl., København, © 1997-2012. Tilsvarende er de sidetal fra Kierkegaards værker, som Brøchner nogle steder anfører, jævnført med sidetal og bindnummer i SKS. {SKS 7, s. 309} angiver således, at det pågældende citat

eller det pågældende sidetal er stedfæstet til bind 7 i *SKS*, side 309.

Brøchner ejede de fleste af Kierkegaards værker i førsteudgave. Det fremgår imidlertid af det auktionskatalog over den efterladte bogsamling, der blev udarbejdet i 1876 efter Brøchners død i 1875, at hans eksemplarer af bl.a. Kierkegaards *Indøvelse i Christendom* og *Til Selvprøvelse, Samtiden anbefalet* begge er 2. oplag fra henholdsvis 1855 og 1852.² Uden at det fremgår, citerer han fra begge. Sidetallene i 1. og 2. oplag af *Til Selvprøvelse* er overensstemmende, men der er en mindre forskel mellem sideinddeling og sidetal i 1. og 2. oplag af *Indøvelse i Christendom*. Tilsvarende er de få henvisninger til Ludwig Feuerbachs *Das Wesen des Christenthums* til 2. oplag af dette værk fra 1843.³ Da denne udgave ikke er ualmindelig, er der ikke henvist til nyere udgaver, men de anførte sidetal er, som Brøchners andre angivne sidetal, kontrolleret.

De af Brøchner anførte citater fra Kierkegaards værker er undertiden forkortede og hans ortografi kan sjældne gange være en anden end Kierkegaards. Disse afvigelser er ikke noterede. De mange parafrafer af steder hos Kierkegaard, der optræder i Brøchners tekst, er hverken noterede eller henført til disse steder. I det hele taget forudsættes det, at læseren har et kendskab til Kierkegaards forfatterskab og har adgang til *SKS*.

Efter teksten følger nogle realkommentarer. En egentlig indholdscommentar gives ikke, da dette ville indebære, at store dele af manuskriptet skulle reformuleres. Kierkegaardske begreber og synspunkter er ikke kommenterede. Her må henvises til diverse håndbøger som Jens Himmelstrups »Terminologisk Register« i bind 15 i 2. udg. af S. Kierkegaard: *Samlede Værker* udgivet af A.B. Drachmann, J.L. Heiberg, H.O. Lange, Kjøbenhavn 1936, det af N. Thulstrup og M.M. Thulstrup udgivne *Bibliotheca Kierkegaardiana*, bd. 1-16, København 1978-88, og det af S.M. Emmanuel, W. McDonald og J. Stewart udgivne *Kierkegaard's Concepts (Kierkegaard Research:*

2. *Tillæg til Auktionen den 23de Februar Nørrebroes Dossering 32, 3die Sal. Fortegnelse over den Boet efter afd. Professor, Dr. phil. H. Brøchner og tidligere afd. Hustru Ingeborg, født Ipsen tilhørende Bogsamling*, København 1876, s. 7, henholdsvis nr. 212b og 213e. Det kongelige Biblioteks eksemplar af auktionskatalogen har signaturen 51,52, 8°.

3. Se auktionskatalogen side 4, nr. 90a.

Sources, Reception and Resources, Vol. 15 (under udgivelse)), Tome I ff, Farnham © 2013 ff. Dog er der i indledningen redegjort for Brøchners opfattelse af Kierkegaards forfatterskab, for hans kritik af Kierkegaard og for hovedtræk af hans egen opfattelse, som den kort fremgår i manuskriptet og langt mere udførligt af hans systematiske hovedværk *Om det Religiøse i dets Enhed med det Humane*, Kjøbenhavn 1869. Titlen på dette værk er klart vendt imod måske det væsentligste i Kierkegaards anskuelse, nemlig uforeneligheden mellem kristendommen og den humane verden.

Forelæsningerne

{1.1}

Forelæsninger over den nyere Philosophies Forhold til Christendommen. (Efteraarshalvaaret 1858.)

{Som det fremgår af det følgende har Brøchner kun refereret hovedindholdet af sin første forelæsning, hvorimod der for de efterfølgende forelæsnings vedkommende er tale om et stort set fuldt udarbejdet forelæsningsmanuskript}

1ste Forelæsning

Som Forelæsningsens Øiemed angaves: gennem den historisk-kritiske Undersøgelse at naae hen til et *Nutids*problem: Forholdet mellem Tro og Viden, Religion og Philosophie, saaledes som det i vore Dage er fremsat i Spørgsmaalet om Muligheden af en *Troesvidenskab*. Men dette Problem, der falder sammen med Problemet om det Religiøses, og specielt det *Christelig*-Religiøses, Forhold til Fornuft og Tænkning, fører hen til et mere omfattende Problem: det Christeliges Forhold til de Sphærer af det aandelige Liv, der *samtidig med* Christendommen have udviklet sig til eiendommelige Former, som i Regelen betegnes med Prædikatet »*christelig*«, (saaledes: christelig *Stat*, christelig *Ethik*, christelig *Kunst* o. desl.)

Med andre Ord bliver det Problem, til hvilket der føres hen, at opstille saaledes: er Christendommen en, {1.2} hele det aandelige Liv omfattende og gennemtrængende Magt, der i sig optager hele det aandelige Livs Former, eller er Christendommen et Særegent, der kun staaer *ved Siden* af andre Former af det aandelige Liv uden at kunne indgaae {i} en organisk Enhed med dem; – og isaafald: bliver Opgaven den: at foretage et Valg imellem Christendommen og hvad der staaer udenfor Christendommen; – eller: er det muligt, med Bevidstheden om Uoverensstemmelsen og Uensartetheden, at anvise begge Dele en særskilt Sphære i den menneskelige Aand?

Ved Besvarelsen af dette Spørgsmaal føres der, om end ikke til en Forsoning af Tro og Viden, dog til en Opklaren af det virkelige Forhold imellem dem, til en Tilintetgjørelse af Illusioner, der forhindre et fast og selvbevidst Valg.

Jeg fremhævede som Grund til at jeg havde valgt den historisk-kritiske Form for Forelæsningen istedenfor at lade mig nøie med Begrebsudviklinger, *deels* det, at Bestemmelsen af det Christelige i vore Dage var bleven saa usikker ved Sammenblandingen med det Humane, at det var nødvendigt at gaa tilbage til de {1,3} Tider, hvor de Factorer, der nu uklart ere blandede, fremtraadte i deres oprindelige Skarphed, og derfra at følge Kampen imellem dem forat blive begges Eiendommeligheder bevidst; – *deels* den, at jeg vilde søge Historiens objective Vidnesbyrd for{,} hvad jeg fremstillede, og lade Begrebsudviklingen successivt blive til ad den historiske Fremstillings Vei. –

Efter disse indledende Bemærkninger gik jeg over til at angive *Planen for Forelæsningen* (efter indlagte Oversigt, der mundtlig udførtes bestemtere {se nedenfor}). Idet jeg anticiperede Resultatet af en Kritik af vor Tids filosofierende Restaurationsforsøg, viste jeg, hvorledes disses Mislykken maatte føre til Bevidstheden om, at Forsoningen mellem Christendom og Philosophie idetmindste *endnu ikke* var lykkedes, og gjennem denne Bevidsthed til Opstillingen af en Formel, der skulde sikkre hver et særskilt Gebeet, men saaledes, at det Religiøse stod øverst. (*Kierkegaard*). Ved Kritiken af denne Formel vilde altsaa den historiske Opgave være løst, og et Resultat kunde da drages, der om end ikke mæglende, ialfald vilde være opklarende og værnende mod Selvbedrag.

{På den ovennævnte indlagte oversigt har Brøchner nedskrevet sin disposition for forelæsningsrækken, som strakte sig over to semestre og omfattede henholdsvis 33 forelæsninger i efterårssemestret 1858 og 30 forelæsninger i forårsemestret 1859. Oversigten fylder et blad beskrevet på begge sider.}

{1} Forelæsning over: *den nyere Philosophies Forhold til det Christelige, og Forsøgene paa at give en »christelig Philosophie«*

Indledning.

1. Philosophiens og Religionens alm{indelige} Væsen.
2. Philosophien og Christendommen.
3. De forskjellige Opfattelser af det Christeliges Forhold til den concrete naturlige og sædelige Virkelighed.
4. Det historisk fremtraadte Forhold mellem Christendommen og Philosophien i Patristikens og Scholastikens Periode. – Den Tids »christelige Philosophie«.

*Den nyere Tids Philosophie.*I. *Overgangsperioden:*

1. Polemik mod Scholastiken.
2. Angreb paa Christendommen.
3. Reaction. Katholsk Philosophie.
4. Den christelige Mystik og Theosophie.

II. *Perioden fra Bacon{n} og Descartes til vor Tid.*

1. Almindelig Charakteristik af Perioden. Betegnelsen af den som Middelalderens Opløsningsperiode. – Den dobbelte Række af Systemer. Uligheden og Ligheden i deres Forhold til Christendommens Princip.
2. Den *realistiske* Udviklingsrække. – Stadier i dens Forhold til det Christelige: afværgende Accommodation – Indifferen-{2}tisme, – Naturalisme, – bevidst Hykleri, – aabent Angreb (Materialisme – Atheisme.)
3. den *idealistiske* Udviklingsrække. – Muligheden af et dobbelt Forhold til Christendommen givet ved det idealistiske Princip.
  - a) *Modsatningsforholdet* – α) bevidst Modsætning mod den historisk udprægede Christendom: Spinoza, Identitetsphilosophien, Schopenhauer. – β) Mods{ætningen} mod Christendommen, skjult under en Omfortolkning af denne: Oplysningsphilosophien. – Kant, – Fichte; – Hegel.
  - b) *Overensstemmelsesforholdet*: α) formel Overensstemmelse: Descartes, β) Begrænsning af det Philosophiske ved den theologiske Interesse: Geulincx, Malebranche (NB.

Pascal); – γ) Mæglingsforsøg: Leibnitz; – δ) Restaurationsforsøg: Troesphilosophien, Schleiermacher, Steffens, Fr. Baader, Schellings Aabenbaringsphilosophie, den efterhegelske Philosophie. – Kritik af disse Forsøg.

4. Almindeligt Resultat. Bevidsthed om Uoverenstemmelsen. *Feuerbach*. Kierkegaards Formel for Adskillelsen. Kritik deraf. – Philosophiens Opgave.

{1.4} 2den Forelæsning. Indledning

1. *Philosophiens og Religionens almindelige (Væsen) Forhold.*⁴

Idet det bestemtere Begreb af Religionen og Philosophien skal fremgaa af Analysen af de historiske Phænomener, nemlig af det Phænomen, der specielt betegnes som »*christelig Philosophie*« (den patristiske og scholastiske Philosophie), bliver der i Indledningen kun at angive det almindelige Charakteristiske for begge, *i Tilknytning til den almindelige Forestilling.*

Som den abstracteste Bestemmelse af Religionen kan tages, at den er *Menneskets Forhold til det Guddommelige*. Men dette fører strax til Nødvendigheden af en nærmere Bestemmelse: er det et Forhold *i Tanken* eller er det et *existentielt* Forhold? Paa dette Punkt lades Forholdet mellem Tanke og Existent endnu uafgjort, og idet Spørgsmaalet er gjort med særligt Hensyn paa Bestemmelsen af Religionens og Philosophiens indbyrdes Forhold, men Philosophiens Gebeet uomtvistet er Tankens, og tillige Alt, {1.5} hvad der skal existere for Mennesket, for den menneskelige Bevidsthed, maa bringes ind i Bevidsthedens Former, altsaa i Tankens Former i videste Forstand, saa indskrænker Svaret sig foreløbigt til: at det religiøse Forhold er et Bevidsthedsforhold, uden af det afskjæres, at det tillige kan være et Andet og Mere.

Religionen opfattes saaledes foreløbig som *Gudserkjendelse*, og af den gamle protestantiske Dogmatiks Definition: *religio est modus cognoscendi colendique Deum*, tages foreløbig kun den første Halvdeel, saa at altsaa Religion og Philosophie stilles overfor hinanden som *Former for Erkjendelsen af det Guddommelige*. Berettigelsen til en saa-

---

4. {Parentesen om »Væsen« og ordet »Forhold« er tilføjet med blyant.}

dan foreløbig Indskrænkning ligger ikke blot i det ovenfor Antydede, men ogsaa i den religiøse Grundkategorie: *Aabenbaringen*, der udtrykker, at Religionen, som en guddommelig meddelt *Sandhed* træder i Forhold til den menneskelige optagende *Bevidsthed*, og gennem denne i Forhold til den Menneskelige *Viden*.

Naar saaledes Religion og Philosophie mødes i at være et Forhold til det Guddommelige gennem Bevidstheden, og naar det antages for muligt, at det Guddommelige er tilgængeligt for Philosophien, der, hvis det Mod-{1.6}satte antages, vilde ophøre at existere, idet den filosofiske Viden vilde ophøre at fortjene dette Navn, naar det Høieste og Afsluttende, det, der i sidste Instants begrundet al Viden, udelukkedes derfor, saa bliver den nærmeste Opgave, at bestemme det Adskillende indenfor den Lighed. Vi kunne finde et Udgangspunkt til Løsningen i den almindelige Forestilling om Philosophien. Til Philosophiens Navn knytter Bevidstheden nærmest den ubestemte Forestilling om en *tænkende Betragtning af Tingene*. Men naar det bestemte udvikles hvad der ligger i denne Forestilling, saa føres vi et langt Stykke fremad. Idet vi tænkende betragte Tingene, anvende vi Tankens Love og Former paa dem, og idet disse vise sig som universelle og almeengyldige, standser Tænkningen ikke ved det Partielle, men søger den altomfattende Sammenhæng, søger at begribe Tingenes Heelhed, Tilværelsen som Totalitet. Og idet den skrider frem i denne Begriben og finder Tankens Former som Tingenes Væsenheder, genfinder den i Tingene *sig selv*, og i det begrebne Hele sin egen Selvudfoldelse. Philosophien bliver saaledes *den logiske Tankes systematiske Udfoldelse som Tilværelsens ideelle Billede*; eller med andre Ord, den er *den gennem Objecti-{1.7}viteten bekræftede Fornuft*. Men i denne Bestemmelse ligger en Consequents, der bliver af Vigtighed for Philosophiens Forhold til Religionen. Philosophien er den *ved selve Tankens Energie* udfoldede Tanke, et *Resultat* altsaa, ikke noget *umiddelbart* Givet. Den umiddelbare Bevidsthed er den i *Sandseindtrykkene* eller *Følelsen* fastholdte Bevidsthed, der endnu ikke frit har erhvervet sig selv i Almindelighedens Form. Den fra Umiddelbarhedens Ufrihed til Tankens Frihed henstræbende Bevidsthed er den *anskuende, forestillende* Bevidsthed; i den begynder Tænkningen at røre sig, men Tanken har endnu ikke fundet sin egen Form. Og idet denne Form konstituerer Philosophien, bliver Philosophien et

Erhvervet, og som saadant kun deres Eiendom, der selv frembringe den, — *Enkeltes* Eiendom.

I Modsætning hertil staaer *Religionen* som henvendende sig til *alle* Mennesker paa hvilket som helst Bevidsthedstrin: Religionens *Form* — om Indholdet er der paa dette Punkt endnu ikke Tale — maa altsaa være en saadan, der er tilgængelig for Alle, den kan ikke være Tankens erhvervede — og selverhvervede — Form, — det maa være Følelsens og *Forestillingens*, den sidstes navnlig idet det religiøse Indhold bliver Bevidsthedens *Gjenstand*. Foreløbig bestemmes altsaa {1.8} Philosophiens og Religionens Forskjel — indenfor Erkjendelsens Gebeet — ved Forskjellen mellem *Tanke* og *Forestilling*.

Ved denne Forskjel i Formen føres imidlertid Problemet om Forholdet et Skridt videre. Idet Tankens Form er *Almindelighedens*, *Begrebets*, bliver det Absolute af Philosophien opfattet som *Idee*; det ubetingede Indhold opfattes i en Form, der er adæquat med det; Begrebets indre Bevægelse bliver Udtrykket for det absolut-concrete Indholds Bevægelse i sig selv. Den absolute Idees Livsproces sees sub specie æterni som en *evig* Proces, i hvilken Tilværelsens Grundformer bliver Momenter, der have deres ideelle Bestaaen i Heelheden. Og den evige ideale Proces, der opfattes i Almindelighedens Tankeform, opfattes eo ipso i *Nødvendighedens* Form, men en Nødvendighed, der som Eet med det Absolutes Selvudfoldelse, evigt er forklaret til *Frihed*.

Til Forskjel herfra bliver det Absolute, idet det opfattes i *Forestillingens* Form, bestemt — foreløbig idetmindste *formelt* — ved dennes Eiendommelighed. Som det psykologiske Mellemlid mellem Sandsning og {2.1} Begreb, har Forestillingen i sig et Moment af begge: den forbinder Sandsningens receptive Afhængighed med Begrebets Frihed, dens Enkelthed med Begrebets Almindelighed. Hvad jeg forestiller mig, er løsrevet fra det umiddelbart givne Ydre, hensat fra det ydre Rum i Bevidsthedens indre Rum, det er begyndt at sondres fra det ydre Enkeltes Tilfældigheder, men efter Indholdet er det endnu bestemt derved. Følgen deraf bliver, at det, der optages i Forestillingen, berøres af Sandselighedens Form, og idet det Absolute skal opfattes gennem den, maa dets almindelige Væsen anskues i et *sandseligt Billede*, dets evige, ideelle Bevægelse i sig, gennem hvilket det har sit Indhold, som en *Proces i Tiden*, hvis en-

kelte Momenter falde sondrende *før* og *efter* hinanden: *Billedets*, *Mythens* og *Historiens* Former blive uadskillelige fra det Absolute.

Her opstaaer nu det Spørgsmaal: *har denne Forskjel i Formen en lignende Forskjel i Indholdet til Følge?* er det ikke det samme absolute Indhold, der gaaer gennem begge Former, uberørt af deres Forskjellighed? Dette Spørgsmaal om Formens og Indholdets indbyrdes Forhold, der som et Spørgsmål om de to Kate-{2.2}goriers Forhold til hinanden, maa finde sin Besvarelse i Logiken, og i sin concretere Form med det særlige Hensyn til Religion og Philosophie først kan finde det gennem Udviklingen af det historisk Givne, kan dog her allerede antydningvis besvares i Almindelighed. Det er allerede her indlysende, at et aandeligt Indhold kun da kan indklædes i en med Indholdet uadæquat Form uden at det for Bevidstheden forvandles, naar det for Bev{idstheden} *har været* tilstede i den adæquate Form. Formen bliver da en Indklædning: *Symbol*, *Allegorie*. Men i Menneskeheden Udvikling gaaer bestandig Religionens Form forud for Philosophien: det Absolute er tilstede som *Troes*gjenstand før det er tilstede som *Videns*gjenstand. Idet det antager Religionens Forestillingsform{,} har det altsaa ikke i nogen anden Form været tilstede for Bevidstheden, Formen er altsaa ikke blot ydre, uvæsentlig Form, Indklædning; men den er for Bevidstheden den *eneste* Form for Indholdet, den gjælder altsaa som den sande og *adaquate* Form. Indholdet kan saaledes ikke blive uberørt af Formens Eiendommelighed, det er kun som *formet* Indhold for Bevidstheden, og en Adskillelse fra Formen bliver umulig paa det oprindelige {2.3} religiøse Standpunkt. En videre Adskillelse finder kun Sted ved en vaagnende *Reflexion* og en saadan kommer paa det religiøse Standpunkt kun frem i Forhold til *andre*, underordnede religiøse Standpunkter. I Forhold til sit eget Indhold er den religiøse Bevidsthed efter Sagens Natur ukritisk: den gjenfinder sig selv i det *saaledes formede* Indhold.

Naar dette Forhold mellem Indhold og Form nu viser hen paa den sidstes væsentlige Indflydelse paa det første, saa er med det Samme en *reel Indholdsforskjellighed* mellem Philosophien og Religionen gjort idetmindste sandsynlig. Begges Gjenstand er vel »det Absolute«, men det Absolute er som saadant endnu kun et abstract Begreb, der først faaer sin nærmere Udvikling gennem den Form, ved hvilken det bestemmes.

I Indholdsforskjelligheden trods Gjenstandens Navnelighed ligger en *dobbelt Consequents*. *Deels* vises der ved den hen til det væsentlig forskjellige Standpunkt for Philosophien og Religionen, *deels* ligger deri Muligheden til en Conflict. Idet det paa samme Maade Benævnedes, det Absolute, det der sættes som det Høieste, bestemmes forskjelligt paa de to Gebeter, saa kan Forskjellen ikke blot indskrænke sig til Forskjellen⁵ mellem de to *Erkjendelsesformer* for det, {2.4} men disses Forskjel synes som en Forskjel i *Erkjendelsesformer* for det Høieste, at maatte staae i Forbindelse med en Forskjel i *det hele Standpunkt* (Livsanskuelse) og i den drivende *Interesse*. Ogsaa paa dette Punkt kan Forskjellen kun foreløbigt angives forsaavidt den ligger i det allerede Udviklede. Idet Philosophiens Form er Tanken, men Tanken i dens Almindelighed, dens Almeengyldighed og Objectivitet, lader det Individuelle forsvinde, falder i Philosophien Accenten paa *Sagen*, det Objective. Det tænkende Individ fordyber sig i sin Gjenstand, giver sig hen til den, og selv om det, idet det opløser Gjenstandens Væsen i Tanke, gjenfinder sig selv i Objectet, saa er det ikke sig som dette enkelte Individium, men den objective Tanke, der paa een Gang constituerer Gjenstandens og Individets Væsen. I Philosophien forholder jeg mig saaledes *uinteresseret, theoretisk*, jeg forholder mig *frit* til Gjenstanden{,} idet jeg lader den bestaae i dens Frihed. Anderledes maa Forholdet stille sig hvor *Forestillingen* er *Erkjendelsens Form*. Idet *Forestillingen* er behæftet med det Sandsejliges Form, er den behæftet med *Ufrihed/Tilfældighed*, Subjectivitet/,⁶ men til den theoretiske Ufrihed maa svare en *praktisk*. I mit Forhold til Gjenstanden er den theoretiske Frihed Betingelsen for, at jeg selv er fri og lader Gjenstanden bestaae frit i dens Objectivitet. Idet jeg er theoretisk ufri, {2.5} er jeg i praktisk Henseende baade selv ufri og ude af Stand til at behandle Gjenstanden efter dens objective Eiendommelighed. Til det theoretiske Standpunkt, der endnu, under en Henstræben til Tankens Frihed, har Sandsningens Ufrihed i sig, svarer et praktisk, hvor Villien er bestemt ved *Attraa* og *Lidenskab*. Det Tilskyndende bliver her *Individets Attraa*, dets *Trang* og *Ønsker*; og denne *Attraa* influerer paa Opfattelsen af Gjenstanden.

---

5. NB. 1.5. Modsigelse dermed maa undgaaes.

6. dette maa udvikles bestemtere.

Ikke *Sagens Natur*, men *Hjertets Trang* bliver her det Afgjørende,⁷ og medens den uadæquate theoretiske Form betingede et ufrit praktisk Forhold, betinger omvendt dette den theoretiske Opfattelses Incongruents med Sagens Natur.

Som den *anden* Consequents af Indholdsforskjelligheden blev angivet *Muligheden af en Conflict* mellem de to Gebeter. Denne Conflict ville vi følge i dens forskjellige Former gjennem hele Forelæsningen; paa dette Punkt bliver kun i Korthed de væsentlige Muligheder at berøre.

Idet Indholdsforskjellen bliver kendt, kan enten Religionen fastholde den i sin Interesse, eller Philosophien i sin. *Religionen* kan, idet den erklærer sit Indhold for *guddommelig Aabenbaring*, stille den i Modsætning til den menneskelige Viden. Modsætningen bliver da mellem det Uendelige og det Endelige, mellem guddommelig Viisdom {2.6} og menneskelig Kløgt, mellem den hellige Aand og den af Synden fordunklede og forvirrede Menneskeand. Hvor Uoverensstemmelsen fremtræder, bruger Religionen sit Magtsprog; den benægter den menneskelige endelige Tankes Evne og Ret til at fatte det Uendelige, den fordrer Tro paa, hvad den formørkede Fornuft ikke kan begribe, og lader i det Høieste denne beholde et Spillerum paa det Verdsliges Gebeet og indenfor det Formelles Grændse.

Imod denne Fordring paa Suprematiet fra Religionens Side kan nu den om Uoverensstemmelsen vidende *Tænkning* optræde med en lignende Fordring: Idet den fører de religiøse Lærdomme tilbage til Forestillingens og Phantasiens Former, og som Sandhedens Form træder den *uforvanskelige* Fornuft, Organet for den guddommelige Sandhed, vindicerer den sig selv Dommen om det Sande og Besiddelsen af det Sande, og det ikke blot paa det *theoretiske* Gebeet, men ogsaa idet den fastholder Umuligheden af en ethisk Handlen uden en fornuftig Erkjendelse som Grundlag, — paa det *praktiske*. Den fordrer ikke blot at herske i det Theoretiske, men at den sande theoretiske Erkjendelse skal gennemtrænge det hele menneskelige Liv og blive Principet for alle det sædelige Livs Former. {2.7} Mod Religionens Sondring af det Guddommeliges og det Menneskeliges, det

---

7. (NB. Underet, Bønnen).

Uendeliges og det Endeliges Gebeet stiller den det dialektiske Bevis for begge Gebeters Uadskillelighed.

Gjennem Kampen mellem disse to Modsætninger kan der naaes enten til en Anerkjendelse af den enes Hegemonie, eller til Forsøget paa at afgrændse begges Gebeter imod hinanden, saaledes at Forholdet bliver et tilsyneladende neutralt, dog med et Overherredømme for det Religiøse. Disse forskjellige Muligheder ville i det følgende blive udviklede.

Efter denne foreløbige Udvikling af Forholdet mellem Philosophien og Religionen i Almindelighed, bliver den næste Opgave, at bestemme Forholdet mellem Philosophien og den bestemte Religion, med hvilken disse Forelæsninger skulle beskæftige sig: *den christelige*.

{2.8} 2. *Philosophien og den christelige Religion.*

Det kunde synes, at det, der i foregaaende⁸ Afsnit blev udviklet om Philosophiens Forhold til Religionen, *umiddelbart* maatte kunne finde sin Anvendelse paa *Christendommen*, idet denne jo falder sammen med de andre Religioner under *Artbegrebet* Religion. Men der fremtræder her den Mulighed, der er bleven gjort gjældende af *Hegel*, at *Christendommen*, skjønndt den enes med de andre Religioner i et fælles Slægtbegreb, kan være væsentlig forskjellig fra dem, og saaledes komme til at staae i et andet Forhold til Fornuften og Philosophien end disse. De forud for *Christendommen* gaaende, »historiske«, Religioner skulde da kun udtrykke Religionens Væsen *partielt*, kun ensidigt udvikle enkelte Momenter af dens Begreb, og just heri skulde det ligge, at de vare uoverensstemmende med Philosophien, ikke opfyldte dens Fordringer. *Christendommen* derimod, som den absolute »aabenbarede« (aabenbare) Religion skulde realisere Religionens Begreb, være det adæquate Udtryk for dette, og eo ipso stemme overens i Indhold med Philosophien.⁹

I det, der i det Foreg{aaende} er udviklet om Religionens Form, og om denne Forms Forhold til Indholdet, er denne Mulighed {3.1}

---

8. Udviklingen maa formuleres præcisere.

9. idet Religionen har sin Rod i M{enne}skets tænkende Natur.

allerede bedømt. Forestillingens Form sættes som den karakteristiske, ikke for en enkelt ufuldkommen Form af Religionen, men for *Religionen selv*, og det antydedes, hvorledes Formen maatte indvirke paa Indholdet. Heri ligger, at selv om en enkelt historisk fremtraadt Religionsform udtømte Religionens Væsen, saa vilde den ligefuldt falde ind under hiin Bestemmelse, der netop gjælder Religionen *som* Religion.

Og denne Slutning vil Hegel ikke heller kunne unddrage sig, idet han netop fastholder hiin Forskjel mellem Forestilling og Tanke, og idet han, med Hensyn til Forholdet mellem Form og Indhold, i sin Logik fastholder deres *væsentlige* Relation, og hvor han i sin Religionsphilosophie lader Indholdet være ligegyldigt mod Formforandringer, kun gjør dette ved at opfatte Indholdet i en lignende Ubestemthed som naar han lader *Religionens* Navn omfatte *hele* den absolute Aands Sphære, altsaa ogsaa *Philosophien*.

Vilde man gjøre Alvor af Philosophiens Identitet med Christendommen, ville man ikke heller undgaae *Consequentser*, som den christelige Bevidsthed ikke vilde vedkjende sig. Gjennemførtes nemlig hiin Identitet, da vilde det *Historiske*, der er Christendommens Grundlag og den christelige Bevidstheds Udgangspunkt, {3.2} blive en blot forsvindende Iklædning for en *evig* Proces, det vilde blive Billede, *Mythe*, ikke selvgyldig Realitet. Og tillige vilde det Guddommeliges *Transcendents* som *personligt* forsvinde: Naturen og den endelige Aand vilde blive Momenter i selve det Absolutes Livsproces; Momenter, der evigt sættes og evigt ophævedes som ideelle.

Philosophiens egne Præmisses og den religiøse Bevidsthed føre altsaa til det samme Resultat: Forkastelsen af en Identificeren af Christendommen med Philosophien, og Anvendeligheden af det for Religionen Gjældende ogsaa paa Christendommen.

Men dette er her væsentlig naaet ad *Raisonnementets* Vei; det maa bestyrkes idet det *historisk* undersøges *hvad* Christendommen er; hvilket imidlertid i Indledningen kun kan skee efter de almindelige Omrids, og derfor saaledes, at Resultatet saalænge staaer som en Hypothese{,} indtil Undersøgelsen af de concrete historiske Forhold bestyrker det. —

{3.3} 3die Forelæsning

Den christelige Livsanskuelse og det Christeliges Forhold til den concrete naturlige og aandelige Virkelighed. —

Hvis vi, i Besvarelsen af det Spørgsmaal: *hvad Christendommen er?* vilde holde os til vor Tids Opfattelse og til de Phænomenener, der nu fremtræder paa det religiøse Livs Gebeet, saa vilde de sidste frembyde en Vanskelighed for Analysen paa Grund af Uklarheden i deres Sammensætning, og Tidens Opfattelse af det Christelige vilde vise sig saa lidet sikker, at *to grundforskjellige Anskuelser* staae ligeoverfor hinanden.

Paa den *ene* Side fastholdes Christendommen i dens Uensartethed med alt Verdsligt og med det for Fornuften Tilgængelige. Dens Centrum, *Gudmennesket*, er det absolut Ubegribelige, det *Paradoxe*, til hvis Anerkjendelse i Troen ikke Fornuftens Slutninger, men Syndsbevidsthedens Fortvivlelse bringer. Der naaes ikke dertil *ved* Tanken, men *tiltrods for* Tanken og gjennem et Brud med den: Troen griber det Ubegribelige, og idet den med Inderlighedens Lidenskab fastholder det, værner den netop om dets Ubegribelighed mod ethvert Forsøg af Tanken {3.4} paa at tilegne sig det. Og ligesom den christelige *Tro* kun sættes som fremgaaet af Brudet med Tanken, saaledes sættes det christelige *Liv*, der spirer frem af denne Tro, som fremgaaet af et Brud med Verdsligheden. Christendommen er *Lidel-sens* Religion, dens Aand er »*at afdøe*« fra Verden; kun gjennem denne Død viser den Veien til Livet. Og dette *negative* Forhold til Verden er ikke indskrænket til en enkelt Tid, som f. Ex. til Christendommens første historiske Fremtræden; saalidt som Troens absolute Paradox nogensinde bliver begribeligere ved Tiden, saaledes bliver det Liv, der hviler i det, nogensinde ensartet med Verdens Liv. Christendommen, der, idet den fordrer Døden, Jeghedens Død og Forsagelsen af alt det Verdslige udenfor og i Individet, vække Selviskhedens og Verdslighedens Modstand, maa bestandig staae lige fjendtlig overfor »*Verden*«, den maa til enhver Tid blive bespottet, forhaanet, hadet, forfulgt. Og hvor Historien viser et fredeligt Forhold, der er det netop Tegn paa, at Christendommen har tabt sin eiendommelige Karakter, at den er forvansket ved en Blanding med det Uensartede, at den har nedstemt den ideale Fordring, for-

nægtet sig selv. I vor Tids »*Christenhed*« gjenkender derfor denne Opfattelse ikke {3.5} *Christendommen*, den seer kun i den et gennem mange Aarhundreder fortsat, omhyggeligt skjult Bedrag; i den af Staten beskyttede *Kirke* kun et Vrangbillede af *Christendommen*, hvis Forkyndere leve *af* *Christendommen*, istedenfor at leve *for* den. Den opkaster tvivlende det Spørgsmaal: *om Christendommen endnu findes paa Jorden*, og idet den, med sit Ideal for Øie, gaer Kirkens Historie igjennem lige til dens første Tid, bringer den denne Tvivl med sig lige til denne, og spørger tvivlende: har der vel *nogensinde* været *Christne*? er *Christendommens* ideale Fordring *nogensinde* tilfulde bleven opfyldt? Og dette Spørgsmaal er consequent; thi kan vel i Verden den Religion finde sit fuldkomne Udtryk, hvis Princip er, *ikke* at leve i Verden, at være død for Verden?

I Modsætning til denne Opfattelse af *Christendommen* staaer en *anden*, der udstrækker det *Christeliges* Navn til alle de Former af det aandelige Liv, der have udviklet sig *samtidig med* og *under Paa-virkning af* *Christendommen*. Den seer ikke *Christendommen* i Modsætning til vor Tid, men som *dens besjælende Princip*, den taler om *en christelig Verden*, *en christelig Stat*, *en christelig Ethik*, *en christelig Kunst*, *en christelig Videnskab*, med et {3.6} Ord, den anvender *Christendommens* Navn paa alle Former af det *Humane*. Den skarpe Modsætning mellem *Christendommens* og *Verdens* Princip indskrænker den, om den end bestandig viser hen til det *Apostoliske* som det Orienterende, til *Christendommens* første Tid, i hvilken Kampen mod den gamle *Verdens* Former maatte føre til en *eensidig* Modsætning. Fra det Øieblik af, da *Christendommen* var bleven seirende, skulde dens Opgave ikke være at sondre sig fra *Verden*, at afdøe fra den, men at *gjennemtrænge den*; dens Magt skulde netop vise sig deri, at den kunde {over linjen står »formaaede«, der må forstås som et forslag} dette; og Muligheden til, som Livsprincip at gjennemtrænge det Uensartede, søges deri, at *Christendommen* var en *ny Skabelse*, der virker *potenserende* tilbage paa *Naturen* og det aandelige Livs Kræfter og Love. Ikke Flugt fra *Verden*, men Fordybelse i *Verden*, ikke Kamp mod den, men Fred med den og Herredømme over den bliver da *Christendommens* Maal, og i den *christelige Stat* er det saaledes naaet, at netop *Statens* Anerkjendelse af det *Christelige*, dens Begunstigelse af det i Retning af verdslige Goder, er et Beviis for,

at den saaledes anerkjendte Christendom er den sande. Og denne Anerkjendelse yder ogsaa *Fornuften* {3.7} Christendommen. Om end den ugjenfødte, fornedrede Fornuft ikke begriber Christendommens Mysterier, saa er dog den *troende*, ved det nye Livsprincips potenserede Fornuft, istand til at trænge ind i deres Dybder, og, om den end ikke naaer til *logisk* og *mathematisk* Klarhed, kan den dog udforske Troessætningernes *Sammenhæng* og *derved* deres¹⁰ *Grund* og udvikle en *Troesvidenskab*. Philosophien begriber i Christus Enheden af det Guddommelige og Menneskelige og anerkjender i denne Enhed sin egen Lære om den absolute Aands Forhold til den endelige. Christendommen er saaledes forsonet med Tanken og med Verden, for hvis concrete Former den bliver det nye besjælende Livsprincip.

Opkaste vi nu det Spørgsmaal: *hvilken af disse Opfattelser der er den sande*, da kan det paa dette Punkt ikke besvares udtømmende, men Svaret kan kun ved en indirecte Bevisførelse *antydtes*, og denne Antydning kan gøres *sandsynlig* ved *historiske* Henblik.

Antog man problemløst den *sidste* Anskuelse for den sande, saaledes at Spørgsmaalet om{,} hvad Christendommen var{,} skulde besvares ved at analysere det aandelige Livs Former{,} saaledes som {3.8} de *nu* have udpræget sig, idet den da skulde findes som deres Princip; da vilde der strax gjennem et nyt Spørgsmaal stille sig en *ny Fordring* frem. Er Enheden mellem Christendommen og det aandelige Livs Former en saadan, at hiin ved en continuerlig Udvikling kan fremgaae af det rent Menneskelige? – *eller*: er den et Nyt, der idet den paa primitiv Maade træder ind i Historien, ikke fremgaaer af det historisk Tidligere, om end dette *typisk* kan antyde den, men virker potenserende tilbage, saaledes at den Enhed, vi nu finde, er tilveiebragt gjennem en saadan Potensation? For den, der ikke vil frakjende Christendommen en overnaturlig Oprindelse bliver det *sidste* Svar det, der maa foretrækkes. Men foretrækkes det, da kan den Fordring ikke afvises: *for det Første*, at paavise det specifik Christeliges virkelige indre Enhed med det Menneskelige, og *for det Andet*: at paavise i det Enkelte det Concrete{,} den saakaldte »*Potensation*« af de aandelige Evner og Kræfter, som Christendommen skal have bevirket. Lykkes det nu ikke – og idetmindste hidtil er det ikke

---

10. denne Fremstilling maa helst holdes lidt ironisk-pathetisk.

lykkedes – at paavise i bestemte Former en saadan¹¹ Potensation, naar man sammenligner den enkelte christelige Stat, Kunst, Videnskab o. desl. med den af Christendommen uafhængige; eller lykkes det kun at paavise et fra Oldtiden {4.1} specifik Forskjelligt som Noget, der ikke organisk forbinder sig med hvad der er fremgaaet af den menneskelige Aand, da føres vi i sidste Tilfælde tilbage til den Anskuelse, der sætter det Christelige i en Splid med Verden, i Første føres vi til, at see det Christelige som en *naturlig Udvikling* af den menneskelige Aands-Grund. Men ved dette Sidste ville vi enten umiddelbart forlade det religiøse Standpunkt, eller, hvis vi endnu, ved en vag Opfattelse, vilde fastholde dette, og lade Christendommen være et Overnaturligt skjønndt den *nu*, efterat være aabenbaret, slutter sig sammen uden et Brud med det rent Menneskelige, saa maatte der vel spørges, *deels*: om ikke en Aabenbaring vilde være overflødig{,} naar den kun meddeler{,} hvad den menneskelige Aand kunde udvikle¹² af sig selv; – (*deels*, om der da vil saa, med en Analyse af hvad der nu kaldes *christeligt*, kunde findes en Bestemmelse af Christendommens Væsen, der hævdede den en virkelig dens Historie forklarende Eiendommelighed?)¹³

Det *første* af disse Spørgsmaal maatte den religiøse Bevidsthed naturligtvis strax bekræfte; det *andet* / sidste / maatte udentvivl¹⁴ besvares benægtende. En Bestemmelse af Christendommen nemlig, der gik ud fra dens *Ensartethed med det Humane*, maatte lade den *historiske* Side af¹⁵ Christendommen træde tilbage, og væsentlig fremhæve den *ideale* Side. Men {4.2} paa denne Maade vilde den, om den end kunde paavise en stærkere og bestemtere Fremtræden af det

---

11. udføres ironisk.

12. *deels* ved en saadan Intet aabenbarende Aabenbaring kunde fastholdes som virkelig.

13. {Ud for de sidste fire linjer har Brøchner skrevet;} forvirret! {og har erstattet sætningen efter tankestregen med} *deels* om da Christendommens Historie kan forklares under Forudsætning af en saadan Sammenslutten med en Forudgaaende og om den kan sikkre Christendommen en væsentlig Eiendommelighed.

14. (Udviklingen er her lidt forvirret).

15. maatte for det Første see bort fra det historiske Begyndelsepunkt og fæst{n}e Skellet alene paa Idee-Indholdet.

universalistiske og *spiritualistiske* Element end i de¹⁶ filosofiske Systemer, der afslutte Oldtidens Philosophie, ikke kunne finde en Livsanskuelse, der i *Principet* var væsentlig forskjellig fra hvad der er opkommen udenfor Christendommen. Christendommen¹⁷ vilde da gaae ind i Rækken af den menneskelige Aands historiske Udviklingsformer; dens Fremtræden vilde ikke være *et Brud* paa Continuiteten, ikke en *ny Skabelse*; men som en saadan forkynder den sig jo uomtvistelig selv, medens den tillige erklærer det historisk Forudgaaende for Usandhed og Syndighed; hvorved Muligheden af en continuerlig Udvikling deraf er udelukket. / Nødvendigheden af Christendommens Kampe med Verden vilde blive uforklarlig. / Fastholdtes hiin Ensartethed, da vilde ogsaa alle de christelige Phænomener, i hvilke Brudet med Verden klarest fremtræder, maatte sættes som Ensidigheder og Overdrivelser, og som det sande Christelige *det* fremhæves, i hvilket Overensstemmelsen med det rent Humane bestemtest fremtræder.

Naar disse Overveielser gjøre det, foreløbig idetmindste *sandsynligt*, at den Anskuelse, der sætter Christendommen i *Splid med Verden*, er den sande; saa vil dette ogsaa finde sin Bestyrkelse ved {4.3} at betragte de *historiske Forhold* under hvilke Christendommen er fremtraadt, og de *Phænomener* gjennem hvilke den, med sin Fremtræden, bestemtest sondrede sig fra den naturmæssige Livsanskuelse.

Ville vi i Korthed betragte Hovedformerne af det aandelige Liv, der dannede Forudsætningen for Christendommen, da bliver det især den *græske* og den *jødiske* Aands Udvikling, til hvilken der bliver at tage Hensyn. Den *græske* Aands Opgave havde det været at realisere *Skjønhedens* Idee, dens Tankes Opgave at finde *Ideens* Begreb, og ud fra dette at søge den skjønne, harmoniske Enhed af Form og Stof, Aand og Materie. Den havde, med Orientens Naturliv og Naturanskuelse til Forudsætning, fra Stoffet som Princip hævet sig til Formen, Ideen, begrebet denne som det sande og ene Værende, og

---

16. {Ud for de første 9 linjer på side 4.2 har Brøchner skrevet:} Christendommen maatte da idealistisk bringes sammen med det ideale Indhold i de Systemer, der afslutte Oldtidens Philosophie.

17. (Dette Punkt maa mundtligt noget nærmere bestemmes; den egentlige Udvikling kan det først finde ved Analysen af den christelige Philosophies Phænomener.)

stræbte nu at finde Formlen for dets Forhold til det Ikke-Værende, Materien. Men under denne Søgen maatte det blive klart, at den græske Aand, netop fordi den hvilede i Skjønhedens Umiddelbarhed, ikke kunde gennemføre Ideens Ene-Væren; den maatte ende i en uforsonet *Dualisme*, der enten førte til Skepsis eller til et mislykket Forsøg paa, ved at hæve sig op over den græske Aands Grundlag, Naturen, i en spiritualistisk Sphære at finde Løsningen af Problemet. Men idet Ideen {4.4} een Gang var sat som det Høieste, som det sande Værende, saa kunde Udviklingen kun gaae i den Retning, at den, naar Bevidstheden om Uforeneligheden med Materien blev klar, sættes som det *eneste* Værende, Materien som det Ikke-Værende, Usande, *Onde*. Den Opgave derfor, der stillede ved det af den græske Aand uløste Problem, maatte være den, at begribe *Aanden som det ene Værende*, og altsaa at udvikle en *abstract-spiritualistisk* Anskuelse. Heri ligger en Sandsynlighed for, at denne Opgave var Christendommens.

Betragte vi det andet af Oldtidens Folk, hvis aandelige Udvikling umiddelbart forberedede Christendommen: *det jødiske*, saa ser vi en lignende Retning. Den tidligere Hebraismes trygge Hvilen i det Nærværende og Dennesidige var efterhaanden forvandlet, *først* til Troen paa et *fremtidigt* verdsligt Messiasrige under en Hersker af Davids Æt, *derpaa* under fremmed Paavirkning, til Udvikling af Læren om et Aanderige, der er det Jordiskes Forbillede og Sandhed, og af Forestillingen om en *overnaturlig* Messias og en *Opstandelse* fra de Døde, og *endelig* til en asketisk Flugt fra Virkeligheden og til Haabet om Aandens fuldkomne *Befrielse fra det jordiske Stof*. Ogsaa her altsaa stræbes der hen mod det *Overnaturlige*, som det ene Sande, {4.5} og Tilværelsen deler sig dualistisk i et Verdens og Materiens Rige, de mørke Magters Rige, og et længselsfuldt forventet himmelsk {?} Rige i en naturløs Virkelighed. Fra et andet Udgangspunkt end det græske var her altsaa naaet hen mod det samme Maal, og den samme Opgave stillet for en ny Religion.

Idet *Christendommen* historisk fremtraadte hvor den græske og den palæstinensiske Livsanskuelse mødtes, og paa en Tid, da begge vare udviklede i samme Retning, var det at vente, at dens Livsanskuelse vilde være det fuldstændige Udtryk for hvad hine stræbte henimod. Og naar man betragter de Punkter i Christendommen, der bestem-

test karakterisere den som noget Nyt, da er det netop saadanne, der vise hen paa en *abstract Spiritualisme*, der kun kan forholde sig *negativt* til det Naturlige. I *Gudmenneskets* Person anskuer Troen den levende Enhed af Gud og Mennesket, men det Menneskelige i Kristus løsrives /, ved *Uderet*, der betegner *alle* Hovedpunkterne i hans Liv, / fra det menneskelige Livs naturlige Betingelser, Enheden bliver en Enhed mellem Gud og *det naturløse Menneskelige*, og den *Troendes* Enhed med Gud gennem Christus er betinget ved *Afdøetheden* fra Verden, det Naturlige; kun som *naturløs Aand* har Mennesket Enhed med Gud. Thi *det Naturlige* anskues som »*liggende i det Onde*«, som det, der er fordærvet {4.6} ved Synden, som det, til hvilket Aanden kun skal forholde sig negativt. Det Naturlige (de naturlige Evner og Kræfter) indrømmes ingen Betydning for sig selv; det bliver ikke et Stof, der skal formes af det Christelige; det bliver kun Noget, der skal bortkastes. Den Christne skal *flye* det naturlige Livs Forhold, der for ham ingen Betydning have, men kun kunne blive besmitende, han skal blive *ligegyldig* mod de paa en Naturgrund hvilende sædelige Forhold; thi disse kunne i deres Concretion ikke sættes i den positive Relation til det abstract Spirituelle (f. Ex. Ægteskab, *Statsliv*, *Eiendom*). Det Naturliges Bestemmelse er: *i sig at være et Intet*; dette er udtrykt i *Skabelsens* Dogme, der hviler paa Anskuelsen af den absolut mægtige naturløse Aand som den i Sandhed Værende, og paa Anskuelsen af Naturen som det ved en ubegribelig Act af den almægtige Vilkaarlighed til en levet momentan Existents Fremkaldte. Ligeoverfor *Skabelsens* Dogme forsvinder Begrebet om *Naturlove* og *Naturkræfter*, overhovedet om en »*Natur*« til Forskjel fra et Creatum. Naturen har ingen Væren i sig, der kan derfor ikke være Tale om Love, der forudsætte et substantielt Blivende; i hvert Øieblik maa den gudd{ommelige} Magt kalde Naturen frem af Intet gennem *Opholdelsen*, og i hvert Øieblik staaer det den gudd{ommelige} vilkaarlige *Almagt*, der lader sig tilsyne gjen-{4.7}nem *Uderet*, frit for at lade Naturen forsvinde; thi den er efter sit Væsen et *Overflødig* og ikke blot det, men et Saadant, som den Christne længselsfuldt ønsker bort, fra hvis Begrænsning, der kun føles som trykkende Baand, han ønsker sig fri, hvilket Ønske Haabet om *Udødeligheden* udtrykker; thi i den christelige Himmel er enhver Naturbegrænsning hævet, og Forestillingen om *Udødeligheden* udtrykker net-

op{,} hvad der for dette Liv staaer som et Ideal, men et uopnaeligt. Hvad den Christne her ønsker, men fortvivler om at kunne opnaae, det henlægger han til et hiinsidigt Liv, hvor det, der her hæmmer og tynger, skal være forsvundet. – Og paa samme¹⁸ Maade, som den Christne forholder sig negativt til Naturen, forholder han sig consequent negativt til *Historien*. Det er ikke tilfældigt, at de første Christne ventede *Parusien* som nærforestaaende: *Historien* var jo *afsluttet* med Christi Komme, dens Fortsættelse var jo kun saalænge nødvendig, som der behøvedes til at Folkene skulde faae Kundskab om denne. Afgjørelsen tænktes derfor saa nær, at den dalevende Slægt endnu ikke skulde være uddød; det gjaldt endnu kun om Valget mellem Christi Rige, der *ikke var af denne Verden*, og Verdens Rige, mellem Livet i Verden, og Døden fra Verden i Daaben, gennem hvilken den paa Christus (Christi Opstandelse) Troende tilegnede sig hans Liv, og nu ikke levede længer i Verden, {4.8} men *aandeligt*. Der var ikke Talen om en Omformning af det Verdslige; det lades bestaaende som et ligegyldigt, der ikke berørte det Indre; Christendommen skulde ikke omskabe Verden, men skabe et nyt Liv, der *ikke var af denne Verden*, og dette nye Liv skulde kun kunne leves ved Døden fra Verden og Alt, hvad der tilhørte den Verden, der snart skulde ophøre. I sin Død var Christus død fra Verden, ved sin *Opstandelse* havde han overvundet Døden, hævdet sin gudd{ommelige} Natur og *sikkert Gudsrigets Seir* / om hvilken den førchristelige Bevidsthed maatte fortvivle /; han havde ved den gjort det muligt for de Troende, ved at opgive deres Liv i Kjødets, i ham, der nu lever $\pi\upsilon\epsilon\upsilon \alpha\tau\iota\kappa\omega\varsigma$, at leve et nyt aandeligt Liv, ved hvilket de midt i Verden ere hævede over Verden. – Og alt det Christelige sættes som *ubegribeligt* for Verden, som »*Daarskab*« for den; kun for Troen oplades Mysterierne, der vare utilgængelige for den *kjødelige Fornuft*. Verdensviisdom og Christi Viisdom vare absolute Modsætninger./

Vi føres saaledes gennem disse fremtrædende Sætninger i den christelige Lære til at give den Opfattelse Medhold, der karakteriserer Christendommen ved den *skarpe Modsætning* mellem det Guddommelige og {det} *concret* Menneskelige, mellem Aand og Natur; der betegner en *abstract Spiritualisme*, som kun forholder sig negativt

---

18. (NB. "aandeligt Legeme".)

til det naturlige og aandelige Livs concrete Former, som dens Princip. Men der kunde her strax gjøres en *Indvending*, der idetmindste foreløbig maa imødegaaes. Der kunde vises hen paa, at Christendommen jo dog har *anerkjendt* det menneskelige Livs Former, at den har *indgaaet Forbindelser* med det concret Men-^{5.1}neskelige, og ikke blot *benyttet* den menneskelige Aands Evner og Kræfter, men ogsaa søgt at *tilegne sig* dem. Paa denne Indvending, der i det Følgende paa mange Punkter udførligere vil blive imødegaaet, kan der allerede her gives et foreløbigt Svar. Der kan svares med det Spørgsmaal: hvorledes maatte en abstract-spiritualistisk Livsanskuelse stille sig i Forhold til de concrete Former af det menneskelige Liv og til den menneskelige Aands Kræfter, naar Haabet om en nærforstaaende endelig Afslutning af Historien var skuffet, og Opgaven nu blev: med et Verden fornægtende Princip at leve *i* Verden, at søge en Existents *midt mellem det*, den satte som det Usande? Forfølger man dette Forhold, da vil der let sees, at de paaberaabte Phænomener blive forklarlige naar der gaaes ud fra den Opfattelse, jeg har givet Fortrinnet, hvorimod de Phænomener, der bestemtest karakterisere Christendommens classiske Tid, staae som *ubegribelige*, naar der gaaes ud fra det Christeliges Ensartethed med det Humane. —

{I overensstemmelse med dispositionen følger herefter over 2 forelæsninger det fjerde indledende afsnit med titlen: Det historisk fremtraadte Forhold mellem Christendommen og Philosophien i Patristikens og Scholastikens Periode. Den Tids christelige Philosophie (5.2 – 6.8, forelæsning 4 og 5). Her nævnes bl.a. Albertus Magnus, Thomas Aquinas og Duns Scotus. Overgangsperioden (dispositionens afsnit I) behandles dernæst over 4 forelæsninger (7.1 – 9.3, forelæsning 6 -9), som ikke er underopdelt. Her nævnes bl.a. Ficino, Pomponazzi, Cusanus, Bruno og Jacob Böhme. Forelæsning 9 afsluttes med en introduktion (dispositionens afsnit II.1) til afsnit II (9.4 – 10.2). Herefter følger 3 ikke underopdelte forelæsninger omfattende dispositionens afsnit II.2: »Den realistiske Udviklingsrække« (10.3 – 14.5, Forelæsning 10 – 12), hvor Bacon, Hobbes, Gassendi, Herbert of Cherbury, Glanvill, Locke, Hume, Helvetius, Voltaire og Holbach nævnes, og 21 forelæsninger omfattende dispositionens afsnit II.3:

»Den idealistiske Udviklingsrække« (14.5 - 44.2, forelæsning 13 - 33). I delvis overensstemmelse med den angivne disposition er dette afsnit underopdelt på følgende måde:

II. Den idealistiske udviklingsrække (14.5 - 44.2).

Indledning (14.5 - 15.3).

A. Modsætningsforholdet (15.3 - 32.2).

a) Spinoza (svarende til dispositionens a) (15.3 - 20.7).

b) Kant, Fichte, Schellings tidlige filosofi, Hegel (svarende til dispositionens b) (20.7 - 32.2).

B. Overensstemmelsesforholdet (32.3 - 34.3): Descartes, Geulincx, Malebranche.

C. Skepsis i det Religiøses Interesse (34.3 - 35.7): Pascal, Bayle.

D. Mæglingforsøg (35.7 - 38.6): Leibniz.

E. Restaurationsforsøgene 38.6 - 44.2: Hamann, Herder, Jacobi.

α. Troesphilosophien 38.6 - 40.3.

β. Schleiermacher 40.3 - 42.4.

γ. Steffens 42.5 - 44.2.}

{44.2} (*Foraarshalvaaret 1859*)

1ste Forelæsning

Oversigt over det i forrige Halvaar Gjennemgaaede, - Sammenfatningen af Resultaterne. - Foreløbig orienterende Oversigt over det Efterfølgende. - (Udviklingen er givet efter de paa vedlagte Blad angivne Momenter.)

{Det vedlagte »Blad« er et foldet ark beskrevet på tre sider.}

{1} *Indledningsforelæsning.* (8/2 59.)

(Momenter.)

1.) *Angivelse af Forholdet mellem det i Forrige Halvaar Udviklede og det, der er tilbage.* - Det Sidste omfatter lutter Phænomen, der naae umiddelbart ind i den nyeste Tid, det omfatter tillige Repræsentanter for

de væsentligste endnu bestaaende Opfattelser af det Religiøse, og danner derfor en mindre, temmelig afsluttet Helhed for sig selv.

2.) *Tilbageblik paa det Foregaaende; Sammenfatten af dets foreløbige Resultat.* — Resultatet har hidtil væsentlig været *negativt*; det har viist sig, at der *hidtil ikke* har været en Overensstemmelse mellem de philosophiske Systemer og Christendommen. Hvad der i Indledningen *hypothetisk* blev fremsat angaaende Religionens og specielt Christendommens Forhold til Philosophien som et Divergentsforhold, har fundet sin Stadfæstelse negativt; men et *endeligt* Resultat, en *positiv*, afgjørende og udtømmende Bestemmelse af Forholdet er bleven udsat til det Efterfølgende. Dog foreligger der allerede et *Materiale*, af hvilket et *foreløbigt* Resultat kan uddrages. (Her henvises især til Udviklingen af Scholasticismens Charakter, af Overgangsperiodens Retning, af den realistiske og idealistiske Rækkes Udfoldelse. Hvad der i de tidligere Forelæsninger er givet, concentreres: ved den realistiske Række fremhæves *Naturmomentets* Betydning, idet *Ensidigheden* i dets Opfattelse og Ensidighedens Grund tillige paapeges; — ved den idealistiske udhæves: *Selvbevidsthedens* Autonomie, *Naturbegrebets* Indvirkning, Opfattelsen af det Guddommelige som *Fornuftvæsen* [med Overvægt af det theoretiske eller praktiske Synspunkt], *Pantheismen*, Opgivelsen af det *concrete* Dogmeindhold eller af den *historiske Side*.)

Ved at sammenfatte dette, vil det Spørgsmaal kunne {2} besvares: hvorvidt den ved Forelæsningernes Begyndelse stillede Opgave er realiseret? Der vise sig Elementer, der beherske den nyere Tids Aandsliv, men som ere fremmede for Christendommen, og disse Elementer vise sig som den nyere Philosophies egentlige Livsprinciper. Der er altsaa vundet *det* Resultat: at der ikke blot er en Divergents tilstede mellem Christendommen og den nyere Philosophies enkelte Systemer; men at det, der begrunder denne Different, er noget for den hele nyere Tid Væsentligt, et positivt Livsprincip. Der er paavist en Mængde Phænomenener udenfor Phil{osophien}s Gebet, der have deres Rod i dette, og altsaa falde udenfor det Christelige.

Det Udviklede bestyrkes end *yderligere* ved Kritiken af de Systemer, der fremtræde med Fordringen paa at stemme overens med

Christendommen. Det har vist sig, at deres Bestræbelser for at tilveiebringe en Overensstemmelse have hvilet paa et uholdbart Grundlag, og at det, der har forhindret Gjennemførelsen, netop har været den ovenfor angivne, for den nyere Tid karakteristiske Retning.

3.) *Angivelse af Gangen i det Efterfølgende.* — a) *Restaurationsforsøgene.* Deres Forhold til de allerede kritiserede (Troesphilosophien, Schleiermacher. — Steffens). — Den *reactionære* Charakteer i dem: *Fr. Baader* (Reaction af den middelalderlige Retning i Philosophien. — Naturbegrebet. — Theosophien.). — *Schelling.* (Bev{idstheden}om Mangelen ved den forudgaaende idealistiske Philosophie; — Forsøg paa, istedenfor at optage det, ved denne Mangel fordrede empiriske Element, {3} at optage et Phantasieelement, ved hvilket Philosophien,¹⁹ trods alle Bestræbelser for en logisk Deduction, bliver Theosophie.) — *Den speculative Dogmatik.* (dens ringe videnskabelige Værdi. — Den vil blive behandlet i Korthed da Fremstillinger af Hegel allerede har givet det fornødne Grundlag for Opfattelsen. — Modsigelsen i dens Elementer. — Ved Paavisningen af denne Modsigelse vil den specul{ative} Dogm{atik}s *Modsætning*: den Hegelske Skoles venstre Side, blive omtalt.). — b). *Bevidstheden om Divergentsen.* α) *Feuerbach* (Problemer, der ville komme under Behandling ved Fremstillingen²⁰ af hans Theorie.). — β) *Kierkegaard* (Forh{oldet} til Feuerbach. — Afgrændsning af Religionens og Philosophiens Gebeter. — Formlen for Grændsebestemmelsen. — Problemer.).

Endeligt Resultat. — Fremtidens religiøse og humane Opgave. —

NB: »*Menneskeheden har aldrig været uden Religion.*« — Anvendelse af denne Thesis paa Bestemmelsen af den endelige Opgave. Denne bliver, under Forudsætning af, at Christendommen ikke længere er den herskende aandelige Magt, — ikke: at opfinde en ny Religion; thi Religioner *opfindes* ikke; — men: at *finde* de religiøse Elementer i

---

19. Den »positive« Phil{osophie}s historiske Sammenhæng med Sch{elling}'s tidligere Philosophie.

20. jfr. 30,5. 31,1.

den nyere Tids Aand og at see dem i deres Sammenhæng og Betydning.

{Efter den indledende forelæsning fortsættes og afsluttes gennemgangen af restaurationsforsøgene. I forelæsningerne 2 til 4 behandles Franz Xaver von Baader (44.2 - 47.4), i forelæsningerne 5 til 7 behandles Friedrich Wilhelm Joseph Schellings senere filosofi (den »positive« filosofi) (47.4 - 51.3) og i forelæsningerne 8 til 12 behandles den speculative dogmatik ud fra H.L. Martensens *Den christelige Dogmatik*, Kjøbenhavn 1849 (51.3 - 54.8). Herefter følger et afsnit: »Adskillelsen af Religion og Philosophie. 1. Ludvig Feuerbach« (55.1 - 64.7, forelæsning 12 - 20). I den 20. forelæsning afslutter Brøchner omtalen af Feuerbach og indleder sin gennemgang af Søren Kierkegaards opfattelse af forholdet mellem filosofi og religion (65.1 - 76.4, forelæsning 21 - 28). Forelæsningsrækken afslutter med forelæsning 29: »1. Recapitulation af Forelæsningerne Indhold« (76.4 - 76.7) og forelæsning 30: »2. Endeligt Resultat« (76.7 - 78.3).}

{I forårssemestrets forelæsning 20 afslutter Brøchner sin omtale af Feuerbachs opfattelse af forholdet mellem filosofi og religion og indleder sin gennemgang af Kierkegaards.}

{Et løst blad, beskrevet på begge sider, kan have tjent Brøchner til støtte for hans almene introduktion i den 20. forelæsning til forelæsningerne om Kierkegaard.}

{1} *Kierkegaard.*

1. Forholdet til det Foregaaende (Restaurationsforsøgene - Feuerbach.) Alm{indelig} Betegnelse af K{ierkegaard}'s Standpunkt og Opgave. - Plan for Fremstillingen af hans Theorie.

Orienterende Bemærkninger om hans Forhold til den speculative Religionsphilosophie, til den almindelige Theologie, den almindelige Religiositet, og til Feuerbach.

2. K{ierkegaard}'s personlige Udvikling. - Barndomspavirkninger. {-} det Christelige. - Dialektik. - Studium af Theologie.

– Philosophie. – Æstetik. – Forh{oldet} til det Politiske. – Hans Forfattervirksomhed – Hans Personlighed.

3. *K{ierkegaard}'s Skrifter*. – Enheden i dem. – Opgaven. – Nærmere Bestemmelse af den ved Situationen. – »Forfatterskabets Kategorie« – Bevægelsen. – Metoden. – »Den Enkelte«. – Pseudonymiteten. – Inddeling af Skrifterne i 3 Grupper. Karakteristik af disse.

{2} *Existentskategorierne*.

Alm{indelig} Angivelse af Opgaven og Problemet. – Den historiske Forudsætning for K{ierkegaard}'s Standpunkt.

Den *objective* Betragtning. – Den hellige Skrift. – Kirken. – Verdenshistoriens Beviis. – Den speculative Sandhed. (NB. M{enne}sket som Synthese af det Timelige og det Evige.)

Subjectivitet, eksisterende Subjectivitet i Forhold til det Evige. – Den subjective Tænkens Interesserethed i sin Tænkning. – Han sætter Alt i Vorden. – Dobbelt-Reflexionen. – Det Negative i Erkjendelsen.

– Subjectet er »en *eksisterende uendelig Aand*.« {Cfr. SKS 7, s. 81.} (NB. det, at det Evig *vorder*) – Udtrykket herfor – den negative Form. – Den uendelige Stræben. – Enhed af det Comiske og det Pathetiske.) – Umuligheden af et Tilværelsens System. – Subject-Objectet {Over »Subject-Objectet« står: Den rene Tænken}. – Den eksisterende Tænk kan ikke gaae op i det Metaphysiske.

Subjectiviteten som Opgaven – Modsætningen m{e}l{lem} Subjectiviteten og den obj{ective} Best{emmelse} af Sagen. – Det at blive Subject som M{enne}skets høieste Opgave. – (NB. det Verdenshistoriske og det Ethiske.)

Subjectiviteten som Sandheden.

{Forelæsning 20 fortsat:}

{65.1} (*Adskillelsen af Philosophie og Religion*.)

2. *S. Kierkegaard*.

a) Ved de problemer, til hvilke Kritiken af F{euerbach}'s Religionsopfattelse har ført os hen, føres vi til den sidste Formel for Bestemmelsen af Philosophiens og Religionens Forhold, som vi have at undersøge: den Formel, der er opstillet *af Kierkegaard*. / Kritiken af *Re-*

staurationsforsøgene havde viist Uholdbarheden af deres Forsøg paa at bringe Christendommens og den moderne Philosophies Livsanskuelse i Harmonie. *F{euerbach}* havde, idet han udvidede Undersøgelsen til Religionen overhovedet, sondret dens og Philosophiens / Gebeter i *Philosophiens Interesse*; *K{ierkegaard}* sondrer dem i Troens, for at hævde denne som den menneskelige Existentens høieste Form, dens intensiveste Udtryk, som *Sandhedens Form i Existentens Virkelighed*. Den *objective* Videnskab anerkjendes i dens Betydning, den anvises sin Plads i det humane Livs Sphære, men en underordnet og begrænset Plads. / Men fra Videnskabens *upersonlige* Forhold til Sandheden, sondres den Existerendes *subjective* Forhold til Sandheden{.} Tilegnelsens Inderlighed som Sandheden for den Existerende, og den Existerendes / høieste Sandhed bliver den, i hvilken det *existerende* Individ har sin *væsnelige* Interesse, som det udtrykker i sit Liv, den, til hvilken det i *uendelig Lidenskab* forholder sig ud fra sin Fordybelse i Existenten, og denne Sandhed er for *K{ierkegaard}* *Christendommen*.

Opgaven for *K{ierkegaard}* bliver altsaa den: først at hævde Distinctionen mellem *Livets* og *Videnskabens* Sandhed, den *subjective* og den *objective* Sandhed, og saa, naar den er hævdet, naar *Existentens* Krav til Individet afgjørende er gjort gjældende i Modsætning til Tankens Flugt fra Existenten, at ordne *Existentssphærerne* og de til dem sva-{65.2}rende *Livsanskuelser*, og at vise hen paa Christendommen som den høieste, evige, aabenbarede / for Tanken utilgjængelige / Sandhed, »at bringe den frem i dens overnaturlige Størrelse.« {cfr. *SKS* 7, s. 66}.

Ved denne Opgave er hans Forhold til de samtidige Phænomener bestemt. Den *speculative Religionsphilosophie* havde ladet Religionen være et Trin i Aandens Udvikling, der fandt sin Fuldkommelse i Philosophien, i den speculative Tanke, der med logisk Nødv{endighed} udfoldede sig af den lavere Form. I Enheden med Tanken fandt Troens Indhold først sin sande Form; denne Enhed var det høiere Sande, i den gennemtrængtes Troesindholdet af Tanken, omsattes det i Begrebet / {,} og det *tænkte* Sande var Sandheden. / Hos *K{ierkegaard}* sondres Sphærerne paa en anden Maade: Videnskabens bliver Et, Livet et Andet; den *objective* Udfoldelse af Tanken i Objectivitetens Form, i Mulighedens Sphære efter Nødvendighedens Lov, skilles fra Sandhedens *Tilegnelse* i Individet i Subjectivitetens Form, i Virkelig-

hedens Sphære, efter Frihedens Lov. Sandhedens personlige Existents bliver det Høieste for den Existerende, og indenfor de personlige Existentsformer bliver den *religiøse* den høieste, og indenfor det Religiøse atter det for Tanken absolut Utilgjængelige, det *Paradoxe*, Christendommens specifikke Bestemmelse, det Absolute. Tankens Opgave bliver her, ikke at gennemtrænge med Tanke, ikke {65.3} at begribe, men at fastholde Paradoxet *som Paradox*, at bruge Tanken til at opdage Tankens Modsætning, det absolut Utænelige, for at der da kan troes i *Kraft af det Absurde*.

Den *almindelige, uphilosophiske Theologie* fordyber sig *objectivt* i lærde Undersøgelser, den vil gennem disse bringe frem{,} hvad Christendommen er som *objectiv Lære*, ad Historiens og Kritikens Vei vil den sikre sig Visheden herom, og under denne Stræben, der efter Sagens Natur taber sig i en *uendelig Approximation*, lader den det være Forudsætningen, at den Undersøgende er Christen, og at det, det kommer an paa, er det *videnskabelige Resultat*, hvis *Tilegnelse* skal følge af sig selv. For K{ierkegaard} er *Existentsens uendelige Afgjørelse* Hovedsagen: *Approximationen*, med hvilken netop *Afgjørelsen* forhindres, er *Bedraget*, *Tilegnelsen* Opgaven, og det Væsentlige derfor ikke et *Hvad*, men et *Hvorledes*. Der spørges ikke om hvad nu Christendommen historisk er; men der spørges: *hvorledes bliver jeg Christen*. Sandheden er *Tilegnelsens Inderlighed*, Sandheden er *Subjectiviteten*.

/ Den *almindelige, saakaldte Religiositet*, der ubevidst har optaget en ny Tids Livsanskuelse under Chr{istendommen}'s Navn, lader Chr{istendommen} smelte sammen med Verden, blive *commensurabel* med den. Den lever i Umiddelbarhedens Bestemmelse eller i det borgerligt-sædelige Livs Forhold og kalder dette Liv et christeligt Liv, christeligt i og for sig eller ialfald med en Tilsætning af en alm{indelig} religiøs *Stemning* eller ved Deeltagelse i *Cultus*, eller ved det, at høre til den chr{istne} Kirke. Den *naturaliserer* Chr{istendommen}, og idet den lader det at være bleven Christen {65.4} være skeet ved Barnet uden en personlig *Afgjørelse*. Herimod sætter K{ierkegaard} *Modsætningen* mellem Chr{istendommen} og Verden, deres væsentlige *Uensartethed*, *Umuli{g}heden* af at Chr{istendommen} kan *assimileres* af den historiske *Proces*, *Nødv{endigheden}* af *Lidelse* som dens *Kjendemerke* i Verden, *Nødv{endigheden}* af *Personlighedens smerteligste Afgjørelse* for

at blive Christen, Nødv{endigheden} af at statuere et absolut Forhold til det Absolute, der ikke udtømmes i Virkelighedens relative Forhold. /

{65.3 fortsat} Hos F{euerbach} vare Sphærene sondrede, Religionen bestemt som det Irrationelle, Tankens Ret hævdet mod Troen, Sandselighedens, den umiddelbare concrete Virkeligheds, mod det Hiinsidiges phantastiske Idealisering. Atheismens sædelige Nødvendighed var udtalt, Christendommen {65.4} sat som det Usande, der skulde forlades. Modsætningen mellem F{euerbach} og Kierkegaard i Opf{attelsen} af Christendommens Sandhed er derfor den størst mulige, og dog er der Ingen, med hvem K{ierkegaard} har flere Berøringspunkter i Bestemmelsen af hvad Christendommen er. Og det har ikke heller undgaaet ham og han har, netop paa Grund af sin Opf{attelse} af Christendommen, ikke kunnet forundre sig derover. Er Individets Forhold til Christendommen et Subjectivitets-Forhold og bestemte et saadant, i hvilket Subjectiviteten er i sin høieste Potentiation, i sin mest energiske *Lidenskab*, saa kan foruden den Troende, der i Lidenskab fastholder den som Sandhed, kun *den* opfatte dens Væsen, der i *Lidenskab forkaster den*. Den Sidste vil, staaende udenfor Christendommen, afgjørende og skarpt kunne sige *hvad Christendommen er*, han vil kunne skildre den saaledes, at den Troende i Et og Alt kan vedkjende sig hans Skilddring. Det er upaatvivleligt F{euerbach}, paa hvem K{ierkegaard} har tænkt, naar han i Afsl{uttende uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 473 {SKS 7, s. 558}, efterat have omtalt Theologiens og Opvaktighedens Forvirren af det Christelige siger, »paa den anden Side: en Spotter angriber Christendommen og foredrager den til samme Tid saa forsvarligt, at det er en Lyst at læse ham, at Den, der er i Forlegenhed for ret at faae den bestemt fremsat, næsten maa tye til ham.« Paa dette Sted, forud for Fremstillingen af K{ierkegaard}'s Opf{attelse}, kan jeg kun antydning-{65.5}viis angive hans Berøringspunkter med F{euerbach}; de ville i det Følgende blive klarere. De stemmer overens i at bestemme Religionens Indhold som et *subjectivt*²¹ om end Subjectivitetsens Art opfattes forskjelligt; i at beteg-

---

21. Abs{olut} Subjectivitet (W{esen} d{es} Chr{istenthums} S. 125) - Inderligheden (W{esen} d{es} Chr{istenthums} S. 97)

ne Religionens²² Standpunkt som det *praktiske*; i at have Kategorien *den Enkelte* for den Religiøse²³ (F{euerbach} S{ämmtliche} W{erke}. I, 92f.); i at fastholde *Incarnationens* ligelige Forhold til alle efterfølgende Tider (II, 190); i at opfatte *Forholdet mellem Christendom og Verden* som uforanderligt (I, 62. Anm.); i at lade den Christnes Sympathie være *indskrænket til de Christne*; og i at nægte en *Verden* med et Væsen, der er høiere end det²⁴ menneskelige. Disse Paralleler vilde endnu yderligere kunne forøges, men jeg indskrænker mig til de mest fremspringende. —

21de Forelæsning

b) *K{ierkegaards} personlige Udvikling, Studier og Livsforhold*. — Dette berører jeg kun i Korthed, deels fordi jeg savner det fornødne Materiale til at give noget Fuldstændigt, deels fordi K{ierkegaard}'s Personlighed endnu maa være i saa frisk Minde. / Jeg indskænker mig til de Punkter, der blive af Betydning for Opfattelsen af hans Standpunkt og hans Retnings Eiendommelighed. / — Hans personlige Udv{ikling} er afgjørende paavirket ved hans *Barndoms-Indtryk*. Fra Indvirkningen af hans Fader, en i høi Grad udpræget, naturligt begavet og selvstændigt udviklet Personlighed, der i levende religiøs Interesse havde knyttet sig {til} det Parti i Kirken, fra hvilket hertilands Kampen mod Rationalismen udgik, — havde han modtaget Retningen²⁵ mod *det Christelige i en streng Form*. {65.6} Hans Studium blev Theologien, men /ikke paa fagmæssig Maade; det var egentlig det religiøse *Livs Former*, der interesserede ham, og med Lidenskab beskæftigede han sig, især i sin Ungdom med / omfattende *philosophiske* og æstetiske Studier. *Hegels Philosophie*, dengang det her-

22. Troens Modsætning til Fornuften

23. Tilegnelsen.

24. De christnes Forh{old} til Naturen — Lidelsen som Chr{isten}d{ommens} Kjen- demærke (Lidelsen er Gjenstand for Efterligning, Forløsningen ikke.) — Afdøen (W{esen} d{es} Chr{istenthums} 242) som den Troendes Ønske. — Gud er kun for mig naaer han troes. — Gud = det abs{olute} τελος, den evige Salighed. — Gud som modtagelig for Liden. (Afsl{uttende} uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 306 {SKS 7, s. 364f.})

25. NB. tidlig Udv{ikling} af den dialektiske Færdighed.

skende System, blev gjort til Gjenstand for et anstrengt og lidenskabeligt Studium, og fra det bevarede han, trods al Afvigelse fra det, den idealistiske Opfattelse, den strenge Dialektik, og Fastholdelsen af *Speculationen* som den sande Philosophie. Fra Hegel søgte han tilbage til Studiet af andre Philosopher, og det blev især den *tydske idealistiske Philosophie fra Kant*, og *Grækerne*, navnlig *Plato* og *Aristoteles*, der²⁶ beskæftigede ham. Med de nyere Former af Philosophien, der ere opstaaede udenfor Tydskland, og med de Modsætninger, der ere optraadte der mod Idealismen, synes han at have været mindre bekendt, og paa Philosophiens Gebet blev *Naturen* en for ham fremmed Sphære. Naturvidenskaberne bleve ham bestandig lige-gyldige.

Ved Siden af Studiet af Philosophien vare de æsthetiske Studier de, der opfyldte hans største Tid. *Heibergs* Virksomhed som Æsthetiker havde dengang vakt den mest levende Interesse for denne Videnskab i Danmark, en Interesse, der i Absolutismens patriarchalske Tid opfyldte Alle ligesom sildigere den politiske Interesse. For Heiberg som Æsthetiker har K{ierkegaard} altid bevaret Ærbødighed, fra ham er vistnok Incitamentet udgaaet til {65.7} en omfattende Beskæftigelse med Digtere og theoretiske Æsthetikere. Der var i K{ierkegaard} Stof til en stor Digter; han gjorde dette Talent²⁷ *tjenende* for en anden Interesse, men gennem det trængte han dybt ind i Poesiens Hemmeligheder. *Grækerne* og *Shakespeare* bleve Gjenstande for hans Beundring; *Romantikerne* for hans mest levende Interesse. I K{ierkegaard}'s første større Arbeide: *Afh{andlingen} om Ironien*, er Indvirkningen af Schlegel's *Lucinde* kjendelig, og en behersket Efterklang af denne Paavirkning er *1ste Deel af Enten-Eller*, hvor Romantikens Livsprincip er bragt frem i eksisterende Individualitet. Men hvormeget end K{ierkegaard} forbybede sig i æsthetiske Studier, saa var den stedse bestemtere fremtrædende Interesse ikke den blot theoretiske, men den: ved Opf{attelsen} af det Æsthetiske at begribe en heel Livssphæres Eiendommelighed, at stille *de Problemer, hvormed det Æsthetiske bringes i Forhold til det personlige Liv*, en heel

---

26. NB. Plutarch

27. (Henvisning til hans Skrifter, især til *Enten-Ellers 1ste Deel*, *Frygt og Bæven*, og *Stadier*.)

Række af Problemer, som det tilkommer ham Æren at have fremsat og klaret. — Eiendommelig for K[ierkegaard] var det, at hans æsthetiske Interesse concentrerede sig væsentlig paa *Poesien* og tildels *Musiken*, at *Malerkunst*, *Billedhuggerkunst* og *Architektur* stode ham fjernere.

Fra et *politisk* Liv holdt han sig fjernt; hans Opgave var ikke ud efter, men ind efter, consequent forholdt han sig derfor polemisk mod de politiske Bestræbelser {65.8} og bevarede en streng conservativ Retning, grundet ikke blot i hans Opgave, men i den tidligt indplantede Veneration for Kongeværdigheden, en Veneration, han fastholdt ligesom overhovedet Ærbødheden for hvad der havde givet ham stærke Indtryk i hans Ungdom, det være nu paa det religiøse eller det poetiske Gebet.

Efterat have afsluttet sine Universitetsstudier begyndte han umiddelbart sin *Forfattervirksomhed*, en Forfattervirksomhed anlagt efter en omfattende Plan, med een skarpt udpræget Tanke for Øie — hvad der i det Følgende vil blive udviklet — og han gennemførte den, idet han, begunstiget ved ydre Uafhængighed, levede som Privatmand, kun med een Opgave, paa hvis Løsning han anvendte en Villiens Energie{,} hvortil der sjelden vil findes Lige, og i et kunstnerisk indrettet Livs Otium alle de rige, mangfoldige Evner, hvormed han var udrustet. Hans Skrifter bære Vidne om, i hvilken Grad hans Aand i Enhed eiede Viden, dialektisk Kraft, digterisk Phantasia, Humor og Pathos; de, der have kjendt ham personligt, ville kunne erindre / i hvilken Grad hans Tanke havde vundet Virkelighed i hans personlige Liv, at det Ethiske og det Religiøse var *levende* i ham, og at hans Liv var et Liv af Aand. Det var et alvorligt kæmpende Liv, men Alvoren fredede om sig ved Spøgen og Ironien, men gennem Spøgen lød for den Indviede Alvoren, gennem Ironien Humaniteten. Hans Liv var en Kamp for det Ideale. /

Ligesom han som Yngre, kjæk og stridslysten med Dialektikens, Ironiens og Viddets aldrig svigtende hvasse Vaaben havde kæmpet for *Poesiens Idealer* mod Prosaen og {66.1} Middellaadigheden, saaledes blev det hans Opgave som Ældre at kæmpe for *Religiøsitetens Ideal* mod Religionens Trivialisering. I denne Kamp, der i det Følgende vil blive skildret, udtømte han sine sidste Kræfter; han døde ung kun 42 Aar gammel, men han levede længe nok til at fuldende sin Gjerning, til at løse den Opgave, paa hvilken han satte sit Liv ind. —

c) *K{ierkegaard}'s Skrifter*. — Det er allerede i det Foregaaende berørt, hvorledes een Tanke, een Opgave *bærer* hele K{ierkegaard}'s Forfattervirksomhed. Gjennem hele Rækken af hans talrige Skrifter gaaer een dialektisk anlagt og kunstnerisk udført Plan, hvis enkelte Momenter de enkelte Skrifter realiserer, og det saaledes, at det sidste Maal ligefra Begyndelsen af har staaet ham bestemt for Øie, og at intet enkelt Skrift er kommet for Lyset, før allerede det næste i Rækken var fuldendt. Det Maal, hvorefter hele Forfattervirksomheden sigtede, var *det Christelige*;²⁸ ogsaa hvor de andre Livsanskuelser bragtes frem, hvor Scenen var en anden Existentssphære, stræbtes der skjult hen derimod, og *derfor er Forfatterskabet totalt betragtet, religiøst fra Først til Sidst*, og K{ierkegaard} har Ret naar han siger, at til dette Forfatterskab svarer som Ophav²⁹ *En, der qua Forfatter kun har villet Et*. Dette Ene er altsaa *det Religiøse*, og bestemtere *det Christeligt-Religiøse*, og dette ikke {66.2} som Gjenstand for Theorie, men som *Opgave for Existents*. »*Det, at blive Christen*« er Problemet, men idet dette Problem stilles *i Christenhed*, hvor man altsaa *er Christen*, saa sættes ved Situationen Alt ind *i Reflexion*. Forfatterens Opgave bliver da nærmere saaledes bestemt: »*Uden Myndighed at gjøre*³⁰ *opmærksom paa det Religiøse, det Christelige*«; *Bevægelsen* bliver ikke: at reflectere sig ind i Christendom, men: *at reflectere sig ud af Andet for enfoldigere og enfoldigere at blive Christen!*; det Religiøse bliver helt og holdent sat ind i Reflexion, men saaledes, at det helt og holdent tages ud af Reflexion for tilbage i Enfold, saa at den tilbagelagte Vei bliver: *at naae, at komme til Enfoldighed*.

Løsenet bliver: »*for Christendommen mod Sandsebedragene*« {se fx SKS 7, s. 550}. Dette gjør den *indirecte Methode* nødvendig. Er der en Misvisning tilstede i en Tid, saaledes at det, der skal være en Opgave for den personlige Existents, er bleven en Gjenstand for upersonlig Betragtning, saa bliver Methodens Opgave ikke den, paany at foredrage Noget som Lære, docerende at berigtige; men den bliver

28. Jfr. Forordet til To Taler ved Altergang{en om Fredagen}, {SKS 12, s. 281}.

29. NB. »En Ubenævnt, hvis Navn engang vil nævnes« (Dedicationen af To Taler ved Altergang{en om Fredagen}, SKS 12, s. 279).)

30. Jfr. To {Tvende} ethisk-relig{ieuse Smaa-}Afh{andlinger}, {SKS 11, s. 105ff.} — Om min Forf{atter-} V{irksomhed} S.6. Anm. {SKS 13, s. 12, cfr. ogsaa s. 19}.

den: dialektisk at stille Modsætningerne saaledes sammen, at den Modtagende kun ved Reproductionens selvstændige Tilegnelse kan sætte sig i Besiddelse af det Meddelte, og idet han gjør det, *ved* {66.3} *sig selv* kommer i et Forhold til Sandheden, ikke ved en ligefrem Meddelelse i Forhold til Meddeleren. Og er en Tidsalders Mangel den: at leve i et Bedrag, da er Opgaven den ved den indirecte Methode, idet Forfatteren skjuler sig, *dialektisk at forstyrre Bedraget* og bringe Sandheden frem for at Læseren ved sig selv idetmindste kan *blive opmærksom*, og saa vælge. Methoden i K{ierkegaard}'s Skrifter, forsaavidt de ikke i den opbyggelige Tales Form meddele det Christelige, er derfor den indirecte, Formen den *dobbelt-reflecterede*, ved hvilken Forfatteren fjerner Læseren fra sig for ligesom at tvinge ham ind i sig selv.

Allerede her ligger, hvad der afgjørende er givet ved Forfatter-virksomhedens *religiøse Charakter*, at dets Bevægelse er, ikke at samle Mængde, Publicum, men netop »at ryste Publicum af«, at henvende sig til »den Enkelte« religiøst forstaaet. »Religiøst er der nemlig intet Publicum, men kun Enkelte, thi det Religiøse er Alvoren, og Alvoren er: den Enkelte, dog at ethvert M{enne}ske, ubetinget ethvert Menneske, som han jo er det, kan være, ja skal være den Enkelte – *den Enkelte for Gud*.« {SKS 13, s. 17.}

Dermed hænger ogsaa *Pseudonymiteten*³¹ sammen af alle de Skrifter, der ikke meddele det Christelige. Forat bestemme Christendommens Plads, for kategorisk at udsondre den fra de andre Existentsphærer, maatte disse bringes frem, og bringes {66.4} frem i Existentsens Form. »Selve Frembringelsen krævede, for Replikens, for den psykologisk varierede Individualitets Forskjelligheds Skyld digterisk den Hensynsløshed i Godt og Ondt, i Sønderknu-selse og Overgivenhed, i Fortvivlelse og Overmod, i Lidelse og Jubel, der kun er ideelt begrændset af den psykologiske Consequents, hvilket ingen faktisk virkelig Person i Virkelighedens sædelige Begrændsning tør tillade sig eller kan ville tillade sig.« {SKS 7, s. 569.} De forskjellige Livsanskuelser repræsenteres ikke blot ved forskellige eksisterende Individualiteter, men ved forskjel-

31. NB. den lavere – den højere Pseudonymitet. (Om min Forf{atter-} Virksomhed. S. 6. Anm. {SKS 13, s. 12}.)

lige digtede Forfattere. Pseudonymiteten bliver et yderligere Fjernelsesmiddel i Forholdet mellem Læser og Forfatter, et Fjernelsesmiddel, der er i Interesse af Forstaaelsens Idealitet. – (Den kræver som Betingelse hos Forfatteren et Omfang af Evner, der sammenfatter alle de enkelte Livsspærers Eiendommeligheder.)

K{ierkegaard}'s Skrifter kunne inddeles i 3 Grupper: Den *første* vilde indbefatte Rækken af Skrifter *fra Afhandlingen om Ironien til Afsluttende Efterskrift*. Den fremstiller i Existentis de forskellige Livsstadier, som K{ierkegaard} sætter forud for det Christelige, og bringer dette sidste frem i Experimentets Form (i de *philosophiske Smuler* og i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*). Denne Gruppe kan betegnes som den *propædeutiske*; deres Charakter er *maieutisk-dialektisk*. Den *anden* Gruppe indbefatter de *opbyg-{66.5}gelige Taler*, af hvilke de første udkom samtidig med Enten-Eller, de sidste imod Slutningen af K{ierkegaard}'s Forfattervirksomhed. Denne Gruppe kunde betegnes som *den religiøse Meddelelse*; dens Charakter: *at være opbyggelig ved Idealet som Fordring*, og Idealet skrider i den frem fra det alm{en} Religiøse til det Christelige, dog saaledes, at dette ikke fremstilles i sin yderste Strenghed. Den *tredie* Gruppe indeholder de *christelige-polemiske*³² Skrifter: først dem, i hvilke Christendommen er løftet op »til Idealitetens Yderste« (cfr. SKS 12, s. 15), dens ideale Fordring bragt frem i al dens Strenghed: *Sygdommen til Døden* og *Indøvelse i Christendom*, – men saaledes, at ingen Dom³³ er udtalt over det Bestaaende; dernæst »*Bladartiklerne*, / dvs. Artiklerne i »Fædre{andet}« fra Dec{em}b{er} 1854 / og »*Øieblikket*« i hvilke der efterat det Bestaaende havde gjort Forsøget paa at afvise Fordringen, kæmpes for den ideale Christendom mod Christenheden. Denne Gruppe kan betegnes som den *polemisk-reformatorsche* Gruppe.³⁴

De forskellige Grupperes Indhold og Situationens Forskjellighed betinger en Nuancering i deres *Form* og *Stil*. Indenfor den *første* Gruppe findes den største Mangfoldighed: i Fremstillingen af de forskellige Livsspærer{,} den indbefatter, bliver der Plads for Phantasiens Rigdom, for digterisk Pathos, for Viddets Spil, for Iro-

32. jfr. Følgebladet til Om min Forf{atter}Virksomhed. {SKS 13, s. 23ff.}

33. jfr. Om min Forf{atter}-V{irksomhed} S. 19 {SKS 13, s. 25.}

34. jfr. »Til Selvprøvelse«, Ordene paa Bagsiden af Titelbladet {SKS 13, s. 32.}

niens Brod, / for det Comiskes Magt, for den psykologiske Skildrings gjennemtrængende Skarphed, / for det Ethiske rolige {66.6} Alvor, for Dialektikens Ubøielighed, og for Humorens dybsindige Spøg, medens det Religiøses ideale Strængthed skues som paa Afstand. – I de *opbyggelige* Skrifter er den digteriske Skildring, den psykologiske Reflexion, Dialektiken og det Comiske blevet tjenende for det Religiøs-Ideale; *Pathos* er der overveiende, men ikke den digteriske *Pathos*, der drager Individet bort fra sig selv ud i Phantasiens Idealitet; men *Personlighedens Pathos*, der *bekymret* for det Høieste, forholder sig til *Virkelighedens Alvor*, og med *Idealets Fordring* trænger gennem alle Sandsebedragene, hvis Veie den kjender. – I den i sidste Gruppe af Skrifter er i Sygd{ommen} til Døden den psykologiske Skildring optaget efter en stor Maalestok, men som *Middel* til at belyse de afgjørende christelige Bestemmelser, i Indøvelse i Christendom bliver det Dialektiske optaget efter en lignende Maalestok, men forat værne om Paradoxet. I begge er *den høieste Pathos* Charakteren. I Bladartiklerne og Øieblikket er Dialektiken og det Comiske Vaabenet: »Latteren, betjent i Frygt og Bæven« {SKS 13, s. 301} er Svøben, der bruges mod det Bestaaende, men Dialektiken og Satiren bæres overalt af den dybeste *Pathos*, der skærpet ved Sympathiens Smerte, udtaler sig med rystende Sandhed i Begeistring og Døds længsel.

{66.7-8 er et indlagt blad, som synes at være en omskrivning af 66.9.}

{66.7} Saadant er det Billede af ham, hans Virksomhed giver. Men de, der have kjendt ham medens han levede, kiende et rigere og fyldigere Billede, og for dem være det mig tilladt endnu at fremkalde Mindet om hans Personlighed, at minde om hans Tankes klare Fylde, om hans Følelsers rige Inderlighed, om hans Villies ubøielige Energi; – at minde om ham i Spøgen, der paa hans Læber altid gjennemsigtig lod Alvoren skinne frem; minde om ham i Alvoren naar et kjærligt Ord af ham oplivede, et forsonende Ord beroligede, et løsende Ord veiledede; – minde om ham i hans Ungdom da han kjæk og stridslysten, med Vittighedens³⁵ og Dialektikens aldrig

35. Ironiens

svigtende hvasse Vaaben kæmpede for Poesiens Idealer mod Prosaen og Middelmaadigheden; minde om ham som ældre da han, med det høieste Maal for Øie i Guddommens Tjeneste arbeidede med en Vilies Staalkraft, der kun vilde Eet; minde om ham endelig i det sidste Aars alvorlige Kampe, da hans »Ønske var Døden, hans Længsel Graven, hans Begjæring, at dette Ønske og denne Længsel snart maatte opfyldes« {SKS 13, s. 124}; minde om hvorledes han i Kampens Lidelse bevarede den kjærlige Deltagelse for Andre, selv for Livets mindste Forhold, bevarede Mildheden, Venligheden, endog Spøgen, bevarede Sindets Ligelighed og Tankens Klarhed; bevarede fremfor Alt den Fred og Hvile i Troen, der ikke svigtede ham selv under Dødsleiets Lidelser. Saadan staaer hans Billed for os, i skjøen Overensstemmelse med det ædle Billed som de, der kun kjende ham af hans Skrifter, modtage af disse.

{66.8} Det, han har virket som religiøs Forfatter er det, der giver ham hans væsentlige Betydning; det er som religiøse Skrifter, hans Arbejder væsentlig maa vurderes. Men ved Siden af deres Værd som saadanne have de et særligt Værd, i Forfatterens Øine vistnok forsvindende og uvæsentligt; men dog betydningsfuldt, nemlig fra Sprogets Side. Thi hos ingen dansk prosaisk Forfatter har vel det danske Sprog, som han »med en sønlig Hengivenhed, og med næsten quindelig Forelskelse var stolt af at have den Ære at skrive«, som han så henrivende har skildret (i sine Stadier {To Taler ved Altergangen om Fredagen, {SKS 12, 281, cfr SKS 6, s. 449f.}}) faaet et saadant Omfang, en saadan Bøielighed, en saadan Rigdom i Former. Gjennem ham fandt det Udtryk for enhver Stemning, for enhver Følelse, for enhver Tanke. Altid var det frisk, altid forynget i Stemningens Frodighed, lige skiønt i Formens spøgende Leg med sig selv og i den simple, gribende, enfoldige Udtalelse af den høieste Sandhed. Som ChrySTALLENS Form, der ikke kan skilles fra ChrySTALLEN, blev Sprogets Form altid til med Tanken, præget af denne, beandtet af dens Spil.

{66.9} Fælles for alle K{ierkegaard}'s Skrifter er deres høie Værd i *stilistisk* Henseende, et Værd, der for Forf{atteren} vistnok var det Uvæsentlige og Forsvindende, men som dog er betydningsfuldt.

Hos ingen dansk prosaisk Forf{atter} har vistnok det³⁶ danske Sprog, »som han med sønlig Hengivenhed og med en næsten quindelig Forelskelse var stolt af at have den Ære at skrive« {SKS 12, s. 28f.}, og som han i sine »Stadier« henrivende har skildret {SKS 6, s. 449f.}, naaet et saadant Omfang, en saadan Bøielighed, en saadan Mangfoldighed i Former. Gjennem ham fandt det Udtryk for enhver Stemning, for enhver Følelse, for enhver Tanke. Altid var det frisk, altid forynget i Stemningens Frodighed, lige skjønt i Formens spøgende Leg med sig selv, i Latterens Overgivenhed, i Kampens Brydning, i Lidenskabens Udaanden og i den simple, gribende, enfoldige Udtalelse af den høieste Sandhed. Som Chrystallens Form, der ikke kan skilles fra Chrystallen, blev Sprogets Form hos ham altid til med Tanken og Følelsen, præget af dem, beaandet af deres Spil. Modersmålet var for ham et Stof, han kunstnerisk formede, hans Prosa et Kunstværk hvortil maaskee kun det græske Sprog i Plato's Skrifter har Mage.

22de Forelæsning

d.) *Existents-Kategorierne.*

d.) I det Foregaa-{66.10}ende er i Alm{indelighed} *K{ierkegaard}'s Opgave* betegnet som den: at / hævde *Troesforholdet* som det høieste ved at / vise hen til Individets Forhold til Sandheden i *Existents*, hans *Problem* som det: hvorledes udtrykker jeg *eksisterende* Sandheden / og, idet Sandheden bestemmes som Christendommen: *hvorledes bliver jeg Christen?* / Tidens Mangel concentrerer han i de Ord: *at den har glemt at existere, glemt hvad Inderlighed* er {cfr SKS 7, s. 220}. Heri ligger hans Modsætning til Speculationen og til al objectiv Beskæftigelse med Christendommen; fra dette Punkt maa der gaaes ud forat opfatte hans Anskuelse i dens Sammenhæng.

Den *objective* Betragtning spørger rent objectivt om *Christendommens* Sandhed, enten saaledes at Sandheden betyder den *historiske* eller den *philosophiske* Sandhed. Den spørger derimod ikke om *Tilegnelsens* Sandhed, *den er ikke uendelig personligt i Lidenskab i Retning af sin evige Salighed interesseret for sit Forhold til denne Sandhed.* Det antages, at naar

---

36. (Forord til To Taler ved Altergang{en} om Fredagen)

det objective Sande er tilveiebragt, saa følger det af sig selv med Tilegnelsen; og under den Betragtning, ved hvilken Sandheden skal tilveiebringes, forholder Subjectet sig objektivt, *interesseløst*.

Men det viser sig let, hvad den historiske Sandhed angaaer, at Maximum, der med Hensyn til den kan naaes, er en *Approximation*, og at en saadan Approximation bliver saaledes uensartet med en evig Salighed, at der intet Facit kan fremkomme, at *den uendelige Afgjørelse* i Lidenskab {67.1} slet ikke kan finde Sted gennem den. Hvad enten Undersøgelsen vender sig mod den *hellige Skrift* eller mod *Kirken* forat sikkre sig den objective Sandhed, saa bliver Approximationen det Høieste: Angreb og Forsvar ligge begge i en Approximeren, der i sin evindeligen fortsatte Stræben ikke er dialektisk for en uendelig Afgjørelse, hvorpaa man bygger sin evige Salighed. Saasnart man tager Subjectiviteten bort, og af Subjectiviteten Lidenskab, og af Lidenskab den uendelige Interesse, naaes³⁷ der overhovedet slet ingen Afgjørelse, hverken i dette eller i noget andet Problem. *Al Afgjørelse, al væsentlig Afgjørelse ligger i Subjectiviteten*. [»Den sandselige Vished, endsige den historiske Vished er Uvished, er kun Approximeren; det Positive og et umiddelbart Forhold dertil er det Negative.« {SKS 7, s. 44}.]

Saalidt som den objective Betragtning af Skrift og Kirke kan føre til en Afgjørelse, saalidt kan *Verdenshistoriens Betragtning* føre dertil. Aarhundreder kunne ikke føre et Bevis for Christendommens Sandhed, de *historiske* Følger bleve altid incommensurable med den *evige* Sandhed, der er væsentligere end alle Følger, og Tiden bliver incommensurabel med det Evige naar den skal være Bevis for dette. Aarhundreder ere det ikke mere end een Dag.

Ved den *speculative Betragtning af Christendommen* kommer Problemet: *at blive Christen*, slet ikke frem. I sin Objectivitet {67.2} er Speculationen netop *aldeles ligegyldig mod Individets evige Salighed*. For den Speculerende kan Spørgsmaalet om hans *personlige* evige Salighed slet ikke komme frem, netop fordi hans Opgave bestaaer i, mere og

---

37. Modsigelsen er *dobbelt*: dels at man vil forholde sig objektivt dvs. interesseløst, lidenskabsløst, til det der er Gjenstand for *Subjectets* lidenskabelige Interesse, for dets høieste Lidenskab; – dels, at man vil lade det, der i sit Maximum kun er en *Tilnærmelse* til Vished, blive det, hvorpaa man vil bygge en evig Salighed.

mere at komme bort fra sig selv og *blive objectiv*, og saaledes forsvinde fra sig selv og blive *Speculationens skuende Kraft* {cfr. SKS 7, s. 60}. Speculationen vil i *Tiden* være *blot evig*; i Evighedens Lys vil den betragte Christendommen, see den i dens Nødvendighed og i dens Enhed med den evige Sandhed. »Men sæt nu, at hele dette Foretagende var en Chimaire, sæt at Christendommen netop er Subjectiviteten, er Inderliggjørelsen, sæt altsaa, at kun to Klasser af M{enne}sker kunne vide Noget om den: De, der uendeligt interesserede i Lidenskab for deres evige Salighed troende bygge denne paa deres troende Forhold til den; og De som i modsat Lidenskab (men i Lidenskab) forkaste den, – de lykkelige og de ulykkelige Elskere. Sæt altsaa, den objective Ligegyldighed aldeles Intet kan faae at vide.« {SKS 7, s. 56f.} I Forhold til al Erkj{endelse}, hvor det gjælder, at Erkjendelsens Gjenstand er selve Subjectivitetsens Inderlighed, gjælder det, at den Erkjendende maa være i denne Tilstand. Kun det Lige forstaaes af det Lige. »I den uendelige lidenskabelige Interesse for sin evige Salighed er Subjectiviteten i sin yderste Anstregelse, i det Yderste, ikke hvor der intet Object er (den ufuldkomne og udialektiske Distinction), men *hvor Gud er negativt i Subjectiviteten*, der i denne³⁸ {67.3} Interesse er *den evige Saligheds Form*« {SKS 7, s. 57}. Her gjælder det ubetinget, at den, der ikke er i denne Tilstand, Intet vinder ved al sin Betragtten. Det, at M{enne}sket ikke er blot evigt, men er *en Synthese af det Tidelige og det Evige*, gjør, at Speculationens Salighed er en Illusion, at³⁹ det Høieste er *Subjectivitetsens uendelige Interesse i Lidenskab for sin evige Salighed*; og den er *det Høieste*, fordi den er *det Sandere*, der bestemt udtrykker *Synthesen*.⁴⁰

---

38. »Det uendeligt Negative er den eneste adequate Form for det Uendelige« (Stadier, S. 377 {SKS 6, s. 448}.) »Den uendelige negative Beslutning, der er Indivi-{67.3} dualitetens uendelige Form for Guds Væren i ham.« (Afsl{uttende uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 21. Anm.* {SKS 7, s. 41}.)

39. Speculationens Mislighed er altsaa: 1) med Hensyn til Forholdet til Christendommen, dens Objectivitet, 2) med H{en}s{yn} til Speculationen selv, dens illusoriske Evighed.

40. (Afsnittet herfra til 69,6 er ved den mundtlige Fremstilling fuldstændig omarbejdet, i det Væsentlige efter vedlagte Blade). {Omarbejdelsen følger efter afslutningen på forelæsning 23.}

Men kan nu ad Objectivitetens Vei Problemets Afgjørelse ikke komme frem, fordi den kun fører ind i en Quantiteren, fordi den leder Subjectet bort fra sig selv /, fordi den netop udelader det, hvorved Afgjørelsen bliver mulig, / og fordi den, glemmende Existentsens Betingelser vil give Subjectet en illusorisk Evighed, og bliver altsaa Afgjørelsen henvist til Subjectiviteten, og Afgjørelsens Form foreløbig antydet ved Bestemmelsen af Subjectet som *Synthese af det Tidelige og Evige*, saa bliver nu dette Begreb af Subjectivitet, *existerende* Subjectivitet, nærmere at betragte; og først i Almindelighed i Forhold til det *Evige*, til Sandheden uden at tage nærmere Hensyn til de *christelige* Bestemmelser.

Den *objective Tænkning* var ligegyldig ved det tænkende Subject og dets Existents, den *subjective Tænkning* derimod er som eksisterende væsentligen *interesseret i sin egen Tænkning*, er *existerende i den*. Derfor har hans Tænkning en anden Art af Reflexion, nemlig *Inderlighedens, Besiddelsens*, hvorved den {67.4} tilhører ham selv og ingen Anden. Medens den obj{ective} Tænkning sætter Alt i *Resultat* og forhjælper den hele Menneskehed til at snyde ved at afskrive og opramse Resultatet og Facitet, sætter den subj{ective} Tænkning Alt i *Vorden* og⁴¹ udelader Resultatet, dels fordi dette netop tilhører ham da han har Veien, dels *fordi han som eksisterende bestandig er i Vorden*, hvilket da ethvert M{enne}ske er, der ikke har ladet sig narre til at blive objectiv, til overmenneskeligt af blive Speculationen. — *Inderlighedens Reflexion* {cfr. fx SKS 7, s. 73f.} er den subj{ective} Tænkners *Dobbelt-Reflexion*. Tænkende tænker han det Almene, men som eksisterende i denne Tænkning, som erhvervende denne i sin Inderlighed bliver han mere og mere *subjectiv isoleret*. Han kan derfor ikke, som den objective Tænkner, *meddele sig* ligefrem, men kun indirecte, i *Dobbelt-Reflexionen* Form.

Som eksisterende er det eksisterende Subject i Vorden, dets Tanke maa da svare til Existentsens Form. Men Vorden er Alternationen mellem Væren og Ikke-Væren, det Positive og det Negative. Det *Positive* i Forhold til Tænkning lader sig henhøre til disse Bestemmelser: *sandselig Vished, historisk Viden, speculativt Resultat*. Men *dette Positive er netop det Usande*. Den sandselige Vished er Svig, den historiske Viden er Sandsebe-

---

41. »Visheden er umulig for den Vordende, og er netop Bedraget.« {SKS 7, s. 75.}

drag (da den er Approximations-Viden), og det speculative Resultat er Blendværk. Alt dette Positive udtrykker nemlig ikke det erkjendende Subjects {67.5} Tilstand i *Existentsen*, det angaaer derfor et *fingeret objectivt Subject*, og at forvexle sig selv med et saadant, er at være og blive narret. Ethvert Subject er et *existerende Subject*, og derfor maa dette væsentlig udtrykke sig i al dets Erkj{endelse}, og udtrykke sig som forhindrende den i illusorisk Afslutning i Sandse-Viden, i historisk Viden, i illusorisk Resultat. I historisk Viden bevæger han sig bestandig i Approximations-Videns Sphære, indbilder sig kun at have Visheden, der dog kun haves i *Uendeligheden*, i hvilken han som eksisterende ikke kan *være*, men bestandigt ankomme. *Intet Historisk kan blive mig uendelig vist, uden dette: at jeg er til, hvilket ikke er noget Historisk.* Det *speculative* Resultat er forsaavidt Illusion, som det exist{erende} Subj{ect} vil tænkende abstrahere fra, at det er eksisterende, og være sub specie æterni. — Netop fordi *det Negative* er tilstede i Tilværelsen og er *overalt* tilstede (thi Tilværelse, Existents, er bestandig i Vorden), gjælder det som den eneste Frelse derimod at blive bestandig opmærksom derpaa. Ved at blive positivt betrygget er Subjectet netop narret. Den Negativitet, der er i Tilværelsen, eller rettere *det eksisterende Subjects Negativitet* (hvilken hans Tænkning maae væsentligt gjengive i en adæquat Form), *er grundet i Subjectets Synthese, at det er en eksisterende uendelig Aand. Uendeligheden og det Evige er det eneste Visse, men idet det er i Subjectet, er det i Tilværelsen, og det første Udtryk derfor er dets Svig, og denne uhyre Modsigelse, at det Evige {67.6} vorder, at det bliver til.* Det eksisterende Subjects Tænkning maa da have en Form, hvori den kan gjengive dette, og idet den subjective eksisterende Tænker, der har Uendeligheden i sin Sjæl, har den altid, maa Formen *altid* udtrykke det, og det gjør den ved at være svigefuld, *negativ*. *Som eksisterende er den subj{ective} Tænker bestandig ligesaa negativ som positiv; thi hans Positivitet bestaaer i den fortsatte Inderliggjørelse, i hvilken han er vidende om det Negative.* Han er aldrig en Lærer, men *en Lærende*, og naar han bestandig er ligesaa negativ som positiv, er han bestandig *stræbende*. / Og denne Stræben er ikke en Stræben, der ender naar et Maal er naaet, men *uendelig Stræben*. *Selve det at existere er en Stræben*, og den er ligesaa pathetic som comisk. / Han eftergjør i sin Tænken bestandig sin Existents dvs. han *sætter al sin Tænken i Vorden*. — Han har *ligesaa megen Comik som Pathos*. Den relative Forskjel, der i Umiddelbarheden er

mellem⁴² det Comiske og det Tragiske, svinder bort i Dobbelt-Reflexionen, hvor Forskjellen bliver uendelig og derved Idealiteten sat. Det til Grund for det Comiske og det Pathetiske Liggende er Misforholdet, Modsigelsen mellem det Uendelige og det Endelige, det Evige og det Vordende. Misforholdets Opf{attelse}, naar det sees hen til Ideen, er Pathos, Misforholdets Opf{attelse} naar det sees med Ideen bagfra, er Comisk. Har jeg ikke udtømt hele det Comiske, har jeg heller ikke Uendelighedens Pathos; har jeg Uendelighedens Pathos, har jeg ogsaa strax det Comiske.

[Ud over det negative Forhold til det Evige kan en Existerende aldrig hjælpes med det Historiske: »tilfældige historiske Sandheder kunne aldrig blive Beviser for nødvendige Fornuft-Sandheder« {SKS 7, s. 92}. Her {67.7} fordres et *Spring*, ved hvilken Afgjørelsen bliver til.]

23de Forelæsning

Det, at den Existerende *bestandig er i Vorden*, dvs. bestandig er *stræbende*, medfører i sin Concequents, at der for ham *intet Tilværelsens System* kan gives, om der end kan gives et *logisk System*. *System og Afsluttethed svare til hinanden, men Tilværelsen er netop det Modsatte af Afsluttethed*. For *Gud* er Tilværelsen et System, men den kan ikke være det for en existerende Aand, der kun phantastisk kan vinde en Afsluttethed udenfor Tilværelsen. *Forat tænke Tilværelse maa den systematiske Tanke tænke den som ophævet, altsaa ikke som tilværende*. Tilværelse er det Spatierende, der falder ud fra hinanden: det Systematiske er Afsluttetheden, der slutter sammen. For den Existerende vil, selv om han har naaet det Høieste, *Gjentagelsen*, hvorved han jo maa udfylde sin Existents, hvis han ikke skal gaae tilbage (eller blive et phantastisk Væsen){,} atter være en fortsat Stræben, fordi her atter Afsluttetheden er fjernet og udsat. Den *fortsatte Stræben* er Udbyttet for det existerende Subjects ethiske Livsanskuelse. Den systematiske Idce er *Subject-Objectet*, en Enhed af Tænken og Væren; Existents derimod er netop Adskillel-

---

42. »I al sin Tænken skal Tænkeren tænke det med, at han er existerende.« {SKS 7, s. 91.}

se. Deraf følger ingenlunde, at Existentsen er tankeløs, men den har spatieret og spatierer Subjectet fra Objectet, Tænken fra Væren. *Objectivt* forstaaet er Tanken *den rene Tænken*, der ligesaa abstract-objectivt svarer til sin Gjenstand, hvilken derfor igjen er den selv, og *Sandheden* Tankens Overensstemmelse med sig selv. Denne obj{jective} Tænken har intet Forhold til den eksisterende Subjectivitet og bliver tilsidst, – hvis det {67.8} forresten lader sig gjøre for Subjectet at slippe ind i denne Objectivitet, og hvis det ikke er Noget, det i det Høieste g{ennem} Phantasien kan blive vidende om, – den reen abstracte Medviden i og Viden om dette rene Forhold mellem Tænken og Væren, denne rene Identitet, ja denne *Tautologie*, fordi der ved Væren ikke siges, at den Tænkende er, men egentligen kun, at han er Tænkende. Det *eksisterende* Subject derimod er eksisterende og det er jo ethvert M{enne}ske. Og *dette Existentsens Kravforhindrer i at blive i det Metaphysiske, rammer den, der vi blive deri, med det Comiske.*

Er nu paa denne Maade *det eksisterende Individ's Forhold til Sandheden* bestemt som et *Subjectivitets Forhold*, saa bliver nu den vundne Bestemmelse: *Subjectivitets Bestemmelse*, tillige Best{emmelse} for den høieste *Opgave*, der er mulig for den Eksisterende. »Objectivt tales der bestandig om Sagen, subjectivt taler man om Subjectet og Subjectiviteten, og see, *netop Subjectiviteten er Sagen*. Det maa bestandig fastholdes, *at det subjective Problem ikke er Noget om Sagen, men er selve Subjectiviteten*. Da nemlig Problemet er *Afgjørelsen*, og Afgjørelsen, som ovenfor viist, ligger i Subjectiviteten, saa gjælder det om, *at der slet ikke objectivt bliver Spor af nogen Sag*; thi i samme Øieblik vil Subjectiviteten skulke sig fra Noget af Afgjørelsens Smerte og Crise, dvs vil gjøre Problemet lidt objectivt, og dermed udsættes Afgjørelsen.« {SKS 7, s. 121.}

Det at blive Subject /, Subjectivitets Udwicklung eller Omskabelse, dens uendelige Concentration i sig lige overfor Forestillingen om Uendelighedens høieste Gode, en evig Salighed, (Subjectivitets uendelige Bekymring om sig selv.) / er den høieste Opgave, der er sat ethvert Menneske, og var den ikke det, saa maatte Ethiken fortviøle. Ethiken og det Ethiske har et uafviseligt Krav paa enhver Eksisterende ved at være den individuelle {68.1} Existentses væsentlige Tilhold; et saadant uafviseligt Krav, at hvad end et Menneske udfører i Verden, det meest Forbausende, det er ligefuldt misligt, hvis han ikke ethisk

har været sig klar, da han valgte og ethisk tydeliggjort sit Valg. Den *objective verdenshistoriske Viden* maa Ethiken derfor betragte med mistroiske Øine, fordi den let bliver en Snare, en demoraliserende æsthetisk Adspredelse for det vidende Subject, da Distinctionen mellem hvad der bliver verdenshistorisk og hvad ikke er quantitativ dialektisk, hvorfor ogsaa den absolute ethiske Distinction mellem⁴³ *Godt og Ondt* er verdenshistorisk – æsthetisk neutraliseret i den æsthetisk-metaphysiske Bestemmelse: *det Store*, det Betydningsfulde, hvortil den Slette som den Gode har lige Adgang. Ethisk seet er det, hvorved Individet bliver verdenshistorisk, *det Tilfældige*, men Ethiken betragter som⁴⁴ uthisk den Overgang, hvorved man slipper den ethiske Qualitet forat forsøge sig i det quantiterende Andet. Den idelige Omgang med det Verdenshistoriske gjør uduelig til at handle, idet Hensynet til *Udfaldet* fortrænger Villiens ethiske Begeistring, og gjør Individet uthisk. Den sande *ethiske Begeistring* ligger i at ville af yderste Evne, men tillige opløftet i guddommelig Spøg aldrig at tænke paa, om man derved udretter Noget eller ikke. – Idet et M{enne}ske ikke ved sig selv, ved Friheden, ved Villien til det Gode, kan blive en verdenshistorisk Skikkelse, – dette er nemlig afhængigt af noget Andet, altsaa tilfældigt – saa er det uthisk at bekymre sig derom. Den sande ethiske Individualitet vil, selv om den styrende Magt føiede Forholdene saaledes, at han blev en verdenshistorisk Skikkelse, ved en Villies Beslutning blive uvidende {68.2} derom, fordi det Udvotes ikke staaer i hans Magt, og derfor Intet har at betyde hverken pro eller contra; han *vilde* endnu i Døden ikke vide, at hans Liv havde havt anden Betydning end den, at have ethisk forarbejdet sin Sjæls Udvikling. Betydningsfuldheden maa altid opfattes som Noget, Styrelsen øger til hans ethiske Stræben i sig selv, altsaa ikke som Frugten af hans Arbejde, den er et pro, der maa betragtes som en Anfægtelse fuldt saa vel som ethvert con-

43. Kun *i sig selv* kan M{enne}sket studere det Ethiske – vil han søge det i Historien, kommer han aldrig til at handle. Speculationen i Ethiken vil, at et nulevende Individ skal handle i Kraft af en Immanents-Theorie dvs. skal handle i Kraft af at lade være at handle.

44. »Det Ethiske er det eneste Visse, at samle sig paa dette den eneste Viden, som ikke i et sidste Øieblik muligen forvandler sig til en Hypothese, at være i det den eneste betryggede Viden, hvor Viden er betrygget ved noget Andet.« {SKS 7, s. 142.}

tra. Den Sætning: *Verdenshistorien er Verdensdommen*, kan, naar den skal udsige en *ethisk* Betragtning af Livet, ialfald have Gyldighed for Gud, fordi han i sin evige Medviden eier det Medium, der netop er Commensurabiliteten for det Udvortes og det Indvortes. Men den *m{enne}skelige* Aand kan ikke see det Verdenshistoriske saaledes, selv frascet de Vanskeligheder: *a)* at Adgangen til at blive verdenshistorisk er quantitativ dialektisk, saa at det, der er blevet verdenshistorisk, har gennemgaaet denne Dialektik; *b)* at den verdenshistoriske Betragtning, som Erkjendelsesact, er en Approximation, underkastet samme Dialektik som enhver Striden mellem Idee og Empirie, der hvert Øieblik vil forhindre Begyndelsen, og naar den er begyndt, hvert Øieblik truer med en Opstand mod Begyndelsen; – *c)* at der i Verdenshistorien, idet den er Slægtens Historie, ikke kan sees det Ethiske, men kun det *Abstracte*, det metaphysiske Immanents-Forhold mellem Aarsag og Virkning, Grund og Følge. (NB. desuden Verdenshistoriens Langsomhed)

Det, at blive subjectiv er altsaa den høieste Opgave, der er sat for et Menneske, ligesom {68.3} den høieste Løn, *en evig Salighed*, kun er til for den Subjective, eller rettere *vorder* til for Den, som bliver subjectiv. Og det at blive subjectiv skal give et Menneske fuldt op at bestille saa længe det lever (jfr. Exemplerne Afsl{uttende uvidensabelig Efterskr{ift} S. 121ff.) {SKS 7, s. 153-67.}

Herved føres vi nu til Bestemmelsen af *den subjective Sandhed*.

Bestemmer man Sandhed som *Overensstemmelse mellem Tænken og Væren*, og forstaaer man ved Væren den *empiriske* Væren, saa er Sandheden selv forvandlet til et Desideratur og Alt sat i Vorden fordi den empiriske Gjenstand ikke er færdig, og fordi den eksisterende erkjendende Aand jo selv er i Vorden, og saaledes Sandheden en Approximeren, hvori Begyndelsen ikke kan absolut sættes, netop fordi der ingen Slutning er, hvilket har tilbagevirkende Kraft; hvorimod enhver Begyndelse (hvis den ikke, ved at være sig dette bevidst, er en Vilkaarlighed), naar den *gjøres*, ikke skeer i Kraft af den immanente Tænkning, men *gjøres* i Kraft af en *Beslutning*, væsentligen i Kraft af Tro. – Opfatter man derimod i hiin Definition *Væren abstract* som den abstracte Gjengivelse af eller det abstracte Forbillede for hvad Væren in concreto er som empirisk Væren, saa er der Intet til Hinder for, at Sandheden abstract bestemmes abstract som *et Fær-*

digt; thi Overensstemmelsen mellem Tænken og Væren er *abstract seet* altid færdig, da *Vordens* Begyndelse netop ligger i *Concretionen*, fra hvilken Abstractionen abstract seer bort. Men forstaaes Væren saaledes, er Formlen en *Tautologie*, Tænken og Væren betyder Et og det Samme, og Overensstemmelsen bliver den abstracte Identitet med sig {68.4} selv. Der udtrykkes kun, at Sandheden ikke er noget Enkelt, men aldeles abstract en *Fordobbelse*, der dog i samme Øieblik er hævet. Abstractionen kan nu blive ved at omskrive dette saameget den vil, den kommer aldrig videre. Saasnart Sandhedens Væren bliver *empirisk concret* er Sandheden selv *i Vorden*, er vel igjen, *anet*, Overensst{emmelse} m{e}l{l}em Tænken og Væren, og er det vel saaledes virkelig *for Gud*, men er det ikke saaledes for nogen *existerende Aand* fordi denne selv eksisterende er i Vorden.

For den eksisterende Aand qua eksisterende Aand kommer nu Spørgsmaalet om Sandheden igjen. Existentsen holder de to Momenter i Sandhedens abstracte Reduplication ud fra hinanden og Reflexionen udviser tvende Forhold. For den *objective* Reflexion bliver Sandheden et Objectivt, en Gjenstand, og det gjælder om at see bort fra Subjectet; for den *subj{ective}* Refl{exion} bliver Sandheden Tilegnelsen, Inderligheden, Subjectiviteten, og det gjælder netop om eksisterende at fordybe sig i Subjectiviteten. *Mediationen*, der vel forbinde disse to Former, fører os kun tilbage til Abstractionen, den forklarer ikke hvorledes den evige Sandhed er at forstaae *i Tidens Bestemmelse* af den, *der, ved at existere, selv er i Tiden*.

Den *obj{ective}* Reflexions Vei gjør Subjectet til det *Tilfældige* og derved Existents til et *Ligegyldigt* Forsvindende. Bort fra Subjectet gaer Veien til den *obj{ective}* Sandhed, og medens Subjectet og Subjectiviteten bliver ligegyldig, bliver Sandheden det ogsaa, og netop dette er dens *obj{ective}* Gyldighed; thi Interessen er, ligesom Afgjørelsen, Subjectiviteten. Den *obj{ective}* Reflexions Vei fører nu til *abstract Tænkning*, til *Mathematik*, til *historisk Viden* af forskjellig Art; {68.5} bestandig fører den *bort fra Subjectet*, hvis Tilværelse eller Ikke-Tilværelse bliver, objectivt ganske rigtigt, uendelig ligegyldig. I sit Maximum vil den føre til den *Modsigelse*, at kun Objectiviteten er blevet til og Subjectiviteten gaet ud, det vil sige, den *existerende Subjectivitet*, der har gjort et Forsøg paa at blive hvad man i abstract Forstand kalder Subjectiviteten, den abstracte Objectivi-

tets abstracte Form. Og dog er den Objectivitet, der er bleven til, subjectivt seet, i sit Maximum enten en *Hypothese* eller en *Approximation*, fordi al evig Afgjørelse netop ligger i Subjectiviteten.

Den *subjective* Reflexion vender sig ind efter mod Subjectiviteten, og vil i denne *Inderliggjørelse* være Sandheden, og saaledes, at ligesom i det Foregaaende, naar Objectiviteten var bragt frem, Subjectiviteten var forsvunden, her *selve Subjectiviteten bliver det Sidste og det Objective det Forsvindende*. Her glemmes nu intet Øieblik, at Subjectet er eksisterende, og at det at eksistere er en Vorden, og at derfor hiin Sandhedens Identitet af Tænken og Væren er en Abstractionens Chimære, og i Sandhed kun er Skabningens Forlængsel, ikke fordi Sandheden ikke er dette, men *fordi den Erkjendende er en Eksisterende, og saaledes Sandheden ikke kan være dette for ham saalænge han eksisterer*. Kun *momentviis* kan det eksisterende Subject være i en Enhed af Endelighed og Uendelighed, der er udover det at eksistere. Dette Moment er *Lidenskabens Øieblik*. *Lidenskab* er for en Eksisterende netop *Existentens Høieste*. I Lidenskab er det eksisterende Subject uendeliggjort i Phantasiers Evighed og dog tillige netop allerbestemt selv.

Al *væsentlig Erkjenden* forholder sig til Exi-{68.6}stents, d.v.s. den forholder sig til *den Erkjendende der væsentlig er en Eksisterende*. Kun den *ethiske* og den *ethisk-religiøse Erkjenden* er derfor væsentlig Erkjenden. Men al *ethisk* og al *ethisk-relig{iøs}* Erkjenden er væsentlig sig forholdende til, at den Erkjendende eksisterer.

Naar der *objectivt* spørges om Sandheden, reflecteres der obj{ectivt} paa Sandheden som en Gjenstand, til hvilken den Erkjendende forholder sig. Der reflecteres ikke paa *Forholdet*, men paa, at det er *Sandheden*, det Sande, han forholder sig til. Naar dette, han forholder sig til, blot er Sandheden, det Sande, saa er Subjectet i Sandheden. Naar der *subjectivt* spørges om Sandheden, reflecteres der subj{ectivt} paa Individets Forhold; naar blot dette Forholds *Hvorledes* er i Sandhed, saa er Individet i Sandhed, selv om det saaledes forholdt sig til Usandheden (NB. her tales om den væsentlige Sandhed eller om den Sandhed, der væsentlig forholder sig til Existents.). — *Gudserkjendelsen* kan være et Exempel. *Objectivt* reflecteres der paa, at det er *den sande Gud*. Gud skal saa obj{ectivt} bringes frem gennem hele den approximerende Overveelse, *hvilket aldrig naaes fordi Gud er Subject og derfor kun for Subjectiviteten i Inderlighed*. *Subjectivt* re-

flecteres der paa, at Individet forholder sig til et Noget *saaledes*, at hans Forhold i Sandhed er et Guds-Forhold. Den Existerende, der vælger den subj{ective} Vei, fatter i samme Øieblik den hele dialektiske Vanskelighed ved at han skal bruge nogen Tid, maaskee lang Tid forat finde Gud objectivt, han fatter denne dialektiske Vanskelighed i hele dens Smerte fordi han skal bruge Gud i samme Øieblik, fordi ethvert Øieblik er spildt, hvor han ikke har Gud. I samme Øieblik har han Gud, ikke i Kraft af nogen obj{ectiv} Overveielse, men i Kraft af *Inder-}{68.7}lighedens uendelige Lidenskab*. (Gud bliver saaledes et Postulat, men dette maa forstaaes saaledes, at det, at den Existerende postulerer Gud, er en *Nødvendighed*.)

Objectivt accentueres: *hvad* der siges, subjectivt: *hvorledes* det siges. I sit Maximum er dette *Hvorledes Uendelighedens Lidenskab og Uendelighedens Lidenskab er selve Sandheden*. Men *Uendelighedens Lidenskab er netop Subjectiviteten*, og saaledes er *Subjectiviteten Sandheden*. Objectivt seet er der ingen uendelig Afgjørelse, og saaledet er det obj{ectiv} rigtigt, at Forskjellen mellem Godt og Ondt er hævet med Modsigelsens Grundsætning og derved ogsaa den uendelige Forskjel mellem Sandhed og Løgn. Kun i Subjectiviteten er Afgjørelse, hvorimod det at ville blive obj{ectiv} er Usandheden. *Uendelighedens Lidenskab er det Afgjørende, ikke dens Indhold, thi dens Indhold er netop den selv. Saaledes er det subj{ective} Hvorledes og Subjectiviteten Sandheden*. Sandheden kan da defineres saaledes: *den obj{ective} Uvished, fastholdt i den meest lidenskabelige Inderligheds Tilegnelse, er Sandheden, den høieste Sandhed, der er for en Existerende* {cfr. SKS 7, s. 186}. Men denne Best{emmelse} af Sandhed er en Omskrivning af *Tro*.

I den Sætning, at Subjectiviteten er Sandheden, er den *Sokratiske Viisdom* indeholdt, der agtede paa, at den Erkjendende er eksisterende. Til denne Best{emmelse} svarer den obj{ective} Best{emmelse} af Sandheden som *Paradox*. Paradoxet er *den obj{ective} Uvished*, der er Udtrykket for Inderlighedens Lidenskab, hvilken netop er Sandheden. *Den evige væsentlige Sandhed er Paradoxet idet den forholder sig til en Existerende*. Den Existerendes *Uvidenhed* er Udtrykket for den obj{ective} Uvished; men det, at Erkjenden bestemmes som *Erindren*, viser hen paa, at den evige væsentlige Sandhed *ikke i og for sig* {68.8} *er paradox, men kun ved Forh{oldet} til den Existerende*. (NB. Sokrates's Forh{old} til Plato.)

Vil man søge et inderligere Udtryk end det Sokratiske for den Sætning: Subjectiviteten er Sandheden, saa maa man begynde med: *Subjectiviteten er Usandheden*, eller, med andre Ord, med den christelige afgjørende Bestemmelse af *Synd*, der ophæver Muligheden af erindrende at tage sig tilbage i Evigheden. *Individet bliver Synder ved at blive til*. Veien tilbage er spærret, han maa fremad. Individet maa nu i *Existentsen* faae fat paa Sandheden, men saa maa den *evige* Sandhed blive til i *Tiden* og idet den gjør det, bliver den *selv* Paradoxet. Det stærkeste Udtryk for Inderligheden kommer nu frem, og det er: naar Retraiten ud af Existentsen erindrende ind i Evigheden er gjort umulig, da *med Sandheden imod sig som Paradoxet, i Syndens Angest og med denne Smerte, med Objectivitetens uhyre Risiko, at troe — i Kraft af det Absurde* (Det Absurde er, at den evige Sandhed er bleven til i Tiden, at Gud er bleven til som dette enkelte Menneske). *Speculationen er her afskaaret* (den bliver i *Immanentsen* og forflygtiger Paradoxet.) Det Absurde, fastholdt med Uendelighedens Lidenskab, er *Tro i streng Forstand*. Paradoxet er ikke det, der skal forklares, der skal kun dybere og dybere fattes, at *det er Paradoxet*. Ligesom Gud som den høieste Forestilling, ikke lader sig forklare ved noget Andet, men kun forklare ved at fordybe sig i Forestillingen selv, og ligesom de øverste Principer for al Tænkning kun lade sig bevise indirecte (negativt), saaledes vil Paradoxet som Grunden for en Existerendes Forhold til en evig væsentlig Sandhed, heller ikke være til at forklare ved Andet{,} naar Forklaringen skal være for Existerende. — *Troen forholder sig selvvirksom til Paradoxet, selvvirksomt i at opdage det, og hvert Øieblik fastholde det — for at kunne troe*. {69.1} (»Speculationen er obj{ectiv}, og obj{ectiv} er der ingen Sandhed for en Existerende, men blot Approximeren, thi i at blive aldeles obj{ectiv} er han forhindret ved at existere. Christendommen derimod er subj{ectiv}, Troens Inderlighed i den Troende er Subjectivitetens evige Afgjørelse. Og obj{ectiv} er der ingen Sandhed; thi den obj{ective} Viden om Christendommens Sandhed eller dens Sandheder er netop Usandhed; at kunne en Troesbekjendelse udenad er Hedenskab, fordi Christendommen er Inderligheden«. {SKS 7, s. 204})

Idet nu Sandheden er bestemt som Subjectiviteten, maa *Subjectivitetens Virkelighed* betragtes. *Abstractionen* seer bort fra Virkeligheden og fra dens Vanskelighed, der er den, at *dette bestemte Noget* og *Tænkningens Idealitet* skulle sættes sammen. Det *Enkelte*, det *Tilfældige* er et

Medhørende til alt Virkeligt og Abstractionen lige imod. *Paa Abstractionens Gebet er Modsigelsens Grundsætning hævet, men i Existents er det en Umulighed at hæve den, thi saa hæves selve Existentsens.* Naar jeg tager Existents bort (abstraherer), saa er der intet aut-aut; naar jeg tager det bort i Existents, saa betyder dette, at jeg tager Existents bort, men saa hæver jeg det jo ikke i Existents. For den Existerende, der som saadan er *i Vorden*, er det Evige ikke det Evige men *det Tilkommende*. Idet han handlende forholder sig til dette – handlende som i im-{m}anents – forholder han sig til det *i uendelig Lidenskab*, og saa er der sat et *aut-aut*. Hvor Alt er i Vorden, hvor der blot er saa Meget af Evigheden tilstede, at den kan *holde igjen* i den lidenskabelige Afgjørelse, der hvor Evigheden forholder sig som Tilkommelse til den Vordende, der hører *den absolute Distinction* hjemme. *Naar jeg nemlig sætter Evighed og Vorden sammen, faaer jeg ikke Ro, men Tilkommelse.*

{69.2} I Sandhed at existere, altsaa med Bevidsthed at gjen-nemtrænge sin Existents, paa eengang ligesom langt ude over den, og dog nærværende i den og dog i Vorden: det er vanskeligt. At tænke Existentsen sub specie æterni og i Abstraction, er væsentligen at ophæve den. Existents lader sig ikke tænke uden Bevægelse, og Bevægelsen lader sig ikke tænke sub specie æterni. Forsaavidt al Tænken imidlertid er evig, er Vanskeligheden for den Existerende. Existents er ligesom Bevægelse en saare vanskelig Sag at omgaaes. Tænker jeg den, saa hæver jeg den, og saa tænker jeg den ikke. Det kunde da synes rigtigt at sige, at der er Noget, som ikke lader sig tænke: det at existere. Men Vanskeligheden er der atter, *at Existentsen sætter det sammen derved, at den Tænkende eksisterer.* – Forsaavidt Existents er Bevægelse, gjælder det, at der dog er et *Continuerligt*, som sammenholder Bevægelsen, ellers er der nemlig ingen Bevægelse. Det *Ubevægelige*⁴⁵ hører med til Bevægelsen som Bev{ægelsen}'s

---

45. »Den Existerende tænker momentviis, han tænker forud og han tænker bagefter. Den absolute Continuerlighed kan hans Tænken ikke faae.« {SKS 7, s. 300.} »Existents adskiller den ideelle Identitet af Tænken og Væren. Jeg maa existere forat kunne tænke, og jeg maa kunne tænke (f. Ex. det Gode) forat existere deri.« {SKS 7, s. 301.} »Existents er bestandig det Enkelte, det Abstracte *eksisterer* ikke.« {SKS 7, s. 301.} »Gud tænker ikke, han skaber. Gud eksisterer ikke, han er evig. *Mennesket tænker og eksisterer og Existents adskiller Tænken og Væren*, holder dem ude fra hinanden i Succession.« {SKS 7, s. 303.}

Maal, baade i Betydning af τελος og μετρον, ellers er det, at Alt er i Bevægelse, hvis man tillige vil tage Tiden bort, og sige, at Alt er altid Bevægelse, eo ipso Stilstand. Vanskeligheden for den Existerende er nu den, *at give Existenten den Continuerlighed uden hvilken Alt blot forsvinder*. En *abstract Continuerlighed* er ingen Continuerlighed, og det at den Existerende eksisterer, forhindrer væsentligen Continuerligheden, medens *Lidenskab* er den *momentane* Continuerlighed, der paa een Gang holder igjen og er Bevægelsens Impuls. For en Existerende er Bevægelsens Maal *Afgjørelse og Gjentagelse*. *Det Evige er Bevægelsens Continuerlighed*, men en *abstract Evighed* er udenfor Bevægelse og en *concret Evighed* i den Existerende er *Lidenskabens Maximum*. *Al idealiserende Lidenskab nemlig er Anticipation* {69.3} *af det Evige i Existenten for en Existerende til at existere*. Men *Lidenskabens Anticipation* af det Evige for en Existerende er dog ikke den *abs{tracte} Continuerlighed*, men *Muligheden af Tilnærmelse til den eneste sande, der kan være for en Existerende* (NB. Abstractionens og den rene Tænkningens Evighed, Afsl{uttende uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 236f. {SKS 7, s. 284ff.})

For den Existerende er det at existere ham hans høieste Interesse, og Interesseretheden i at existere Virkeligheden. Hvad *Virkelighed* er, kan ikke angives i Abstractionens Sprog. Kun ved at ophæve Virkeligheden kan Abstractionen faae fat paa den, men at ophæve den er netop at forvandle den til *Mulighed*. Alt hvad der i Abstractionens Sprog indenfor Abstractionen siges om Virkelighed, siges indenfor Muligheden. Virkeligheden, Existenten er det dialektiske Moment i en Trilogie, hvor Begyndelse og Slutning ikke kan være for en Existerende, der qua Existerende er i det dialektiske Moment. Abstractionen slutter Trilogien sammen, men den Abstraherende er jo en Existerende og som Existerende altsaa i det dialektiske Moment, hvilket han ikke kan mediere eller sammenslutte, mindst af Alt absolut, saalænge han er existerende. Naar han da gjør det, saa maa dette forholde sig som en Mulighed til Virkeligheden, til Existenten, hvor han selv er. Han maa forklare, hvorledes han bærer sig ad, dvs. hvorledes han *som Existerende* bærer sig ad dermed, eller om han ophører at være existerende, og om en Existerende *har Lov dertil*. I samme Øieblik, vi begynde at spørge saaledes, spørge vi *ethisk* og hævde det Ethiskes Krav paa den Existerende, hvilket ikke kan være at han skal abstra-

here fra Existents, men at han skal existere, hvilket ogsaa er den Existerendes høieste Interesse.

Enhver Viden om Virkelighed er en Mulighed; den eneste Virkelighed, en Existerende er mere end vidende om, er sin egen Virkelighed, det {69.4} at han er til, og denne Virkelighed er hans absolute Interesse. Abstractionens Fordring til ham er, at blive interesseløs for at faae Noget at vide; det Ethiskes Fordring til ham er at være uendeligt interesseret i at existere. Den eneste Virkelighed, der er for den Ethiske, er hans egen ethiske, al anden Virkelighed er han kun vidende om; men den sande Viden er en Oversætten i Muligheden. — Sandsningens Tilforladelighed er Bedrag. Den Tilforladelighed, som Viden om det Historiske vil have, er ogsaa kun Bedrag{,} forsaavidt den vil være Virkelighedens Tilforladelighed, da den Vidende først da er vidende om en historisk Virkelighed, naar han har opløst den i Muligheden. Abstractionen er Muligheden, den forudgaaende eller efterfølgende. Den rene Tænken er et Phantom. Den virkelige Subjectivitet er ikke den vidende, thi ved Viden er han i Mulighedens Medium, men er den ethisk eksisterende Subjectivitet⁴⁶ (denne tænker Alt i Relation til sig, uendelig interesseret i det at existere.) (NB. Virkelighedens og Mulighedens forskjellige Rang paa det Æsthetiskes og det Ethiskes Gebeet, — Troens⁴⁷ Forhold til en Virkelighed, der ikke er Ens egen. — »Virkeligheden er Idealiteten. Men æsthetisk og intellectuelt er Idealiteten Muligheden. Ethisk er Idealiteten Virkeligheden i Individet selv. Virkeligheden er Indvortesheden uendeligt interesseret i at existere, hvilket det ethiske Individ er for sig selv« {SKS 7, s. 296} — »Individets egen ethiske Virkelighed er den eneste Virkelighed.« {SKS 7, s. 522} / (til det Andet har han kun et Mulighedsforhold netop som Maximum.) / »Subjectiviteten er Sandheden, Subjectiviteten er Virkeligheden.« {SKS 7, s. 314.})

I den eksisterende virkelige Subjectivitet er det Opgaven at give Subjectivitetens enkelte Momenter Samtidighed og denne Samtidighed er Modsætningen til den speculative Proces. I Retning af Existents er

46. NB. Selvforholdet i Forhold til Viden.

47. »Troens Gjenstand er Gudens Virkelighed i Existentsen{,} dvs. som en Enkelt{,} dvs. at Gud har været til som et enkelt Menneske.« {SKS 7, s. 298} — »Christendommen er ingen Lære, men det Factum, at Guden har været til.« {SKS 7, s. 298.} »Virkeligheden er ikke den udvortes Handling, men er Indvortesheden, i hvilken Individet ophæver Muligheden og identificer sig med det Tænkte for at existere deri. Dette er Handling.« {SKS 7, s. 310.}

Tænkning {69.5} slet ikke høiere end Phantasie og Følelse, men de ere sideordnede. Opgaven er ikke at hæve den ene paa den andens Bekostning, men Opgaven er Ligeligheden, Samtidigheden, og det Medium, hvori de enes, er i at existere.

Til en subjectiv Tænker fordres *der Phantasie, Følelse, Dialektik i Existents-Inderlighed med Lidenskab*. Men først og sidst *Lidenskab*, thi det er umuligt, eksisterende at tænke over Existents uden at komme i Lidenskab, fordi det at existere er en uhyre Modsigelse, hvilken den subj{ective} Tænker ikke har at abstrahere fra, men at forblive i. Den subj{ective} Tænker er Dialektiker i Retning af det Existentielle; han har Tankelidenskab til at fastholde den qualitative Disjunktion, han har denne abs{olutte} Disjunction som den sidste Afgjørelse, der forhindrer, at ikke Alt lægger sig ud i en Quantiteten. Han har den ved Haanden, men ikke saaledes, at han, ved abstract at recurrere til den, forhindrer Existents. Han har derfor tillige æsthetisk Lidenskab og ethisk Lidenskab, derved faaes Concretionen. Han er dog ikke Digter, om han end *tillige* er Digter, ikke Ethiker, om han end tillige er Ethiker, men *tillige* Dialektiker og væsentligen *selv eksisterende*, hvorimod Digterens Existents er uvæsentlig i Forhold til Digtet, og ligesaa Ethikerens i Forhold til Læren han foredrager, og Dialektikeren i Forhold til Tanken. Han er ikke Videnskabsmand men *Kunstner. At existere er en Kunst*. Den subj{ective} Tænker er æsthetisk nok til at hans Liv faaar æsthetisk Indhold, ethisk nok til at regulere det, dialektisk nok til tænkende at beherske det. Hans Opgave er: *at forstaae sig selv i Existents. Ethvert Menneske maa væsentligen antages at være i Besiddelse af hvad der væsentligen hører til at være Menneske*. Den subj{ective} Tæn- {69.6} kers Opgave er at forvandle sig selv til et Instrument, der tydeligt og bestemt udtrykker *det Menneskelige i Existents*. —

{Efter 67.2 er indlagt to foldede ark som omfatter 7 beskrevne sider.}

{1} *til Forelæsning 23* (Ark 67.3-69.6) (Recapitulation af det Foregaaende: Problemet: at blive Christen. — Forholdet til en evig Salighed (jfr. »philos{ophiske} Smuler.«) — Stilles Problemet objectivt, bliver Afgjørelsen umulig.) Men naar der ad Objectivitetens Vei ikke kan naaes til en Afgjørelse, saa henvises vi til *Subjectiviteten*.

Først bliver da det almindelige Forhold mellem subjectiv og objectiv Tænkning at angive. Denne viser bort fra Individet, stræber hen efter det objective færdige Resultat; hiin fører tilbage til Individet forat det kan existere i det Tænkte, og idet Existentsen, der altid er i Vorden, bliver dens Gebet, sætter den al Tænken i Vorden. Den subj{ective} Tænkens Tanke skal altsaa udtrykke Existentsens Bestemmelse: Vorden, – hvilket, da Vorden er Alternationen mellem det Positive og det Negative, Væren og Ikke-Væren, vil sige: den skal have Negationens Moment i sig. Med andre Ord: den »positive« betryggede Viden, efter hvilken det obj{ective} Forhold stræber, er i ingen af sine Former paalidelig for den Existerende (jfr. 67.4f og 69.4); den Existerende, der er en Synthese af det Timelige og det Evige, en eksisterende uendelig Aand, – kan ikke fastholde det Uendelige og Evige, der er det eneste Visse – i Uendelighedens Element, men idet han skal fastholde det i En-{2}delighedens Element, i Existentsen, kan det høieste Forhold ikke blive den betryggede Vished, men den uendelige Interesse i Lidenskab, og den eneste Vished om det Uendelige bliver den, som Troens Lidenskab griber ud af den objective Uvished. Den Existerende er altsaa i sit Forhold til Sandheden ligesaa positiv som negativ, han er bestandig lærende, bestandig stræbende, og denne Stræben er en uendelig Stræben, der vedvarer saalænge Existentsen vedvarer; thi selve det at existere er en Stræben. Som eksisterende kan den subjective Tænkner ikke ville forsøge paa at vinde den Afsluttethed udenfor Tilværelsen{,} fra hvilken et Tilværelsens System kunde dannes; thi Tilværelsen, der har et uafviseligt Krav paa ham, er netop det Modsatte af Afsluttethed og forat tænkes maae Tilværelsen tænkes som ophævet. Han kan ikke heller, og kan ikke heller ville, identificere sig med den rene Tænkningens metaphysiske Identitet af Subject-Objectet, Tankens og Værens Enhed i Abstractionens Element, han kan ikke ville overflyve Existentsen forat naae Speculationens illusoriske Evighed. Existentsens Krav vil forhindre ham i at blive i det Metaphysiske, og det rammer den, der vil blive der, med det Comiske. (NB. Consequentserne heraf for den speculative Philosophie og for »Troesvidenskab{3}ben{«}. – Fra Tanken om Uødligheden hentes et Exempel paa det Udviklede. *Momenter*: Uødligheden, hvorom der spørges, er ikke en phantastisk Evighed sub specie

æterni, men den Dødeliges Udødelighed (ikke Menneskeslægten Udødelighed). – »Spørgsmaalet om Udødeligheden er et Inderlighedens Spørgsmaal, som Subjectet ved at blive subjectivt maa gjøre sig selv. Objectivt lader Spørgsmaalet sig slet ikke besvare, fordi objectivt lader der sig slet ikke spørge om Udødeligheden, da Udødeligheden netop er den udviklede Subjectivitets Potentiation og høieste Udvikling. Først ved ret at ville blive subjectiv kan Spørgsmaalet ret komme frem: bliver *jeg*, eller er *jeg* udødelig. {«} {SKS 7, s. 160} – Systematisk lader Udødeligheden sig ikke bevise; thi systematisk seet er det hele Spørgsmaal Nonsens. Udødeligheden er Subjectivitets mest lidenskabelige Interesse, i Interessen ligger netop Beviset. Ved Udødeligheden ligger Pointen i Subjectivitet og i Subjectivitetens subj{ective} Udvikling. – Udødelighed i Almindelighed er slet ikke til. – Ved den idelige Selvforholden til den Alterneren, der er Existent, maa Udødelighedens Bestemthed blive Ubestemtheden, det Høieste for den Existerende er at sætte al sin Lidenskab paa Ubestemtheden og uendelig lidenskabeligen forholde sig til Bestemtheden Ubestemthed, og dette er den eneste Maade, paa hvilken han som Existerende kan være vidende om sin Udødelighed fordi han som Existerende {4} er saa underlig sammensat, saa Udødelighedens Bestemthed kun i Bestemthed kan have af den Evige, men dens Bestemthed af den Existerende kun have i Ubestemtheden.)

Det er saaledes Hævdelsen af Existenten, i hvilket det Evige kun er som forbundet med det Timelige, der sætter Troens Subjectivtetsforhold til det Evige som det Høieste, idet det bliver det eneste mulige for en Existerende. Men er dette Subjectivtetsforhold det høieste, saa er Opgaven altsaa: at *blive subjectiv*, og idet det, der sættes som Gjenstand for en Opgave, er det, som ethvert M{enne}-ske kunde synes uden videre at være, saa faaer det: at blive Subject, den⁴⁸ bestemte Betydning: at blive det, hvad M{enne}sket efter sit Væsen er, at lade⁴⁹ Subjectivitet udvikles, omskabes i sig selv ligeoverfor det Evige. Først for en saadan Subjectivitet, der er den udviklede Mulighed af Subjectivitetens høieste Mulighed{,} bliver

48. NB: »at vælge sig selv *efter sin evige Gyldighed*« {cfr. fx SKS 3, s. 203.}

49. jfr. Afsl{uttende uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 21. Anm.* {SKS 7, s. 41.}

Sandheden til. Subjectet, det er henvist til sig selv, faaer den Opgave: uendeligt at bekymre sig om sig selv, men denne uendelige Bekymring om sig selv er Retningen mod det Evige i Forhold til Existenten, og den fører hen mod det Ethiske og det Ethisk-Religiøse, / den væsentlige Sandhed, og / den eneste væsentlige Erkjendende, og dette Ethiske og Ethisk-Religiøse skal Subjectet søge i sig selv; thi kun der, og ikke udenfor sig, og fremfor Alt ikke i den objective Betragtning af det {5} Historiske, kan Individet finde det (NB med H{en}s{yn}) til Betragtningen af det Historiske: Forvandlingen af Ethikens Kategorier. – Tilfældigheden ved dens verdenshistoriske Betydning. – Udfaldet. – / Umuligheden for Betragteren af at komme til at handle. / {-} Den etiske Individualitets Opgave. – Umuligheden for den m{enne}skelige Aand af at see Verdenshistorien som etisk Verdensorden.)

»At forstaa *sig selv i Existenten*« bliver da Udtrykket for Opgaven, Medens Abstractionen vil see bort fra Virkeligheden og dens Vanskeligheder, bliver altsaa Subjectets⁵⁰ Opgave at fordybe sig i Existenten, at sætte Tankens Idealitet og Existentens Enkelthed sammen, med Bev{idstheden} at gennemtrænge sin Existent, paa een Gang ligesom langt over den og dog nærværende i den og dog i Vorden. – Vanskeligheden for den Existerende bliver at give Existenten den Continuerlighed uden hvilken Alt blot forsvinder. Det Evige er det, der giver Continuerlighed, og den idealiserende Lidenskab er en Anticiperen af det Evige i Existenten for en Existerende til at existere. Den Lidenskabens Anticipation af det Evige er dog ikke den abs{olute} Continuerlighed, men Muligheden af Tilnærmelsen til den eneste sande, der kan være for en Existerende. (jfr. 69.2f.)

Den virkelige Subjectivitet er ikke den vidende, men den etisk-existerende Subjectivitet. Den eneste Virkelighed, der er for den Ethiske, er hans egen {6} etiske, al anden Virkelighed er han⁵¹ kun vidende om, men den sande Viden er en Oversætten i Muligheden. – Virkelighedens Bestemmelse som Idealitet (69.4). – Subjectiviteten er Sandheden, Subjectiviteten er Virkeligheden.

50. »For den Existerende er det at existere ham hans høieste Interesse, og Interesseretheden i at existere i Virkeligheden.« {SKS 7, s. 286.}

51. »Individets egen etiske Virkelighed er den eneste Virkelighed.« {SKS 7, s. 522.}

(NB. Subjectivitetens Momenter Samtidighed i den eksisterende virkelige Subjectivitet. – Betingelsen for en subjectiv Tænker. – »Det at eksistere er en Kunst«. {SKS 7, s. 321.})

I det Foregaaende er Subjectivitetsforholdet til det Evige sat som det Høieste og Subjectivitetens Form bestemt. Der reiser sig nu atter det Spørgsmaal: er der ikke netop ved hiin Bestemmelse dog sat et Noget, hvortil Subjectet forholder sig, altsaa et Objectivt, en Sag, og ved dette Spørgsmaal føres der til den endelige Afgjørelse af Forholdet mellem Subjectiviteten og Objectiviteten. – (her indskydes 67.8). – Nærmere Udførelse af den Bestemmelse, at Sandheden er *i Vorden*. (Sandhed bestemt som Overensstemmelse mellem Tænken og Væren, enten saaledes, at Væren opfattes som empirisk Væren, eller abstract som den abstracte Gjengivelse af eller det abstracte Forbillede for hvad Væren in concreto er som empirisk Væren. I første Tilfælde naaes der kun til en Approximeren, i sidste Tilfælde er Formlen en Tautologie. Saasart Væren er empirisk concret, er Sandheden selv i Vorden, og kan for en eksisterende Aand kun {7} *anes* som Overensst{emmelse} mellem Tænken og Væren). – Nødv{endigheden} af *et Valg* mellem det Subjective og den objective Vei, Umuligheden af en Mediation. (68.4). – Den objective Retning ender i en Modsigelse (68.5 jfr. 69.1). – Den subjective Retning. Objectivitetens Forsvinden. Lidenskab som Existentsens Høieste (68.5). – Gudserkjendelsen fra det objective og det subjective Synspunkt (68.6) – Forholdets Hvorledes er Subjectivitetens Væsentlige. I sit Maximum er dette Hvorledes Uendelighedens Lidenskab, og Uendelighedens Lidenskab er selve Sandheden. Men Uendelighedens Lidenskab er netop Subjectiviteten og saaledes er Subjectiviteten Sandheden. – Definition paa Sandheden. Tro. (68.7). – Den Sokratiske Visdom. Sandheden som Paradoxet – Det Sokratiske Forhold til det Christelige (68.7f.).

Sammenfatten af det Udviklede, Henblik til Speculationen og Dogmatiken. – Existentsbestemmelserne: Existents – Vorden – Synthese af det Evige og det Timelige – fortsat Stræben. – Subjectivitet – Inderlighed – Lidenskab – Uendelighedens Lidenskab – / Den Enkelte / {–} Tro – Sandheden som Paradoxet. NB. den objective Videns Gebet.

{69.6 fortsat} 24de Forelæsning

e) *Inddeling af Existentsphærerne.* – Idet det *at existere*, er bestemt som Opgaven for Individet, vise der sig forskellige mulige *Livsanskuelser*, forskellige mulige Existentsformer, hvis Forhold til hinanden maa gjøres klart. K[ierkegaard] sonderer 3 *Existentsphærer*: den æsthetiske, den *ethiske*, den *religiøse*, og som Confinium mellem de to første sætter han *Ironien*, mellem de to sidste *Humor*. Det *Metaphysiske* danner ingen *Existentsphære*, idet intet Menneske eksisterer metaphysisk. Det *Metaphysiske*, det *Ontologiske er*, men det *er ikke til*; thi naar det er til, er det i det *Æsthetiske*, i det *Ethiske*, i det *Religiøse*, og naar det er, er det *Abstractionen af eller et Prius for det Æsthetiske*, det *Ethiske*, det *Religiøse*.

Den æsthetiske Existents er *Umiddelbarhedens*. Det *Æsthetiske* i et Menneske er *det, hvorved han umiddelbar er det, han er*; den, der lever i og med og af og for det *Æsthetiske* i ham, han lever æsthetisk. Indenfor denne Sphære kunne Differenten være mangfoldig og stor, men alle eier de *Umiddelbarheden*, deri, *at Aanden ikke er bestemt som Aand, men umiddelbart bestemt*. Selv paa det Stadium, hvor *Aandigheden* viser sig, er *Aanden* ikke bestemt som *Aand*, men som *Gave*. *Livsanskuelsen* paa alle disse Stadier er *Nydelse*, men derved sættes en *Betingelse udenfor* Individet, eller en *Betingelse i* Individet saaledes, *at den ikke er ved Individet selv*. *Umiddelbar*-{69.7}heden er *Lykke* og *Lykken* dens *Livsanskuelse*. *Modsætningen* kommer *udenfra*, idet *Umiddelbarheden* er *udialektisk*; *Modsætningen* fornemmes da som *Ulykke*, men fattes ikke i sin *væsentlige Betydning*.⁵² *Ulykken* er en *Hendelse* i Forhold til *Umiddelbarheden* (*Skjæbne*); ideelt seet (i Retning af *Umiddelbarhedens Livsanskuelse*) er den borte, eller maa den bort.

De *forskjellige Stadier* indenfor det *Æsthetiske* kunne nu være nuancerede alt eftersom enten 1) *Personligheden* er umiddelbart bestemt, ikke *aandeligt*, men *physisk* (*Sundhed*, *Skjønhed* sat som det højeste *Gode*); – eller 2) *Betingelsen for Nydelsen* er sat *udenfor Individet* (*Rigdom*, *Hæder*, *Kjærlighed* o. desl.); eller 3) *Betingelsen* er sat i *Individet*, men *ikke ved det selv* (f.Ex. *Talentets Udvikling*); –

---

52. NB. Poesiens Gebeet – Den digteriske Idealitet.

eller 4) Opgaven sættes som den: *at leve for sin Lyst* (her bliver Mangfoldigheden Gjenstand for Reflexion, men denne Reflexion er *endelig*, og Personligheden bliver i sin Umiddelbarhed. – I Lysten er Individet umiddelbart, er *i Momentet*). – ; eller 5) Nydelsen bestemmes som Nyden af sig selv, *Nyden af sig selv i Nydelsen* (Epicuræisme, Cynisme), – eller 6) naar det at *sørge* bliver Livets Betydning, naar Individet nyder sig selv i Sorgen i egoistisk Idealiseren; – eller 7) naar *Fortvivlelsen* selv gjøres til Livsanskuelse, men som *Tanke-Fortvivlelse*. Ogsaa i denne enkle⁵³ Form af æsthetisk Livsanskuelse, der til en vis Grad har optaget Bevidstheden om en saadan Livsanskuelser Intethed i sig, forbliver Personligheden i sin Umiddelbarhed. Ogsaa her er Livet en lidenskabelig *Griben af Øieblikket*, {69.8} i hvilken *Continuerligheden mangler*, en Afvexlen af Energie og Indolents, en vilkaarlig Fastholden af det Enkelte og det Tilfældige. *Stemningen* i Individet er mellem Veemod og forgængelig Sorg. Fælleds for alle de æsthetiske Stadier er altsaa⁵⁴ det, *at Aanden ikke har taget sig ud af sin Umiddelbarhed, ikke er bleven sig bevidst efter sin evige Gyldighed*. Hvor denne Bevægelse er begyndt, men afbrudt, { } træder *Tungsindet* frem. Men fælleds for alle æsthetiske Stadier er tillige *Fortvivlelse*, bevidst eller ubevidst. Det Umiddelbare, hvorpaa den æsthetiske Livsanskuelse bygger, er det Tilfældige, det *Forgængelige*. Dets Tilintetgjørelse, Udeblivelsen af den ydre Betingelse, af Lykken, Ulykkens Komme, bringer det æsthetiske Individ til at fortvivle, men det, at han *kommer til* at fortvivle, viser kun, at han *var* fortvivlet, thi det Forgængelige er ham *blevet aabenbart som det, det var*. Forskjellen bliver altsaa, at han *før ikke var sig bevidst* at være fortvivlet. *Men enhver æstetisk Livsanskuelse⁵⁵ er Fortvivlelse, og Enhver, der lever æstetisk, er fortvivlet enten han saa veed det eller ikke.*

Men *Fortvivlelsen er Helbredelsesmidlet*. Idet jeg fortvivler *over det Endelige*, det Forgængelige,⁵⁶ og i Fortvivlelsen skiller mig fra det, fin-

53. NB. Ironiens Standpunkt.

54. Den, der lever æstetisk, udvikler sig *med Nødv*{endighed} ikke med Frihed. – *Han er i Momentet*, faaer ikke Continuerlighed, *ikke Gjennemsigtighed*.

55. Det æsthetiske Individ er *udialektisk* i sig, og har sin Dialektik udenfor sig. Det at existere er Eet, Modsigelsen noget Andet, som kommer udenfra.

56. »At *ville sin Fortvivlelse* i uendelig Forstand er identisk med *den absolute Hengivelse*.« {cfr. SKS 3, s. 212.} – »Endelig Fortvivlelse er Forhærdelse, den abs(olute) Fortvivlelse er Uendeliggjørelse.« {SKS 3, s. 212.}

der jeg *det Uendelige*, *det evige Menneske*. Men *Fortvivlelsen er et Valg*. Jeg kan tvivle uden at vælge det, men jeg kan ikke fortvivle uden at vælge det, og idet jeg fortvivler, vælger jeg atter, *og vælger mig selv, ikke i min Umiddelbarhed, ikke som dette tilfældige Individ, men i min evige Gyldighed. Fortvivlelse er Personlighedens Tvivl*. Dens Betingelse er *Villien*, {70.1} og naar man i Sandhed har villet fortvivle, saa er man i Sandhed *ude derover*; man har fundet sit *Selv*, Personligheden er beroliget, det Absolute vundet, i mig selv, *i min Frihed*. Og hermed er Overgangen dannet til en anden Livsanskuelse, en anden Livssphære: den *ethiske*.

Ved *Valget* sættes saaledes *det Ethiske*. Valget er i strængere Forstand altsaa *det ethiske Valg*, ikke det æsthetiske, der intet Valg er. Det eneste *absolute Enten-Eller*, der gives, er Valget mellem Godt og Ondt, men det er ogsaa absolut ethisk. Nærmest er dog det ethiske Valg ikke Valget mellem Godt og Ondt, *men det Valg, hvorved Distinctionen: Godt og Ondt vælges eller udelukkes*.

Paa Ethikens Standpunkt, der er *Selvhævdelsens* Standpunkt, sees Valget som *Selvets egen Gjerning*, det holder Fortvivlelsen ud og finder immanent⁵⁷ sig selv i Fortvivlelsen. Valget bestemmes da nærmere saaledes: idet jeg *vælger absolut*, vælger jeg Fortvivlelsen, og i Fortvivlelsen vælger⁵⁸ jeg *det Absolute*; thi *jeg er selv det Absolute, jeg sætter det Absolute og er selv det Absolute*; men som aldeles identisk hermed maa jeg sige: *jeg vælger det Absolute, der vælger mig, jeg sætter det Absolute, der sætter mig*; thi erindr⁵⁹ jeg ikke, at dette andet Udtryk er ligesaa absolut, saa er min Kategori: at vælge, usand, thi den er netop Identiteten af begge. Hvad jeg vælger, det sætter jeg ikke, thi dersom det ikke var sat, saa kunde jeg ikke vælge det, og dog, dersom jeg ikke satte det derved, at jeg valgte det, saa valgte jeg det ikke. Det *er*; thi dersom det ikke var, kunde jeg ikke vælge det, det *er ikke*, thi det bliver først derved, at jeg vælger det, og ellers var mit Valg en Illusion. — Idet jeg vælger det Absolute, vælger jeg *mig selv i min evige Gyldighed*. Noget *Andet end mig selv*, kan jeg {70.2} aldrig vælge som det Absolute: thi vælger jeg noget Andet, da vælger jeg det *som en Endelighed*, og væl-

57. NB. den uendelige Resignation (jfr. Frygt og Bæven.) (cfr. SKS 4, s. 132 ff.)

58. (Dette udvikles nærmere mundtlig, og der henvises til det Ethiskes Forhold til Immanentsens.)

59. at vælge sig selv = at modtage sig selv.

ger det altsaa *ikke absolut*. Men dette mit *Selv* er paa een Gang det Abstracteste og det Concreteste af Alt: det er *Friheden*. Det *Selv*, der vælger, har en Mangfoldighed i sig, forsaavidt det har en *Historie*, i hvilket jeg vedkjender mig Identiteten med mig selv. I denne Historie staaer jeg i Forhold til *hele Slægten*, og denne Historie indeholder noget Smerteligt, og dog er jeg kun den, jeg er, ved denne Historie. Intet af den kan jeg opgive naar jeg vil vælge mig selv, men saa bliver Udtrykket for *denne Erhverven af mig selv Anger*. *Jeg angrer mig tilbage i mig selv, tilbage i Familien, tilbage i Slægten, indtil jeg finder mig i Gud*. Kun naar jeg vælger mig selv som skyldig, vælger jeg mig selv, hvis jeg overhovedet skal vælge mig selv saaledes, at det at *vælge* sig selv ikke bliver identisk med det at *skabe* sig selv. Idet Selvet er fremkommet ved et Valg, er det Bev{idstheden} om *dette bestemte frie Væsen*, der er *sig selv* og ingen Anden. Det indeholder i sig en rig Concretion, en Mangfoldighed af Bestemmetheder, af Egenskaber, kort er *hele det æsthetiske Selv*, der er valgt ethisk, der er *overtaget af sig selv*. Naar jeg *tænker*, uendeliggjør jeg ogsaa mig selv, men ikke absolut; thi *jeg forsvinder i det Absolute*; først idet jeg absolut *vælger* mig selv, uendeliggjør jeg mig selv *absolut*; thi kun mig selv kan jeg vælge absolut, og dette abs{olute} Valg af mig selv er *min Frihed*, og kun idet jeg absolut har valgt mig selv, har jeg sat en *absolut Differents*: den mellem *Godt og Ondt*. *Det Gode er derved, at jeg vil det, og ellers er det slet ikke; det er det Iogforsigværende, sat af det Iogforsigværende, og {70.3} dette er Friheden*. Hvad det *Onde* angaaer, saa er Angeren Udtrykket for, at det tilhører mig væsentligt, og tillige for, at det ikke tilhører mig væsentligt. Tilhørte det mig ikke væsentligt, saa kunde jeg ikke vælge det, og var der Noget i mig, som jeg ikke kunde vælge absolut, saa valgte jeg overhovedet ikke mig selv absolut, saa var jeg ikke selv det Absolute, men kun Product.

Ved det ethiske Valg foregaar altsaa *Uendelighedens Bevægelse* i Individet; det Ethiske er *det, hvorved M{enne}sket bliver det, han bliver*; det, som Fortvivlelsen bringer frem er det Almene / og *Continuerligheden* bliver det ethiske Livs Form (NB. *Aabenbarelse* i det Almene) { } /

Den, der vælger sig *efter sin Frihed*, har ikke valgt sig *abstract* i en indholdsløs Evighed; han har, hvor concret end hans *Selv* er, valgt sig selv efter sin Mulighed, han har i Angeren løskjøbt sig selv for at blive i sin *Frihed*, men i den bliver han kun { } *idet han bestandig realise-*

rer den. Han er derfor eo ipso *handlende*. Man kan kun vælge sig selv efter sin Frihed, naar man vælger sig ethisk, men ethisk kan man kun vælge sig selv ved at *angre* sig selv, og kun ved at angre sig selv bliver man concret, og kun som *concret* Individ er man et *frit* Individ. Naar man vælger sig selv abstract, vælger man sig ikke ethisk. Først naar man i Valget har *overtaget sig selv*, iført sig sig selv, gennemtrængt sig selv totalt saaledes, at enhver Bevægelse er ledsaget af Bev{idstheden} om et *Ansvar for sig selv*, først da har man *valgt sig selv ethisk*, først da har man *angret sig selv*, først da er man concret, først da er man i sin totale *Isolation* i abs{olut} *Continuitet med den Virkelighed, man tilhører*. Naar jeg angrende vælger mig selv, saa samler jeg mig selv i hele min endelige {70.4} Concretion, og idet jeg saaledes har valgt mig ud af Endeligheden, er jeg i den absoluteste Continuitet med denne.

Den ethisk valgte virkelige Concretion er Individets *Opgave*. *Opgave er Ethikens Kategorie*, den fører øieblikkelig til Handling, den udtrykker Individets Uafhængighed af det Ydre, hans Selvhævdelse. Opgavens Betingelse er gennemgribende Bev{idsthed}, *Individets Gjennemsigtighed for sig selv*.

Opgaven for den Ethiske er, bestemtere udtrykt, den, idet hans Selv som umiddelbart er tilfældigt bestemt, *at sammenarbejde det Tilfældige med det Almene*. Den, der lever ethisk, han udtrykker i sit Liv det Almene: han gjør sig til *det almene Menneske*, ikke derved, at han affører sig sin Concretion, thi saa bliver han til slet Intet, men derved, at han ifører sig den og gennemtrænger den med det Almene. Men *dette Almene maa Individet selv være*, ellers falder det Ethiske som en *Abstraction* udenfor ham og lader sig ikke realisere. I *Samvittigheden* ligger denne Hemmelighed, *at det individuelle Liv paa een Gang er et individuelt Liv og tillige det Almene*, om ikke umiddelbart som saadant, saa dog efter sin Mulighed.

Det *Selv*, det ethiske Individ kjender gennem en Selvbesindelsens Handling, er paa een Gang det *virkelige Selv* og det *ideale Selv*, som Individet har udenfor sig som det Billede, i hvis Lighed det skal danne sig, og som det dog paa den anden Side har i sig, da det er det selv. Holder man ikke fast paa, at Individet har det ideale Selv *i sig selv*, saa bliver hans Digten og Tragten *abstract*. Opgaven bliver: *at forvandle sig selv til det almene Individ*, men dette er kun muligt, naar jeg

κατα δυνάμιν har dette *i mig*. Det Almene kan nemlig godt bestaae med og i det Særegne uden at fortære {70.5} dette; det er ligesom den Ild, der brændte uden at fortære Tornebusken. I Fortvivlelsens Act kom det almene M{enne}ske frem, og er nu bag ved Concretionen og bryder frem derigjennem. *Tilfældigheden i Individet er forædlet ved Valget.*

Muligheden for *at opfylde Pligten*, det Almene, er kun tilstede naar Individet paa een Gang opfattes⁶⁰ som det Almene og det Enkelte. Sætter jeg Pligten som noget *Udvortes*, saa er Forskjellen mellem Godt og Ondt hævet, thi naar jeg ikke selv er det Almene, kan jeg kun træde i et *abstract* Forhold til det, men Forskjellen mellem Godt og Ondt er incommensurabel for et *abstract* Forhold. Naar Personligheden med hele sin Energie har følt Pligtens Intensitet, saa er han ethisk modnet, og Pligten vil da bryde frem i ham selv. Saasnart Personligheden i Fortvivlelsen har fundet sig selv, absolut har valgt sig selv, har angret sig selv, saa har han sig selv som sin Opgave under et evigt Ansvar og saaledes er Pligten sat i sin Absolutthed. Da han imidlertid ikke har *skabt* sig selv, men *valgt* sig selv, saa er Pligten Udtrykket for hans abs{olute} *Afhængighed* og abs{olute} *Frihed* i Identitet med hinanden. Den *enkelte Pligt* vil han lære *sig selv* og for-gjæves søge Oplysning derom hos nogen Anden og dog vil han atter her være *Autodidakt* som han er *Theodidakt* og omvendt. Pligten bliver ham da i intet Tilfælde noget *Abstract*, deels fordi den ikke er ham noget *Udvortes*; thi naar det er Tilfældet, er den altid *abstract*, deels fordi han selv er *Concret*, thi da han valgte sig ethisk, valgte han sig *i hele sin Concretion* og gav Afkald paa Vilkaarlighedens *Abstracthed*.

Idet det *Almene* er *Ethikens Norm* bliver Følgen *at intet Alment kan opgives uden i Kraft af en Beslutning*, for hvilken Individet i hvert Øieblik har at bære Ansvaret, at det: *ikke at realisere det Almene*, fra Ethikens Synspunkt {70.6} er *Ufuldkommenheden, der skal angres*. Det følger endvidere deraf, at *det er ethvert Menneskes Pligt at have et Kald*; thi dette er Udtrykket for, at der er en fornuftig Tingenes Orden, hvor ethvert M{enne}ske, hvis han vil, udfylder sin Plads saaledes, at han paa een Gang udtrykker det Almeen-Menneskelige og det Individuelle.

---

60. Ethisk betragtet bliver det enkelte Individ *paa een Gang Moment og det Hele*.

I det Almene bliver M{enne}sket aabenbart: Aabenbarelse er derfor Ethikens Bud.

I Forhold til den æsthetiske Livsanskuelse og Livssphære, er altsaa det Ethiskes Eiendommelighed: *Frihed, Valg af Personlighed efter dens evige Gyldighed, Handlen, Uendelighed, Continuerlighed, Aabenbarelse.* Handlingens Sphære er *det Indre: Individets Omdannelse efter det⁶¹ etiske Ideal.* Det Ydre, *Udfaldet*, er det ethisk Ligeegyldige: *Beslutningen, Villien af det Gode*, den etiske Realitet. *Uendelighedens Fordring* er i ethvert Øieblik tilstede i sin Absoluthed, men for denne Fordring segner Individet og *det Ethiske viser sig som en Gjennemgangssphære.* Overfor Fordringen erkjender Individet sig som *skyldigt*, i *Angeren* søger det nu at gjenvinde sig selv; men *dette kan det ikke ved sig selv.* Idet Individet⁶² fortvivler, bringer det sig selv til at fortvivle, og derfor kan det vel ved sig selv fortvivle om Alt, men *ikke*, naar det gjør dette, *ved sig selv komme tilbage.* I Afgjørelsens Øieblik behøver det *en højere Bistand* og her bryder det *Religiøse* frem af det Ethiske. —⁶³

Det Ethiskes Handlen var *indvortes* Handlen, men Inderlighedens Handlen maa vise sig som *Liden*; thi at⁶⁴ skabe sig selv om formaer Individet ikke, derfor er *det at lide* den højeste Handlen i det Indvortes. M{enne}skets højeste indvortes Handlen er at *angre.* At angre er ikke en *positiv Bevægelse ud ad* eller hen til; men en *negativ Bevægelse ind ad*,⁶⁵ {70.7} *ikke en Gjøren, men en Laden sig ved sig selv vederfare*⁶⁶ *Noget. An-*

61. det »at udrette sin Gjerning« {cfr. SKS 3, s. 281} er det etiske Individets Højeste, men denne Gjerning er ikke identisk med det ydre Resultat, Udfaldet.

62. Det etiske Individ er dialektisk ind efter i sig selv, i *Selvopværelsen*, saaledes at altsaa den sidste Grund ikke bliver dialektisk i sig, da det til Grund liggende Selv bruges til at overvinde og hævde sig selv. (det Religiøses Bestemmelse er Selvtilintetgjørelse for Gud.)

63. »Det Ethiske er kun *Gjennemgangssphære*, og derfor er dets højeste Udtryk Angeren som en *negativ Handling*.« {SKS 6, s. 439.}

64. »Medens æsthetisk Existents væsentligen er *Nydelse*, ethisk Existents væsentlig *Kamp og Seier*, er religiøs Existents *Lidelse*, og ikke som et Gjennemgangsmoment, men som bestandigt følgende med«. {SKS 7, s. 263.}

65. jfr. Begrebet Angest S. 130. {SKS 4, s. 419f.} Frygt og Bæven S. 106. 107f. {SKS 4, s. 187f., s. 188f.}

66. »Det *Ethiske* sætter allerede en Slags Modsætningsforhold mellem det Udvortes og det Indvortes, forsaavidt det sætter det Udvortes i Indifferents, — — det *Religiøse* sætter Modsætningen bestemt mellem det Udvortes og det Indvortes, bestemt som

geren, naar den holdes ud, men ialfald ved Hjælp af *det Sympathetisk-Dialektiske* i den, føre hen til *det Religiøse*, til *Fortvivlelsen om Selvhævdelsens Mulighed*, til *Selvtilintetgjørelse for Guddommen*.

{På et tætbeskrevet blad, beskrevet på begge sider, har Brøchner skrevet et resume af den 24. forelæsning i form af en række stikord. Muligvis har han brugt det som støtte for det mundtlige foredrag.}

{1} *Forelæsning 24. Recapitulation af forrige Forelæsning.* (Existentsens Hævdelse mod Speculationen. – Troesforholdet som det Høieste. – Opgaven: at blive subjectiv. – Det Ethiske og det Ethisk-Religiøse som den væsentlige Erkjenden og den væsentlige Sandhed. – Den virkelige Subjectivitet. – Virkeligheden. – Valget mellem den subj{ective} og den obj{ective} Vei. – Definition paa Sandheden. – Det Sokratiske og det Christelige. – Existentskategorierne. – Betydningen af den K{ierkegaard}'ske Polemik.)

Existentsphærerne. 1) *det Æsthetiske.* – Bestemmelsen: Umiddelbarhed. – Nydelsen som Livsanskuelse. – Lykke. (det Udialektiske i Umiddelbarheden. Opf{attelsen} af Ulykken.). – De forskjellige Nuancer af det Æsthetiske. – Det Fælleds for dem. – Fortvivlelsen i den æsthetiske Livsanskuelse.

2) *det Ethiske.* – Fortvivlelse som Helbredelsesmiddel: i Fortvivlelsen finder jeg *det Uendelige*, *det evige M{enne}ske*. – Fortv{ivlelsen} er et *Valg* (NB. Villiens Betydning): jeg vælger mig selv i *min evige Gyldighed*. – Ved Valget kommer det *Ethiske* frem. Valget er i strengere Forstand altid ethisk (det Valg, hvorved Distinktionen: Godt og Ondt, vælges eller udelukkes.) . – I Valget vælger jeg *mig selv som det Absolute* (NB. Valgets Dialektik). Valget bringer *det evige M{enne}ske* frem, *det Almene, Friheden*. – *Selvets* Bestemmelse. – *Angeren* (NB. Ethikens Standpunkt som Selvhævdelsens Standp{unkt}.) – Det æsthetiske Selvs Tilbagevendende. – *Det Gode og det Onde* (Angerens Forhold til det Onde){.} Sammenfatten af Valgets Bestemmelser i Forhold til det

---

Modsætning, deri ligger netop Lidelse som Existents-Categorie for det Religiøse, men deri ligger netop ogsaa Indvortshedens indre Uendelighed ind efter.« {SKS 7, s. 270f.}

Æsthetiske. {2} Selvets *Concretion* som vunden ved Valget og Angeren. Selvets *Overtagelse af sig selv*. – Selvet som *Opgave for sig selv*. Sammenarbejden af *det Tilfældige og det Almene*. Den Ethiske udtrykker i sit Liv *det almene M{enne}ske*. – Det Almenes Væren i Individet. – Det *virkelige* Selv og det *ideale* Selv. – Opfyldelsen af *Pligten*. – *Realisation af det Almene*. Undtagelserne herfra. – Det, at have et *Kald*. – *Aabenbarrelse*.

Sammenstilling af det Æsthetiske og det *Ethiske*. Det *Ethikes* Overgang til det *Religiøse*. – Sammenstillen af det *Ethikes* og det *Religiøses* Grundbestemmelser.

Ved Forelæsnings Slutning omtales Skriftet: *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*. Der gjøres opmærksom paa a) dets Forhold til Skriftet: Om min Forfatter-Virksomhed, – b) de deri givne Meddelelsers Forhold til min Fremstilling af K{ierkegaard}'s personlige Udvikling; – c) den tilsyneladende Uoverensstemmelse mellem min Inddeling af hans Skrifter og hans egen, – en Uoverensstemmelse, der dog hæves ved nærmere Betragtning af Sagen.

{70.7 fortsat} 25de Forelæsning

Den *religiøse* Existentses første Udtryk, der minder om det *Ethikes* Udgangspunkt, / den uendelige Resignation, / er *den absolute*⁶⁷ *Retning (Respect) mod det absolute τελος*,⁶⁸ *handlende udtrykt i Existentsens Omdannelse*. Den *Pathos*, der herved er sat, er ikke den æsthetiske, der udtrykker sig i Ordet, og i sin Sandhed kan betegne, at Individet forlader sig selv forat fortabe sig i Ideen, medens *den existentielle Pathos* fremkommer ved at Ideen omskabende forholder sig til Individets Existents. Den digteriske *Pathos* er *Phantasie* med *Mulighedens Idealitet*, den *existentielle Pathos* forholder sig til *Virkelighedens Idealitet*, og i Forhold til *Virkelighed* er *Gjerning* den høieste *Pathos*.

Existents er sammensat af *Uendelighed* og *Endelighed*, den *Existerende* er *uendelig* og *endelig*. Er nu en *evig Salighed* ham hans høie-

---

67. NB. Forholdet til det *Ethiske*.

68. den uendelige Resignation. {cfr. *SKS* 4, ss. 123-49.}

ste Gode, saa betyder dette, at Endelighedens Momenter cengang for alle handlende ere nedsatte til{,} hvad der maa opgives i Forhold til den evige Salighed. Omdanner den ham ikke hans Existents absolut, saa forholder han sig ikke til en evig Salighed; er der Noget, han ikke vil opgive for dens Skyld, saa forholder han sig ikke til en evig Salighed. {»} *At ville absolut*⁶⁹ er at ville det Uendelige, og at ville en evig Salighed er absolut at ville, fordi den maa kunne villes i ethvert Øieblik. Og derfor er den saa *abstract*, og, æsthetisk seet, den fattigste Forestilling fordi den er *det abs{olute} τελος* for en *Villende*, der *abs{olute} vil stræbe* – og ikke tankeløst indbilde sig at være færdig, og ikke daarligt indlade sig paa at prutte, hvorved han kun taber det *abs{olute} telos*; og derfor er den i endelig {70.8} Forstand Daarskab, netop fordi den i uendelig Forstand er *det abs{olute} τελος*. *Og derfor vil den Villende end ikke have Noget at vide om dette τελος*,⁷⁰ *Andet end at det er til*; thi saasnart han faaer Noget at vide om det, begynder han allerede at sinkes i Farten.« {SKS 7, s. 359.} – Det *abs{olute} τελος* er kun da, naar Individet forholder sig absolut til det, og som en evig Salighed forholdende sig til en⁷¹ Existerende, kan de umuligt faae hinanden eller i Ro tilhøre hinanden i Existentsen dvs. i Timeligheden; *hele* Tiden, Existentsen er Forelskelsens Tid. Mediationen faaer ingen Plads her; thi den Existerende er forhindret fra at faae et saadant Fodfæste udenfor Existents, at han fra det kan mediere, hvad der desuden ved at være i Vorden unddrager sig Færdigheden. I Forhold til *det abs{olute} τελος* betyder det, at der medieres, netop, at *det abs{olute} τ{ελος}* nedsættes til et relativt *τ{ελος}*. *Det er heller ikke sandt, at det abs{olute} τ{ελος} bliver Concret i de relative*; thi Resignationens *abs{olute} Distinction* vil hvert Øieblik sikkre *det abs{olute} τ{ελος}* mod al Fraterniseringen. Det er sandt, at Individet med Retnin-

69. (det Endelige kan ikke villes absolut.) jfr. {Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift} S. 323. {SKS 7, s. 384f.}

70. »For et endeligt Væsen er den *negative Uendelighed* det Høieste og det Positive en mislig Beroligelse.« {Stadier. S. 345.} {SKS 6, s. 411.}

71. »I Timeligheden er *Førventningen* af en evig Salighed den høieste Løn« {SKS 7, s. 366.} – »Det første sande Udtryk for at forholde sig til *det abs{olute} τελος* er *at forsage Alt*; men hvis i samme Øieblik Tilbagegangen ikke skal begynde, saa er den sande Forstaaelse deraf, *at denne Forsagen af Alt dog er Intet, hvis den skulde fortjene det høieste Gode*.« {SKS 7, s. 368.}

gen mod det abs{olute} τ{ελος} *er i de relative*, men han er ikke saaledes i disse, at hint udtømmer sig i dem. Det er sandt, at for Gud og for det abs{olute} τ{ελος} ere vi Alle lige; men det er ikke sandt, at for mig eller for et enkelt Individ er *Gud eller det abs{olute} τ{ελος}* lige med alt det Andet. Forholdet til det abs{olute} τ{ελος} kan ikke siges at udtømme sig i de relative Formaal, da det abs{olute} Forhold kan fordre Forsagelsen *af⁷² dem alle*. Derimod kan den, der forholder sig til det abs{olute} τ{ελος}, meget godt *være i de relative* netop for forsagende at indøve det abs{olute} Forhold. Individet skal ikke gaae ud af Verden, — thi *Udvortesheden er det usande Udtryk* — Opgaven skal være, at Individet stræber, idet det indøver det abs{olute} Forhold til det abs{olute} τ{ελος}, at naae {γ.ι.} det Maximum: *maa eengang at forholde sig til det abs{olute} τ{ελος} og til de relative* — ikke ved at mediere dem, men ved *abs{olut}* at forholde sig til sit abs{olute} τ{ελος} og *relativt* til de relative. Engang imellem at forholde sig til sit abs{olute} τ{ελος}, er relativt at forholde sig til det, men relativt at forholde sig til det, er at forholde sig til et relativt τ{ελος}, thi *Forholdet* er det Afgjørende. Opgaven er altsaa, *at indøve sit Forhold til det abs{olute} τ{ελος} saa at man bestandig har det hos sig, medens man forbliver i Existentsens relative Formaal*. I den abs{olute} Respect for det abs{olute} τ{ελος} er et svælgende Dyb befæstet mellem det og de relative. *Individet lever vel i Endeligheden, men har ikke mere sit liv Liv i den*. Som der i Resignationens store Øjeblik ikke medieredes, men *valgtes*, saaledes er Opgaven at erhverve Færdigheden i at gjentage Lidenskabens Valg, og eksisterende at udtrykke det{,} idet han ikke længere eksisterer *umiddelbart* i Endeligheden. I Existents hedder det bestandig: fremad, og saalænge det hedder: fremad! gjælder det at indøve *den abs{olute} Distinction*.

Idet der mellem M{enne}sket og Gud er en absolut Forskjel, maa M{enne}skets abs{olute} Forhold til Gud udtrykke dette. M{enne}sket udtrykker sig fuldkomnest, naar han abs{olut} udtrykker Forskjelligheden. *Tilbedelse er Maximum for et M{enne}skes Gudsforhold*, og derved for hans Lighed med Gud, da Qualiteterne ere abs{olut} forskellige. Men Tilbedelse betyder netop, *at Gud er ham Alt*, og den Tilbedende er atter den abs{olut} Distingverende. *Den abs{olute} Distingverende forholder sig til sit*

72. NB.

abs{olute} τ{ελοο}, men *eo ipso* ogsaa til Gud. Den *abs{olute}* Distinction er ikke mellem Endelighed og Uendelighed, men mellem *at existere endeligt og uendeligt*. Thi Uendelighed og Endelighed er sat sammen i at existere og i den Existerende, som ikke skal gjøre sig nogen Uleilighed med at skabe Existents eller med at tænke at eftergjøre Existents, men desto mere med at existere. Existerende skal han altsaa ikke danne {71.2} Existents af Uendelighed og Endelighed, men sammensat af Endelighed og Uendelighed skal han *vorde* een af Delene; og begge Dele *vorder* man ikke paa een Gang, som man *er* det ved at *være* en Existerende. Ethiken har ikke Værens, men *Vordens* Medium, og idet den betragter enhver Existerende som sin Livegne, vil den bestandig forbyde ham at begynde paa en Abstraheren fra Existents, hvorved Vorden ombyttes med Væren.

Ved det *Vovestykke* at *forholde sig abs{olut}* til det *abs{olute} τ{ελοο}* bliver Individet først uendeliggjort, ved *Vovestykket* bliver han en *Anden*. Det *absolute ethiske Godes* Tilværelse kan kun udtrykkes derved, at Individet selv existerende udtrykker, at det er til. Den Existerendes Forhold til det Evige er *Uvidenhedens*, *Forventningens Forh{old}* til det *Tilkommende*. Netop dette giver den højeste Pathos. Den evige Salighed, som det *abs{olute}* Gode, lader sig ene og alene definere ved *Erhvervsmaaden*, der lader sig om den ikke sige Andet end at den er *det Gode*, *der naaes ved absolut at vove Alt*.

Idet den eksistentielle Pathos bestemtes som Handling, som Existentsens Omdannelse / (ved denne Omdannelse bliver den concretere og concretere.) /, og Opgaven sættes som den: paa een Gang at forholde sig absolut til sit *abs{olute} τ{ελοο}* og relativt til de relative, saa bliver, idet denne Opgave skal realiseres i Existents, Begyndelsen den *at indøve Forholdet til det abs{olute} τ{ελοο}* ved *Forsagelsen*, og derved at *tage Magten fra Umiddelbarheden*. Thi det virkelige Individ er i Umiddelbarheden, og forsaavidt egentligen *absolut i de relative Formaal*. Hiin Forsagelse er Betingelsen for{,} at der kan begyndes paa den *ideale* Opgave. Men selv naar Individet har overvundet Umiddelbarheden, er det dog atter med Seiren i *Existents*, og derved atter forhindret i *absolut* at udtrykke det *abs{olute}* Forhold til et *abs{olut} τ{ελοο}*.

Den Handlen, der er den eksistentielle Pathos's, {71.3} faer nu sit væsentlige religiøse Udtryk idet den bestemmes som *Lidelse*. Den

væsentlige eksistentielle Pathos forholder sig til det: væsentligen at eksistere; og væsentligen at eksistere er *Inderligheden*, og *Inderlighedens Handlen er Lidens*; thi at *skabe* sig om formaaer Individet ikke, og derfor er det at lide den højeste Handlen i det Indvortes. Inderligheden (det etiske og etisk-religiøse Individ) fatter Lidelse *som det Væsentlige*, den Religiøse har bestandig Lidelsen hos sig, kræver i samme Forstand Lidelse som den Umiddelbare kræver Lykken, og kræver Lidelse og har Lidelse, selv om Ulykken ikke er der i det Udvortes. (Det relig{iøse} Foredrag har væsentligen at *opløfte ved Lidelse*.) *Religiøsiteten er Inderligheden, og Inderligheden er Individets Forhold til sig selv for Gud, dets Reflexion i sig selv, og det er netop herfra at Lidelsen kommer*. — Den relig{iøse} Lidelse er *virkelig* Lidelse og med Lidelsens Virkelighed forstaaes dens *Vedvaren* som væsentlig for det pathetiske Forhold til en evig Salighed, saa at Lidelsen ikke svigefuldt tilbagekaldes eller Individet gaaer ud over den. (Æsthetisk forholder Lidelse sig som tilfældig til Existenten.). Lidelsens Virkelighed tilbagekaldes ikke heller derved, at den faaer Betydning for den evige Salighed saa at altsaa Lidelsen kunde synes at blive til Glæde; — thi den *Existerende* kan ikke gjøre den dialektiske Omsætning, hvorved Lidelsen omsættes til Glæden; thi hans Viden om den evige Salighed skal fastholdes i *Existentens-Mediet*, ikke i Evigheden, og det maa da mislykkes med Glædens Fuldkommenhed{,} idet den skal have *i en ufuldkommen Form*. Individet kan ikke paa samme Tid som det lider religiøst, i Glæden over denne Lidens Betydning som Forholdet være ude over Lidelsen; thi Lidelsen angaaer netop det, *at han er skilt fra Glæden*, men det betegner tilli-{71.4}ge Forholdet, saa det, at være uden Lidelse betegner, at man ikke er religiøs. — Som for en Existerende Tænkningens højeste Principer kun lade sig bevise negativt, og det, at ville bevise dem positivt, strax forraader, at den Existerende, forsaavidt han dog vel er en Existerende, er ifærd med at blive phantastisk: saaledes lader ogsaa for en Existerende Existentforholdet til det abs{olute} Gode sig kun bestemme ved *det Negative*: Forholdet til en evig Salighed ved *Lidelsen*, ligesom Troens Vished, der forholder sig til en evig Salighed, bestemmes ved Uvisheden (NB. *Anfægtelsens* Betydning for den relig{iøse} Lidelse. »Anfægtelsen udtrykker Grændsens Reaction mod det endelige Individ« {SKS 7, s. 417}, den er »netop Reactionen mod det abs{olute} Forholds abs{olute} Ud-

tryk« {SKS 7, s. 417}, »det⁷³ Absolutes egen Modstand.« {SKS 7, s. 417.})

Den relig{øse} Lidelse, der bestandig vedvarer, er Individets *Afdøen fra Umiddelbarheden*. Lidelsens Betydning er: eksisterende at udtrykke: at *Individet slet Intet formaaer, men er Intet*⁷⁴ *for Gud*; thi atter her er Gudsforholdet kjendeligt paa det Negative, og *Selvtilintetgjørelsen* den væsentlige Form for Guds-Forholdet. Og denne Ikke-Formaaen skal Individet bestandig have hos sig, thi dens Forsvinden er Religiositetens Forsvinden. (Dette betyder ikke, at M{enne}sket slet Intet skal ville foretage sig{,} fordi Alt dog er Forfængelighed og Tant; men at arbeide af yderste Evne og saa dog forstaae, at al vor Formaaen og Ikke-Formaaen er Spøg.) Den Religjose ligger bunden i Endeligheden med den absolute Forestilling om Gud hos sig i Menneskets Ringhed. Tilintetgjørelsens Lidelse er for ham naar han i sin Intethed har den absolute Forestilling, men ingen Gjensidighed. Han vil absolut fastholde Forestillingen, og dette tilintetgjør ham netop; han vil gjøre Alt, og imedens han gjør det, begynder Afmagten; thi {71.5} for en Endelig er det jo et Imedens; han vil gjøre Alt, han vil udtrykke dette Forhold absolut, men han kan ikke gjøre Endeligheden commensurabel derfor. – Og dog skal Individet existere i Endeligheden, og kan der ikke uafbrudt føre Evighedens Liv. Idet den tilfældige Endelighed sættes sammen med Gudsforestillingen, bliver Vanskeligheden, efterat hiin første Vanskelighed er overvunden: *med Gud at formaae det*. (Det *Ethiske* træder regulerende til.) (Kjærlighedens *Lighed* udtrykker sig, idet der mellem Gud og M{enne}ske er *den abs{olute} Forskjel* ved den *abs{olute} Forskjellighed*, og dens Form er den *Ydmyghed*, der ganske vedgaaer sin menneskelige Ringhed med ydmyg Frimodighed for Gud.) – *Lidelsens Virkelighed* tilhører Inderligheden, og maa ikke udtrykke sig i det Udvotes; det Religjose er *den Inderlighed, hvis forklarende Bestemmelse er at være skjult* (det *Ethiskes* Bestemmelse var Aabenbarelsen). Den skjulte Inderligheds Martyrium ligger i den Tilintetgjørelsens Lidelse, der er *Afdøen fra Umiddelbarheden*, i selve det Guddommeliges Modstand

73. »Lidelsen i det Indvotes, *Gudsforholdets Lidelse*.« {SKS 7, s. 418.}

74. »M{enne}sket formaaer slet Intet for Gud *uden det at blive sig dette bevidst*.« {SKS 7, s. 419.}

mod en Existerende, der forhindres i at forholde sig absolut, og endelig i Livet i Verden med denne Inderlighed uden at have et Udtryk derfor. —

Som det specifisk religiøse Udtryk for den eksistentielle Pathos bestemtes Lidelsen; men den finder endnu et mere afgjørende Udtryk i *Skylden*. I Existents er Individet en Concretion, Tiden concret, og selv imedens Individet overveier, er det ethisk ansvarligt for Brugen af Tiden. Existents er ikke abstract Hastværk, men *Stræben* og *et vedvarende Imedens*; selv i det Øieblik, Opgaven er sat, er der allerede spildt Noget, fordi der er existeret imedens og Begyndelsen ikke strax er gjort.

{71.6} Just som Begyndelsen skal gjøres til Afdøen fra Umidelbarheden, opdages, at der, da Tiden imedens er gaaet hen, er gjort *en gal Begyndelse*, og at Begyndelsen maa gjøres med at blive skyldig; og *fra det Øieblik aagrer den totale Skyld, som er afgjørende, med ny Skyld. Skyld er Existentsens concreteste Udtryk; og netop derfor er den for den Existerende Udtrykket for hans Forhold til den evige Salighed*. Jo abstractere Individet er, desto mindre forholder det sig til en evig Salighed, og desto mere fjerner det sig ogsaa fra Skyld; thi Abstraction sætter Existents i Ligegyldighed, men Skyld er Udtrykket for Existentsens stærkeste Selvhævdelse, og det er jo en Existerende, der skal forholde sig til en evig Salighed. (*Dog kan Individet ikke vælte Skylden over paa den, der har anbragt ham i Existentsen, eller paa Existentsens selv, jfr. Afsl{uttende uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 405f. {SKS 7, 477f.}*). *Skyldens Totalitet* bliver til for Individet ved at sætte sin Skyld, om det kun saa var en eneste, om det saa var den ubetydeligste af alle, sammen med *Forholdet til en Evig Salighed*. Sammensætningen giver *Qualitetsbestemmelsen*. I det Gudsforestillingen er med, forvandler den Skyldens Bestemmelse til *Qualitets-Bestemmelse*. Sat sammen med det Comparative som Maalestok, bliver Skylden en *Quantiteren*; lige overfor den absolute *Qualitet* bliver Skylden dialektisk som *Qualitet*.

Den *væsentlige Bevidsthed af Skyld* er Udtrykket for *Forholdet* til en evig Salighed ved at udtrykke *Misforholdet*. Dog, om Bevidstheden er nok saa afgjørende, *er det dog altid Forholdet, der bærer Misforholdet*, kun at den Existerende ikke kan faae fat paa *Forholdet*, fordi *Misforholdet* bestandig stiller sig imellem som Udtryk for *Forholdet*. Men paa den anden {71.7} Side støde de dog ikke saaledes fra hinanden

(den evige Salighed og den Existerende), at *Bruddet* konstituerer sig som saadant, tværtimod kun ved at holdes sammen gjentager Misforholdet sig som den afgjørende Bev{idsthed} om Skyld væsentligen, ikke om denne eller hiin Skyld. *Skyldbevidstheden ligger endnu i Immanentsen*. Det er *det samme* Subject, der ved at holde Skylden sammen med Forholdet til en evig Salighed bliver væsentlig skyldig, men Subjectets Idealitet er dog saaledes, at Skylden ikke gjør Subjectet til *et andet*, hvilket er Udtrykket for *Bruddet*. Men *Bruddet*, hvori ligger Existentsens *paradoxe* Accentuation, kan ikke indtræde i Forholdet mellem en Existerende og det Evige, *fordi det Evige overalt omfatter den Existerende*, og Misforholdet derfor bliver *indenfor Immanentsen*. Skal *Bruddet* konstituere sig, maa det Evige *selv* bestemme sig som et *Timeligt*, som i Tiden, som *Historisk*, hvorved den Existerende og det Evige i Tiden faae Evigheden mellem sig. Dette er *Paradoxet*.

Skyldbevidsthedens afgjørende Udtryk er denne Bev{idsthed}'s *væsentlige Vedvaren*, eller *den evige Erindren af Skylden* fordi den bestandig sættes sammen med Forholdet til en evig Salighed. Bevidstheden er, at Subjectet *afgjørende er forandret*, medens dog Subjectets *Identitet* ligger i, *at det er ham selv, der bliver sig det bevidst* ved at sætte Skylden sammen med Forholdet til en evig Salighed. Skylden er *Frihedens* Udtryk.

Den Religjøsitet, der i det Foregaaende er behandlet, *den skjulte Inderligheds Religjøsitet*, er ikke den specifik *christelige*. Den skildrede Art Religjøsitet (*Religjøsiteten A.*) er ikke udialektisk, men den er *ikke paradox dialektisk*. Den er Inderliggjørelsens Dialektik, den er Forholdet til en evig Salighed ikke betin-{71.8}get ved et Noget, men er Forholdets dialektiske Inderliggjørelse, altsaa kun betinget ved Inderliggjørelsen, der er dialektisk. *Denne Religjøsitet, der ogsaa kan være i Hedenskabet, maa være i Individet før der kan være Tale om at blive opmærksom paa det Christeliges dialektiske Bestemmelser. Den har kun Menneskenaturen i Alm{indelighed} som sin Forudsætning.*

Det Opbyggelige i denne Sphære er Immanentsens, er *den Tilintetgjørelse, i hvilken Individet skaffer sig selv tilside forat finde Gud, da det nemlig er Individet selv, der er til Hinder*. Det Opbyggelige er altsaa her ganske rigtigt kjendeligt paa *det Negative*, paa Selvtilintetgjørelsen, der i sig finder Gudsforholdet, der gjennemlidende synker i Gudsforholdet,

grundes i det, fordi Gud er i Grunden, naar blot alt det, der er i Veien er ryddet bort, enhver Endelighed og først og fremmest Individet selv i dets Endelighed, i dets Retsnaverie mod Gud.

Confiniet til denne Religiøsitet er *Humor*. Humoristen fatter Lidelsens Betydning i Forhold til det at existere, / han føler Smerten og er sympathetisk /, men gjør saa den svigefulde Vending og tilbagekalder Lidelsen i Spøgens Form. Han sætter bestandig Guds-Forestillingen sammen med Andet, og bringer Modsigelsen frem, men han forholder sig ikke selv i religiøs Lidenskab til Gud; han forvandler sig selv til et spøgende og dog dybsindigt Gjennemgangspunkt for alle disse Omsætninger, men han forholder sig ikke selv til Gud. Humor sætter Skyldens evige Erindren sammen med Alt, men forholder sig ikke selv i denne Erindren til en evig Salighed. Humor hviler i Immanentsen, den er, naar den benytter de christelige Bestemmelser, ikke Christendom, men en hedensk Speculation, der har faaet alt det Christelige at *vide*. Den er *Ligevægten af det Comiske og det Tragiske*.

{72.1} I samme Forhold som Humor staaer til Religiøsiteten, staaer *Ironien* til det Ethiske. Ironien fremkommer ved bestandig at sætte Endelighedens Enkeltheder sammen med *den ethiske uendelige Fordring* og lade Modsigelsen blive til. Men Ironikeren forholder sig ikke i sig selv til det Ethiskes absolute Fordring. Ironien er en *Existentskunst*, den, der væsentligen har den, har den *altid*; thi Ironien er Uendeligheden i ham. – »Ironikeren nivellerer paa *den abstracte Menneskelighed*, Humoristen paa *det abstracte Gudsforhold*.« {SKS 7, s. 408.} – »I Ironie er der *ingen Sympathie*, der er Selvhævdelse, og dens Sympathie er derfor aldeles indirecte sympathiserende, ikke med noget M{enne}ske, men med Selvhævdelsens Idee som ethvert Menneskes Mulighed.« {SKS 7, s. 502.}

Idet Humor og Ironi bliver Confinier til det Religiøse og det Ethiske, kunne de blive den Religiøses og Ethikerens *Incognito*.

{Et indlagt resumé på et blad beskrevet på den ene side synes at knytte sig til forelæsning 25}

Det Religiøse. 1) den abs{olute} Retning mod det absolute $\tau\lambda\omicron\sigma$, handlende udtrykt i Existentsens Omdannelse. (æsthetisk – exi-

stentiel Pathos⁹). – Opgivelse af Endelighedens Momenter ligeoverfor den evige Salighed. – Den evige Saligheds Abstraction. – *Forventningen* af en evig Salighed. – Det abs{olute} $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$ i forhold til de relative (NB. Gud og det abs{olute} $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$). – Paa een Gang at forholde sig absolut til det absolute $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$ og relativt til de relative. – Den absolute Distinction. – Tilbedelse som Gudsforholdet. – At *vorde* uendelig. – Indvortes Uendeliggjørelse. – Bestemmelse af den evige Saligheds Væsen.

2) Indøvelsen af Forholdet til det abs{olute} $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$. Lidelse – Inderlighedens Handlen er Lidelse. – Lidelsens Forhold til Gudsforholdet. – Lidelsens Virkelighed er dens *Vedvaren*. (NB. Anfægtelsen) – Afdøen fra Umiddelbarheden. At Individet slet Intet formaaer, men er Intet for Gud (Selvtilintetgjørelsen). – Normens Bestemmelse af Lidelsen. – Existenten i Endeligheden. – Religiøsiteteten som den skjulte Inderlighed. – Den skjulte Inderligheds Martyrium.

3) Skyld som det Religiøses specifik{e} Udtryk. – Skyld som Existentens concreteste Udtryk. (NB. det at skyde Skylden fra sig). – Skyldens Totalitet. – Skyldbevidstheden; dens Forhold til Immanentsen. – Den evige Erindren af Skylden.

Forholdet mellem Religiøsitet A. og det christelige. Humor – Ironie.

{72.1 fortsat} 26de Forelæsning

f) *Christendommen*. – Fra den foregaaende religiøse Sphære skiller den christelige, *den paradoxe Religiøsitet* (Religiøsiteteten B) sig derved, at den har *Betingelser*, der ikke ere Inderliggjørelsens dialektiske Fordybelse, men et *bestemt Noget, der nærmere bestemmer den evige Salighed*, ikke idet den nærmere bestemmer Individets Tilegnelse af den, men nærmere bestemmer den evige Salighed, dog ikke som Opgave for Tænkning, men netop som *paradox frastødende til ny Pathos, det Absurdes Pathos*. Den lærende Christen baade har og bruger sin Forstand, respeciterer det Almeen-Menneskelige, forklarer det ikke af Mangel paa Forstand om Nogen ikke bliver Christen, men i Forhold til Christendommen *troer han mod Forstand*, og bruger ogsaa her Forstanden – forat passe {72.2} paa, at han troer mod Forstanden. *Nonsens*

kan han derfor ikke troe mod Forstanden, thi⁷⁵ Forstanden vil netop gennemskue at det er Nonsens, og forhindre ham i at troe det, men han bruger Forstanden saa meget, at han med den bliver *opmærksom paa det Uforstandige*, og nu forholder han sig til dette troende mod Forstand. *Tro hører væsentligen hjemme i det Paradox-Religiøses Sphære*, al anden Tro er kun en Analogie, der ingen er. Ved Troen brydes med Forstanden og med Immanentsen, Immanentsens sidste Fodfæste, *Evhigheden bagved*, tabes, og Subjectet eksisterer bestedt i Existentsens Yderste, *i Kraft af det Absurde*.

Det, hvori det Christelige kan concentreres, er: *at en evig Salighed afgjøres i Tiden ved Forholdet til noget Historisk*. Alle de andre christelige Bestemmelser ligge i denne ene, og lade sig consequent udlede af den. Den danner den skarpeste Modsætning mod Hedenskabet, i den ligger *det nye Dialektiske, der skærper Pathos*.

Den dialektiske Modsigtelse er da først den: *at en evig Salighed forventes i Tiden ved et Forhold til et Andet i Tiden*. Existentsen er her paradox accentueret, Distinctionen *her og hisset* absolut bestemt *idet det Evige selv er blevet til i et Moment af Tiden*. Idet det Evige er blevet til i et Tidsmoment, kommer det eksisterende Individ ikke til i Tiden at forholde sig til det Evige eller besinde sig paa sit Forhold dertil (dette er A.), men *i Tiden at forholde sig til det Evige i Tiden*, saa at altsaa Forholdet er indenfor Tiden, hvilket Forhold er lige stridende mod al Tænkning, hvad enten man reflecterer paa Individet eller paa Guden.

Det Paradox Religiøse sætter Modsætningen absolut mellem Existentsen og det Evige, thi netop det at det Evige er i et bestemt {72.3} Tidsmoment, er Udtrykket for, *at Existentsen er forledt af det Eviges skjulte Immanents*. I det Religiøse A. er det Evige ubiquet et nusquam, men skjult af Existentsens Virkelighed; i det Paradox-Religiøse er det Evige paa et bestemt Sted, og dette er netop *Bruddet med Immanentsen*. *Indvidet er paradox-dialektisk*, enhver Rest af oprindelig Immanents tilintetgjort, og al Sammenhæng afskaaret, Individet bestedt i Existentsens Yderste. Det at existere, bliver den absolute Modsigtelse mod Immanentsen. Der er intet til Grund liggende immanent Slægtskab mellem det Timelige og det Evige{,} fordi det Evige selv er kommet i Tiden og *der vil con-*

---

75. NB. *Religiøsitetens A maa gaae imellem som terminus a quo for den paradox-religiøse Religiøsitet*, kun derved forhindres at de christelige Bestemmelser løbe sammen med de æsthetiske.

stituere Slægtskabet. — *Læreren* bliver *Guden i Tiden*, *Disciplen* en *ny Skabning*, *Individet*, der ikke var evigt, *bliver det*, altsaa besinder sig ikke paa hvad det er, men bliver, hvad det ikke var, og, vel at mærke, bliver *Noget*, som har den *Dialektik*, at det, saa snart det er, *maa have været*; thi dette er det *Eviges Dialektik*. Det for al *Tænkning* *Utilgængelige* er, *at man kan blive evig*{,} *uagtet man ikke var det*.

Den dialektiske *Modsigelse* er *dernæst*, den: *at en evig Salighed begrundes paa Forholdet til noget Historisk*. For al historisk *Viden* og *Kundskab* gjælder det, at den kun er en *Approximation* selv i sit *Maximum*. *Modsigelsen* er: paa en *Approximation* at bygge sin *evige Salighed*, hvilket kun lader sig gjøre{,} *naar man ingen evig Bestemmelse har i sig* (hvad der atter ikke lader sig tænke, saa lidet som hvorledes man saa falder derpaa; *derfor maa Guden give Betingelsen med*), hvorfor dette atter hænger sammen med den *paradoxe Accentuation* af *Existents*. *Modsigelsen* fremkommer ved at *Subjectet* i sin *subj{ective}* *Lidenskabs Yderste* {72.4} (i *Bekymringen* for en *evig Salighed*) skal begrunde denne paa en historisk *Kundskab*, hvis *Maximum* bliver en *Approximation*. Dette forudsætter, at den *Existerende* maa have tabt *Continuiteten* med sig selv, maa være bleven *en Anden* (ikke forskjellig fra sig selv *indenfor sig_selv*), og nu ved af *Guden* at modtage *Betingelsen* blive en *ny Skabning*. *Modsigelsen* er, *at det at blive Christen begynder med Skabelsens Mirakel*, og at dette vederfares *En*, der er skabt, og at dog *Christendommen* forkyndes for alle *M{enne}*sker, der af den maae betragtes *som ikke tilværende*, da *Miraklet*, hvorved de blive til, maa gaae imellem, som virkeligt, eller som *Udtryk* for *Bruddet* med *Immanentsen* og *Modstanden*, der absolut gjør *Troens Lidenskab paradox*, saa længe der *existeres i Troen*{,} dvs. for⁷⁶ hele *Livet*; thi bestandigt har han jo sin *evige Salighed* begrundet paa *noget Historisk*. Ogsaa her er et *Brud* med al *Tænkning*.

Den dialektiske *Modsigelse* er *endelig* den: *at det Historiske, hvorom der er Tale, ikke er noget simpelt Historisk, men dannet af hvad der kun mod sit Væsen kan blive historisk, altsaa i Kraft af det Absurde*. Det *Historiske* er, at *Guden*, den *Evige*, er bleven til i et bestemt *Tidsmoment* som et enkelt *Menneske*. At den efter sit i *Væsen* *Evige* bliver til i *Tiden*,

76. »Christendommen gjør det at existere paradox, hvorfor den bliver Paradoxet saa længe der *existeres*, og først *Evigheden* har *Forklaringen*.« {SKS 7, s. 512.}

fødes, voxer, dør, er et Brud med al Tænkning. I al *speculativ* Tale om en evig Gudvorden er Scenen i *Mulighedens*⁷⁷ Medium, men idet den flyttes over i *Virkelighedens*, fremkommer *det absolute Paradox*. Her er Muligheden ikke højere end Virkeligheden, men Virkeligheden er det Høieste og er det abs{olute} Paradox. Virkeligheden dvs. at det og det virkeligen er skeet, er Troens Gjenstand, og dog vel ikke noget Menneskes eller Menneskehedens egne Tanker; thi Tanken er da i det Høieste Muligheden, men Muligheden som Forstaaelse er netop den {72.5} Forstaaelse, ved hvilken det Tilbageskridt gøres, at Troen hører op. I Mulighedens Phantasie-Medium kan Gud meget godt for Indbildningen smelte sammen med M{enne}sket, men i Virkeligheden med det enkelte M{enne}ske er netop Paradoxet.

I Religiøsiteten A, der hviler i Immanentsen, er⁷⁸ *ethvert* M{enne}ske væsentlig seet deeltigt i Saligheden og bliver det tilsidst. *Religiøsiteten B er udsondrende, polemisk*: kun *paa dette Vilkaar* bliver jeg salig, og som jeg absolut binder mig selv derved, saaledes udelukker jeg enhver Anden. Det at have sin evige Salighed begrundet paa et Historisk, gjør den Christnes Lykke kjendelig paa *Lidelse*, den Udvalgte bliver ikke ligefrem forstaaet den Lykkelige, men saa vanskeligt forstaaet, at det for enhver Anden end den Udvalgte maatte være til at fortvivle over.

Ved de dialektiske Modsigelser i Religiøsiteten B *skærpes Pathos* og denne skærpede Pathos er a) *Synsbevidstheden*. Denne er Udtrykket for *Existentsens paradoxo Forvandling*. Synden er det nye Existentsmedium, at existere betyder nu, at *Individet ved at være bleven til er bleven en Synder*. Synsbevidstheden er Bruddet paa Immanentsen, ved at blive til bliver Individet en Anden, eller: i det Nu han skal blive til, bliver han ved at blive til en Anden. Fra Evighed er Individet ikke Synder, men da det evigt anlagte Væsen, der i Fødselen bliver til,

---

77. »Tro er den objective Uvished med det Absurdes Frastød, fastholdt i Inderlighedens Lidenskab, der netop er Inderlighedens Forhold potenseret til sit Høieste.« {SKS 7, s. 554f.} »Tilegnelsen [den Troendes] er den paradoxo Inderlighed.« {SKS 7, s. 554.}

78. »Religiøsiteten A gjør det at existere saa anstrænget som muligt (udenfor det Paradox-Religiøses Sphære), men begrunder ikke Forholdet til en evig Salighed paa sin Existeren, men lader forholdet til en evig Salighed begrunde Existentsens Omdannelse.« {SKS 7, s. 522.}

bliver en Synder i Fødselen eller fødes som Synder: saa er det Existenten, der slaer saaledes sammen om det, at ethver Immanentens Communication ad Erindringens Vei ved Tilbagetagen i det Evige afbrydes, og Prædicatet »Synder«, som først, men ogsaa strax fremkommer ved Tilblivelsen, faaer en saadan paradox overvældende {72.6} Magt, at Tilblivelsen gjør ham til en Anden. Dette er Consequentsen af Gudens Fremtræden i Tiden, hvilket forhindrer, at Individet baglænds forholder sig til det Evige, da det nu forlænds kommer til i Tiden at blive evigt ved Forholdet til Guden i Tiden. *Synsbevidstheden kan Individet derfor ikke som Skyldsbevidstheden faa at vide ved sig selv*; thi Synsbevidstheden er selve Subjectets Forandring, hvilket viser, at der *udenfor* Individet maa være den Magt, der oplyser ham om, at han, ved at være bleven til er bleven en Anden end han var, er bleven en Synder. Denne Magt er *Guden i Tiden*. – I Synsbevidstheden bliver Individet sig bevidst *i sin Forskjellighed fra det Almeen-Menneskelige*, der kun ved sig selv bliver sig bevidst hvad det er at existere som Menneske. Thi da Forholdet til hint Historiske betinger Synsbevidstheden, *saa kan denne ikke have været i al den Tid hvor dette Historiske ikke har været*. Den Troende udvider Synsbevidstheden til *hele Slægten*,⁷⁹ men veed ikke samtidigt hele Slægten frelst, forsaavidt den Enkeltes Frelse jo vil afhænge af, at han bringes i Forhold til hint Historiske, der netop fordi det er historisk ikke kan være alle vegne paa cengang, men bruger Tid for at blive M{enne}-sker bekjendt, saa at utallige Slægter uden deres Skyld kunne forblive uvidende om, at det har været til. At have en Existent i denne Bestemmelse er skærpet Pathos, baade *fordi den ikke lader sig tænke og fordi den er isolerende*{.} Synden er nemlig ingen Lære eller Doctrin for Tanken, saa bliver det Hele til⁸⁰ Intet, den er en *Existentbestemmelse* og lader sig netop ikke tænke.

b) *Forargelsens Mulighed* eller den *antipathetiske Collision*, der umiddelbart er given ved Paradoxet, der fordrer *Troen mod Forstand*. Christendommen er den eneste Magt, der i Sandhed kan vække Forargelse. For den Troende er Forargelsen i Begyndelsen, og dens mulighed er den {72.7} idelige Frygt og Bæven i hans Existent.

79. NB. *Arvesynd*. Sygd{ommen} t{il} D{øden}. S. 90. 97. {SKS II, s. 202f., s. 208.}

80. *Synsforladelse* er den paradoxe Fyldestgjørelse i Kraft af det Absurde.

c) *Sympathiens Smerte* paa Grund af at den Troende ikke som den Relig{iøse} A. latent sympathiserer og kan sympathisere med *ethvert M{enne}ske qua M{enne}ske*, men væsentligen *kun med de Christne*. For den Troende gjælder det, at udenfor hint Vilkaar er Saligheden ikke, og for ham gjælder det, eller det kan komme til at gjælde for ham, at han maa hade Fader og Moder. Thi er det ikke ligesom at hade dem, at have sin Salighed knyttet til et Vilkaar, som han ved de ikke antage? Han kan indtil det Sidste ville gjøre Alt for dem, opfylde alle en trofast Søns Pligter med største Begeistring, saaledes byder Christendommen ikke at hade, og dog naar dette Vilkaar adskiller dem, adskiller dem for evigt: er det ikke som hadede han dem? Og er dette ikke en forfærdelig Skærpelse af Pathos i Forh{old} til en evig Salighed?

Det christeliges specifikke Bestemmelse er saaledes⁸¹ *Synd* og dennes Modsætning *Tro*, og Troens Vei er gennem / *Fortvivlelsen* og gennem / *Forargelsens Mulighed*, dens Gjenstand er det *absolute Paradox*, der *troes i Kraft af det Absurde*.

Med *Læren om Synden* begynder Christendommen og *Synsbevidstheden bliver Spændkraften*⁸² i *Individet, der bærer Troen paa Paradoxet og Christendommens ideale Fordring*. Syndens Kategori er Enkelthedens Kategori, den lader sig ikke tænke speculativt, ligesom man ikke kan tænke det enkelte Menneske, da Enkeltheden ligger under Begrebet, men kun Begrebet Menneske. Men for Gud, i Religionen er M{enne}sket altid det *enkelte* Menneske, ene ligeoverfor Gud, ene i denne uhyre Anstrengelse og dette uhyre Ansvar.

Syndens Definition er: efter med en Aabenbaring fra Gud at være oplyst om hvad Synd er, for Gud – eller med Forestillingen om Gud – fortvivlet ikke at ville være sig selv, {72.8} eller fortvivlet at ville være sig selv. Synd er⁸³ *Fortvivlelse*, men Syndens Modsætning er ikke, at Fortvivlelsen ikke er og ikke har været, men at Muligheden af at kunne være fortvivlet⁸⁴ er tilintetgjort og i ethvert Øieblik til-

81. (*med H{en}s{yn} til Afsnittet 72.7-73.4, jfr. vedlagte Blad.*) {Se umiddelbart efter afslutningen af forelæsning 26.}

82. jfr. Indøv{else} i Chri{stendom} S. 76. 166. {SKS 12, s. 79f., s. 157f.}

83. Synden er en Position, ikke en Negation cfr. Sygd{ommen} til Døden. S. 97. {SKS 11, s. 208.}

84. NB. Synd og Naade.

intetgjøres. Definitionen paa den Tilstand, hvori Fortvivlelsen ikke mere er, er den: i at forholde sig til sig selv, og i at ville være sig selv, grundet Selvet gjenemsigtigt i den Magt, som satte det. Men denne Formel er Definitionen paa⁸⁵ *Tro*. I denne Formel er nemlig *Troen paa Syndsforladelsen* indeholdt; thi den er Betingelsen for at Individet kan forholde sig til sig selv og ville være sig selv for Gud. Men i Syndsforladelsen ligger atter *Troen* paa, at Gud ogsaa for dette Selvs Skyld lod sig føde, blev Menneske, leed og døde, *Troen* paa, at *Christus var Gud*. Men i *Troen paa Syndsforladelsen* og i *Troen* paa, at dette enkelte Menneske er Gud, ligger *Forargelsens Mulighed*; thi mellem *M{enne}ske* og *Gud* er *Qualitetets svælgende Dyb befæstet med Synden*, derfor er Forargelsen der, naar et Menneske vil tilgive Synder, og naar Guds og *M{enneskets}* *Qualiteter sættes sammen* i dette *M{enne}ske*, i *Ukjendeligheden*, og dette ringe Menneske siger sig at være Gud, saa er *Forargelsens Mulighed* der atter. De Ord: *salig den, der ikke forarges paa mig*, høre med til Forkyndelsen om *Christus*. Men den, der ikke forarges, han *tilbeder* troende.

Betingelsen for at troe på *Christus* er at⁸⁶ blive *samtidig* med ham, at see ham i hans sande *Skikkelse* og i *Virkelighedens Omgivelse*, som han gik paa *Jorden*, i *Fornedrelsens Skikkelse*, thi i *Herligheden* har endnu Ingen seet ham og kan Ingen see ham før hans *Gjenkomst* i *Herlighed*. Den *Troende troer*, at {73.1} *Christus* nu er i *Herligheden*, men det var i *Fornedrelsens*⁸⁷ *Vilkaar* at han talte om sin *Gjenkomst* i *Herlighed*, derfor kan denne kun *troes*, men troende kan man ikke

85. Denne Definition paa *Tro* sammenstilles med den tidligere givne, og det paavises, hvorledes de føre hen til samme Punkt.

86. »I Forhold til *det Absolute* er der kun een *Tid*: den *nærværende*. Den, som ikke er samtidig med *det Absolute*, for ham er det slet ikke til. Og da *Christus* er *det Absolute*, sees let, at der i Forhold til ham kun er een *Situation*, *Samtidighedens*« {SKS 12, s. 75.} – »Kun *det Samtidige* er *Virkelighed for mig*. Og saaledes kan ethvert *M{enne}ske* kun blive samtidig: med den *Tid*, paa hvilken han lever, – og saa med *Eet* til, med *Christi Liv* paa *Jorden*, thi *Christi Liv* paa *Jorden*, den hellige *Historie*, staaer her for sig, udenfor *Historien*.« {SKS 12, s. 76.}

87. »*Christi Liv paa Jorden* er *intet Forbigangent*, hvad der i hver *Generation* af sande *Christne*, ere samtidig med *Christus*, og have ikke at skaffe med de *Christne* i den forrige *Generation*, men kun med den samtidig *Christus*. Hans *Liv* paa *Jorden* følger *Slægten*, og følger hver *Slægt* især som *den evige Historie*; hans *Liv* paa *Jorden* har den evige *Samtidighed*.« {SKS 12, s. 76.}

være blevet uden at være kommen til ham i hans Fornedrelses Stand, anderledes eksisterer han ikke, thi *kun saaledes har han eksisteret*. At han skal komme i Herligheden, *forventes*, men kan kun forventes og troes af Den, der har holdt og holder sig til ham{,} som han har eksisteret. Hvad Christus har sagt og lært, ethvert Ord, han har talet, bliver eo ipso usandt, naar vi give det Udseende af, at det er Christus i Herligheden, der siger det. Nei, *han tier*, den *Fornedrede* taler.

Af Historien kan man Intet faae at *vide* om Chr{istus}; thi om ham kan man overhovedet Intet *vide*, han er *Paradoxet*, Troens Gjenstand, *kun til for Troen*. Man kan ikke af *Følgerne* af hans Liv bevise hans Guddom; til denne, der er incommensurabel med alle historiske Følger, naaes der kun ved Tro.

Christus er altsaa Gjenstand kun for Troen, og den Christus, der er Troens Gjenstand, er *Christus i Fornedrelsens Stand*, og fra ham er *Forargelsens Mulighed* uadskillelig. Forargelsen forholder sig væsentligen til *Sammensætningen af Gud og M{enne}ske*, eller til *Gudmennesket*. Gudmennesket er Enheden af Gud og *et enkelt* Menneske. Forholdet til Gudmennesket er umuligt uden som begyndende med Samtidighe- dens Situation.

Forargelsen har 2 Former: i Retning af *Høiheden*; man forarges over, at et enkelt M{enne}ske siger sig at være Gud, handler og taler paa en Maade, som forraader Gud; – eller i Retning af *Ringheden*; at den, der er Gud, er dette ringe M{enneske}, lidende som et ringe M{enne}ske. Gud-M{enne}sket er Paradoxet, absolut Paradoxet; derfor er det ganske sikkert, at Forstanden skal komme til at {73.2} staae stille derpaa. – (Til den sidste Art af Forargelse: Forargelse i Retning af Ringheden, svarer saa en Forargelsens Mulighed: *at den Christne skal komme til at lide i Verden*, at det i Sandhed at være Christen, idet det er at være *Christi Efterfølger*, bliver *Lighed med ham i Lidelse*. – Det Afgjørende i *den christelige Lidelse* er *Frivillighedens* og *Forargelsens Mulighed* for den Lidende. For det naturlige M{enne}ske er den *uendelige* Lidenskab, med hvilken Christendommen opfatter den evige⁸⁸ Salighed, til Forargelse. Det *Absolute* er Forstanden til Forargelse.)

---

88. NB. den christelige Medlidenhed – den christelige Forestilling om M{enne}skets Elendighed (jfr. Indøv{else} i Chr{isten}d{om} I.)

Men Forargelsens Mulighed er *det Uundgaaelige*. Den sande Gud kan / som *Aand* / ikke blive *ligefrem kjendelig*, derfor kan han kun blive *Troens* Gjenstand: Kun⁸⁹ som Troens Gjenstand er han *sand* Gud, og kun som sand Gud kan han *frelse M{enne}sket*. Ved sin Kjærlighed maa han altsaa styrte M{enne}sket i Forargelsens Afgjørelse. Forargelsens Ophævelse var nu *Troen*; ⁹⁰ men Troen er et *Valg*, ingeniunde den ligefremme Modtagelse, – og Modtageren er den, der bliver aabenbar, om han vil troe eller forarges. Afskaffer man Forargelsens Mulighed eller Troen, afskaffer man tillige Gud-Mennesket; men afskaffer man Gud-Mennesket, afskaffer man tillige Christendommen.

Den Christnes sande Forhold til Christus var Samtidighedens Forhold, hans Opgave er *at blive Christi*⁹¹ *Efterfølger*, men Christi Efterfølger *i Fornedrelsens Stand*; ⁹² thi kun i denne kan han blive Gjenstand for Efterfølgelse. Men Christus kom til Verden *forat lide*; hans Efterfølgelse bliver da, idet den er Omdannelse af vort Liv i Lighed med ham, den *frivillige*⁹³ Overtagelse af Lidelse. *At ville Sandhed absolut og at give Sandheden Virkelighed i sit Liv*, er den Christnes Opgave, men det hører Sandheden ligesaa væsentlig til at lide i *denne* Verden som at seire i en anden, i *Sandhedens* Verden. {73.3} Ligheden med Christus, *i Kjærlighed*, der som *Kjærlighed til Næsten*, omfatter *Alle*, den er *Selvfornægtelsens* Kjærlighed i Modsætning til Forkjærlighedens Egoisme, Ligheden med ham *i ubetinget at ville det Sande*, Ligheden *i Af døethed* fra Verden, *i Opgivelsen af det Jordiske*, maa bringe den *christelige Lidelse*, ikke blot den *indvortes*, der er givet i selve Tilintetgjørelsen af det Selviske, af Jegets⁹⁴ Umiddelbarhed, *i Fortvivlelsens* og Forargelsens Mulighed, der hvert Øieblik skal overvindes, *i den Uvished*, der *i Timeligheden* bestandig følger den erhvervede

89. Indøv{else} i Chr{isten}d{om}. S. 145. 147. {SKS 12, s. 139f., 141.}

90. NB. Selvets Valg af Christus (Indøv{else} i Chr{isten}d{om}). S. 170ff. {SKS 12, s. 161ff.})

91. Jfr. Indøv{else} i Chr{isten}d{om}. S. 116, jfr. S. 126. {SKS 12, s. 114f., s. 123.}

92. Christus som »Forbilledet« {cfr. fx SKS 8, s. 332 og SKS 10, s. 133.}

93. jfr. Øiebl{ikket} VI, 18f. VIII, 12. {SKS 13, s. 268f., s. 351f.}

94. jfr. Øiebl{ikket} V, 3f. 11. »at elske Gud i Menneskehad, *i Had* til sig selv og derved til andre Mennesker.« {SKS 13, s. 227f., s. 233f.}— jfr. Ø{iebl}ikket VI, 14 {SKS 13, s. 266f.}, Ø{iebl}ikket VII. 31f. 36. 38. {SKS 13, s. 303f., s. 307f., s. 309f.}

Vished, / i Syndsbevidsthedens Smerte, i Anfægtelsen, / og i den Symphatiens Lidelse der gjennemliden de Andres Usandhed og Synd, i Medlidenhed med dem, men ogsaa i Lidelse *udenfra*, i Had, Forfølgelse og Bespottelse, / i Lidelsen for Selvforagtelserns Skyld.⁹⁵

Den sidste følger nødvendig af *Christi og det Christeliges Forhold til Verden*, og af dette Forhold følger atter de Consequentser, der indeholde Dommen over *den bestaaende Christenhed*, – den Dom, der udtaltes over den *ved K[ierkegaard]*'s sidste Skrifter.⁹⁶

Afgjørende for Christi Forhold til Verden er Gud-Menneskets *væsentlige Ueensartethed* med ethvert andet Menneske samt med hele Slægten. / (NB. Syndigheden) / Christendommen forholder sig væsentligen til *Evigheden*,⁹⁷ Livet her paa Jorden er, for hver Enkelt især af de utallige Mennesker, der have levet, *Prøvens Tid*. Det er vistnok Christendommens Mening, at den vil forkyndes *for Alle*, men deraf følger ikke, at det nogensinde skulde skee, at Alle skulde⁹⁸ antage den og blive sande Christne. Christendommen bliver aldrig en Udv{ikling} *indenfor* Bestemmelsen: Menneskeslægten; den forholder sig bestandig paa samme Maade til det, Christendommen kalder *Verden*: Hedenskabet og det naturlige Menneske i Christenheden. *Verden bliver altid væsentlig eens; som Havet, som Luften, kort som et Element; den er nemlig og skal være det Element {73.4} der kan afgive Prøven for det, deri at skulle være en Christen, der altid i denne Verden er Medlem af den stridende Kirke.* – »Begrebet Christen er et polemisk Begreb, man kan kun være Christen i Modsætning eller modsætningsviis!« {SKS 13, s. 187} – »Det at være Christen er at leve, at elske Gud i et Modsætningsforhold.« {SKS 13, s. 216} – Christi Udsagn: »mit Rige er ikke af denne Verden« {Joh 18,36}, er et evigt gyldigt, altid til enhver Tid lige gyldigt Udsagn om Forholdet mellem Christi Rige og denne Verden; saasart Christi Rige slutter Forlig med denne Verden og

95. jfr. Øiebl{ikket} VIII, 9. 12f. {SKS 13, s. 349f., s. 351ff.} »Hvad Chr{istus} dømmer {om officiel Christendom}« S. 11f. 13 {SKS 13, s. 179f., s. 180f.} »det nye Testamentes Christendom er: i Gudsfrygt at lide for Læren af Menneskene.« jfr. {Øieblikket} IX, 16. {SKS 13, s. 383.}

96. jfr. vedlagte Blad {Følger efter afslutningen på forelæsning 26.}

97. jfr. Øieblikket VI, 23, IX, 16. {SKS 13, s. 273f., s. 383.}

98. jfr. Øiebl{ikket} V, 10ff. {SKS 13, s. 237.} (NB det Mangelfulde i Dialektiken). – Indøv{else} i Chr{isten}d{om} S. 234f. {SKS 12, s. 216 ff.}

bliver et Rige af denne Verden, er Christendommen afskaffet. Naar Christendommen derimod er i Sandhed, er den vel et Rige *i* denne Verden, men ikke *af* denne Verden, det er: den er *stridende*. Naar den christne Kirke vil have seiret i denne Verden, da er det ikke den, der har seiret, da har Verden seiret. Da er Uensartetheden mellem Chr{isten}dom og Verden gaaet ud, Verden har vundet, Christendommen tabt. Da er Christus ikke mere *Gud-M{enne}sket*, men et *udmærket Menneske*, hvis Liv forholder sig eensartet til Slægtens Udvikling. Da er *Evigheden afskaffet* og Skuepladsen for Alts Fuldendelse lagt *indenfor Tideligheden*.

{På et løst, indlagt blad, som Brøchner har referet til ovenfor, beskrevet på begge sider, giver han i stikordsform indholdet af s. 72.7-73.4.}

{1} (Kierkegaard)

Det Christelige. I.) Forholdet til Religiositet A. – Paradoxet – Forstandens Forhold dertil. Det Christeliges Grundbestemmelse: *at en evig Salighed afgjøres i Tiden ved Forholdet til noget Historisk*. – De *dialektiske* Modsigelser heri. – Den heri liggende Skærpelse af *Pathos* (Syndsbevidstheden. – Forargelsens Mulighed. – Sympathiens Smerte.)

II.) Sammenhængen i de christelige Grundbestemmelser. – Christendommens Forhold til Verden:

a) *Synsbevidstheden* (den *Enkelte*). – Syndens Definition (Forholdet til Fortvivlelsen). – Syndens Modsætning er *Tro*; Definition paa denne. (Troens Forhold til Gud og M{enne}ske med H{en}s{yn} til dens Oprindelse.).

b) *Tro* som Tro paa Syndsforladelse, hvilket, da Syndsforladelse kun er mulig ved Gud, bliver Tro paa *Gud-Mennesket*.

c) Sammensætningen: *Gud-Mennesket* – Nærmere Bestemmelse heraf.

d) *Forargelsens* Uundgaaelighed. – Dens Former.

e) *Samtidighedens* Forhold til Christus (kun Samtidigheden giver Forholdet.). – Den Christus, til hvilken den Troende forholder sig, er Christus *i Fornedrelsen* (– nærmere Ud{ik}ling}).

{2} konf{erer} 72.8, 73.1.).

f) *Opgaven for den troende Christen: Christi Efterfølgelse* (Chr{istus} er *Forbilledet*.) dvs. Efterfølgelse af den fornødrede Christus – af Christi Lidelse.

g*) Det Christelige Forhold til *Verden*. – Verden seet under Bestemmelsen: Synd. Det nødvendige Modsætningsforhold. – Uensartetheden mellem Christus og Verden. Umuligheden af Christendommens Sammensmelten med det Verdslige. – Den *Christelige Lidelse*.

h) Consequentsen heraf for Dommen over *det Bestaaende*.

*) Idet Verden sees under Bestemmelsen *Synd* og den Enkelte som Synder (*Arvesynder*), bliver Modsætningsforholdet nærværende; hver Enkelt, der i Troen forholder sig til det Christelige, udsondrer sig af Syndighedens Masse (*massa perditionis*), men denne Masse vedbliver at danne Modsætningen. Muligheden af, at *alle Enkelte*, jfr *Øiebl{ikket} 5, 16ff.* {SKS 13, s. 237ff.}, skulde blive Christne, er modsagt ved Christendommens Opf{attelse}af Tiden som Prøvens Tid (NB. den christelige Selvfornægtelse, *Øiebl{ikket} 3, S. 8.* {SKS 12, s. 191f.}) – Christendommens *Naturalisation* er altsaa umulig (NB. det at blive Christen som Barn). Dette følger ogsaa af *Christi og Christi Histories væsentlige Uensartethed med Slægten og Slægtens Historie*. Den bliver det evig samtidige Absolute, der aldrig assimileres.

{73.4 fortsat} 27de Forelæsning.

Heri ligger saa *Dommen over det Bestaaende*, over *Christenheden*. Den kan sammenfattes saaledes: »*Christenhed*« er *Christendommens Forraadnelse*; en »*christen Verden*« er: *Affaldet fra*⁹⁹ *Christendommen* {SKS 14, s. 173, sp. 1.}. Det *Bestaaende* er Ensartetheden mellem Christendom og Verden, det er den ligefremme Commensurabilitet, hvor det at være Christen faaer sit tilsvarende Udtryk i det Ydre, ved ydre Anerkjendelse, ved Anseelse, Hæder, Rigdom, Magt, / det er den *naturaliserede* Christendom. / *Modsætningsforholdet* er saaledes taget bort, / og idet det er borttaget, er dette skeet saaledes, at *det christelige er gaaet tilbage til Verdslighedens Verden*. Deraf bliver for det Første Følgen / af *den christelige Lidelse* er den *udenfra* kommende er borttaget, den, der er given {73.5}

99. jfr. *Bladart{ikler}* S. 109 {SKS 14, s. 193, sp. 2}.

ved Modsætningsforholdet, og derved af den *indre*{,} den, der er den ydres Reflex i Symphatic. / Men dernæst bliver saa Følgen, at Christendommen i denne Sammensmelten har tabt *sin Absoluthed* og at ogsaa den *Lidelse*, der staaer i Forhold hertil, maa forsvinde. Det at blive Christen, bliver Noget, man udendvidere er, ved at være født i Christendommen, Afgjørelsens Alvor forsvinder, *Alle er Christne*. / Idet Christendommens Absoluthed forsvinder, forsvinder ikke blot den *ideale Fordring*, Forkyndelsen af Christendommen nedstemmes, det specifik Christelige fortønes og tilsløres, og denne nedstemte Christendom sættes saa som det Høieste, Idealet bliver erklæret for Overspændthed og Phantasterie; men idet Christendommen kun er, *som det Absolute*, saa er det, at dette er tabt, *Christendommens Ophør*.¹⁰⁰

Herimod er det, at *K{iierkegaard}'s sidste Skrifter* rette den afgjørende Indsigelse. Det Christelige havde været hans Livs og hans Forfatter-skabs Opgave, ikke Forandring¹⁰¹ i det Udvotes, men *Inderliggjørelse af Christendommen*. I alle hans Skrifter havde hans Opgave været: *at anbringe Idealerne*, at kæmpe *mod Sandsebedragene ved Idealerne*. Mod Christenhedens Sandsebedrag, mod Fortielsen af det Afgjørende, maatte derfor Christendommens *ideale* Skikkelse bringes frem. Dette skeete i »Sygdommen til Døden«, endnu bestemt i »Indøvelse i Christendom«. Her er Fordringen tvunget op til Idealitetens Høieste forat den kunde blive hørt saa at man, med Bevidstheden om den, maatte lære »ikke blot at henflye til Naaden; men at henflye til den ogsaa i Forhold¹⁰² til Benyttelsen af Naaden{«} {SKS 12, s. 15.}, at man »for Gud oprigtigt maatte ydmyge sig under Idealitetens Fordringer.« {SKS 12, s. 79.} Bogen var *et Spørgsmaal*, der var indirecte stillet til det Bestaaende: om det vilde vedkjende sig den Christendom som den bekynder, og i denne Vedkjendelse gjøre Tilstaaelsen sin egen Christendom betræffende. Den kunde saaledes paa een Gang blive det eneste mulige Forsvar for det Bestaaende, og Dommen over det Bestaaende. {73.6} Den blev det Sidste ved det Bestaaendes egen Skyld, og Polemiken mod det Bestaaende blev nu uundgaaelig. Denne Polemik's *ydre Historie* er det overflødig at omtale, den er end-

100. NB. »Christenhedens Beskaffenhed.«

101. jfr. Øiebl{ikket} VIII.7 {SKS 13, s. 348}.

102. jfr. Bladart{ikler} S. 123. S. 59 Anm. {SKS 14, s. 213, s. 124, fodnoten.}

nu i saa frisk Erindring. Jeg vil kun gjøre opmærksom paa, at den ikke begynder i det Øieblik *da Artiklen om Mynster* offentliggjordes i »Fædrelandet« {cfr. *SKS* 14, s. 151}, men at den, ligesom den længe var forudseet af K{ierkegaard} og antydet i Samtale, ogsaa er antydet i hans Skrifter. Dette gjælder ikke blot om saadanne *almindeligere Antydninger* som den: »Der gives Tilfælde, hvor et Bestaaende kan være af den Beskaffenhed, at den Christne ikke bør finde sig deri, ikke bør sige at Chr{isten}dom just er denne Ligeegyldighed for det Udvortes« (Bladartikler. S. 53 {*SKS* 14, s. 114, sp. 2}), – men om de *bestemteste Udsagn*, som det: »Jeg har dog aldrig i Christenheden hørt nogen Tale eller Prædiken, om hvilken jeg, hvis det var for Gud at dette Spørgsmaal gjordes mig, ubetinget turde sige at den var christelig« / (Indøv{else} i Chr{istendom}. S. 241 {*SKS* 12, s. 222}) og om hele Skildringen »Til Selvprøvelse« S. 13ff. {*SKS* 13, s. 46ff.}, hvor Mynster uden Navns Nævnelser er karakteriseret (jfr. Bladartikler S. 69 {*SKS* 14, s. 132, sp. 2 – s. 133, sp. 2}) og K{ierkegaard}s egen Stilling betegnet. / – Og saagodtsom til hver af Artiklerne i »Øieblikket« vil man i Indøv{else} i Chr{isten}dom, især i den sidste Afdeling, finde Stikordene.

I selve Striden vil kun *Udviklingsgangen*, med Udeladelse af det Personlige, beskæftige os. I hvad Form den *første Protest* nedlagdes, havde Betydning i det Øieblik den nedlagdes, det har det allerede ikke mere nu. De Lidenskaber, der dengang sattes i Bevægelse ved Misforstaaelse og Forvanskning af K{ierkegaard}'s Handling, ere atter beroligede; det er nu ikke vanskeligt at vinde Ro til at see, at Protesten ikke gjaldt den enkelte Personlighed, at den ikke gjaldt Sprogbrugen af Ordet: *Sandhedsvidne*, men at den gjaldt Sagen selv: ligeoverfor den ideale Chr{isten}dommens {sic} Sandhed, der kun er Sandhed *som Liv*, som realiseret af Individet / i Christi Efterfølgelse i Lidelse, / at sætte et Andet som Sandhed, et *Lavere*, og dette kun *som*¹⁰³ *Gjenstand for Betragtning*, og saa lade Forkyndelsen af dette berettigede til Navnet Sandhedsvidne. Med hiin Opf{attelse} af Sandhed maatte {73.7} Sandhedsvidnets Begreb blive uadskilleligt fra

---

103. »Christendommen er ingen Lære, men udtrykker en Existents-Modsigelse og er en Existents-Meddelelse« (dvs. en Lære, der vil realiseres i Existents). Af{sluttende uvidenskabelig} Eft{erskrift}. S. 289. {*SKS* 7, s. 345f.}

Lidelsen; thi idet Christendommen er uensartet med Verden, maa Sandhedsvidnet altid være kjendeligt paa Uensartetheden med denne Verden, paa Forargelse, paa Lidelse. (jfr. det tidligere Udvikledc.) I hiin Protest mod Brugen af Navnet Sandhedsvidne om den bestaaende Christenheds mest fremragende Repræsentant i Danmark, var altsaa Dommen udtalt over hele denne Christenhed selv, og i Dommen lød, som allerede blev sagt, at »Christenheden« er Christendommens Forvanskning. Det blev udtalt, *at den officielle Christendom var en Gudsbespottelse*, at¹⁰⁴ *Præstens Stilling var en Mislighed* / (jfr. Bl{adartikler} S.III {SKS 14, s. 197, sp. 2}, Øiebl{ikket} II,7. III,7f. V, 30, VII, 12. 40) {SKS 13, s. 149f., s. 191f., s. 249f., s. 289, s. 310f.}, at *Christendommen var forsvunden* i Sandsebedraget om en¹⁰⁵ *christen Verden*, i hvilken vi Alle med Fødselen ere¹⁰⁶ Christne, at *Indifferentsismen* var traadt i¹⁰⁷ Religionens Sted, at Menneskeheden end ikke var »i Tilstand af Religion« {SKS 13, s. 315}, og at det sorgfulde Spørgsmaal blev opkastet: mon *Troen findes paa*¹⁰⁸ *Jorden*? det blev opkastet af den, der selv ikke udgav sig for at være Christen, men kun for *at vide hvad Christendom* var, at stræbe derefter, og at ville *Redelighed* (jfr. Bladart{ikler}. S. 100-103. {SKS 14, s. 177-81.})

/ I »hvad Christus dømmet om officiel Christendom« skildrer K{ierkegaard} selv Udviklingsgangen i Striden paa følgende Maade: / Begyndelsen var gjort i *Indøv{else} i Chr{istendom}* med *den pseudonyme digteriske Fremstilling* af den ideale Christendom. Sigtet var taget paa den officielle Christendom, der afskaffer Christi Efterfølgelse, saa man *kun gennem Indbildningskraften* forholder sig til Forbilledet, selv lever i ganske andre Bestemmelser, hvilket er kun *digterisk* at forholde sig til Christendommen, og tilsidst reent kaster Forholdet bort, og lader det, man er, Middelmaadighed, omtrent gjælde for Idealet.

104. jvf. Bl{adartikler}. S. 103 {SKS 14, s. 180, sp. 2 – s. 181}. Øiebl{ikket}. V, 32 {SKS 13, s. 251.}

105. jfr. Bl{adartikler}. S. 85. 106. 130. {SKS 14, s. 155, sp. 2, s. 189 sp. 2 – 190, sp. 1, s. 220.} Øieb{likket}II,9. III,3. IV,16. VI,11 {SKS 13, s. 151, s. 187, s. 216, s. 263f.}.

106. jfr. Øiebl{ikket}. 7, 19f. {SKS 13, s. 297.}

107. Øiebl{ikket}. 6, S.9. {SKS 13, s. 262f.}

108. »Christendommen – er slet ikke til« (Bladart{ikler}. S. 89 {SKS 14, s. 163, sp. 1}). »Det ny Testaments Christendom er slet ikke til{«} (ib. S. 93 {SKS 14, s. 169 sp. 1}). jfr. Øiebl{ikket}. VI,16 {SKS 13, s. 267.}

Overfor denne *digteriske* Fremstilling vare de Paagjældende trygge, de mærkede Intet; først Artiklen om Mynster skræmmede dem op, og nu blev hiin Fremstilling gjort til Overdrivelse o.s.v. Da forvandlede Digteren {73,8} sig, han fremtog det *nye Testamente*, mindede om Præstens Ed paa dette, og nu blev der Taushed. Han talte nu, foreløbigt i *eget Navn*, men bestandig mere og mere afgjørende, han begyndte med at stille Modparten Sagen saa gunstigt som muligt, at henwise til den lempeligste Omformning af det Bestaaende, men efterhaanden, som dette forsmaaedes, skærpedes Polemiken, Modsigelsen i den officiele Christendom, og i Præstens Stilling, Christendommens Forvanskning fremdroges bestandig skarpere, og tilsidst paatog han sig i eget Navn at sige: *at det er en Skyld, en stor Skyld at deltage i den offentlige Gudsdyrkelse*. Saa droges endelig *selve Christi Dom over den officielle Christendom frem*, og Polemikens Charakter antog fra dette Øieblik den yderste Strengthed, Christendommens Modsætning til Verden, dens Fordring til Afdøen og til Lidelse fremstilledes i dens hele Ubetingethed. / Lidelsen *udenfra* fremhævedes bestandig skarpere{.} Guds Kjærlighed udtrykt ved Lidelse. Øiebl{ikket} VI,14f. VIII,12. {SKS 13, s. 265f., s. 351f.}/ Med den dybeste Pathos blandede sig tilintetgjørende *Satire*: »Latteren betjent i Frygt og Bæven blev Svøben« {SKS 13, s. 301}, der ramte det Bestaaende, i hvilket Forholdet nu er vendt saaledes om, at Christendom, der kom ind i Verden, som den Sandhed, man *dør for*, nu er bleven den Sandhed, *hvoraf man boer* komfortabelt indrettet, lever af at skildre, at Christus blev offret, – ramte den Selvmodsigelse, at Præsten, der ved Ordinationen forholder sig til et Rige, der ikke er af denne Verden, tillige aflægger en Ed til Staten, der dog vel er af denne Verden, altsaa hint Riges Modsatte;¹⁰⁹ ramte den Verdsliggjørelse, der fulgte med dette Forhold til Staten og gjorde den strenge Christendoms Forkyndelse af saadanne Præster umulig. Der udtaltes den Dom: *geistlig Stand er, christeligt,¹¹⁰ i og for sig af det Onde*, er en Fordærvethed, en menneskelig Selviskhed, der vender Christendommen lige omvendt af som Christus vendte den; der sagdes: naturligviis gives der i Præ-

109. jfr. Øiebl{ikket} III,8 {SKS 13, s. 191.}

110. jfr. Øiebl{ikket} V,30 {SKS 13, s. 249f.}. Øieb{likket} VII,40 {SKS 13, s. 310f.}. (sam{men}lign tidligere *mildere* Yttringer).

stestanden ikke een eneste Ærlig; {74.1} Præst blev Synonym med Meeneder. Øiebl{ikket} VII {SKS 13, s. 302}. I hele Christenhedens Bedrag søgtes en uhyre omfattende *Criminalhistorie*, Grundforvirringen, Forvanskningens Kilde sættes i *Begrebet Kirke* eller *Christenhed*.¹¹¹ Derfor fordømtes Alt, hvorved dette Bedrag understøttedes, Alt, hvorved Christendommens Afgjørelse blev intetsigende, der protesteredes mod det *at blive Christen som Barn*, mod Løftets Aflæggelse i en barnlig Alder, mod den usande »*skjulte Inderlighed*« {cfr. SKS 12, s. 214}, der kun er Indifferentsens Skjul (jfr. Yttringer om Protestantismen, Bladart{ikler} S. 95f. {SKS 14, s. 173, sp. 1.}) Og idet / Slægtens *Fortabelse i Synden* skarpt accentueredes fordømtes Ægteskabet (jfr. Øiebl{ikket} VII, 21, 28f. {SKS 13, s. 296, s. 301ff.}), og Opgavens Idealitet kaldte Individet bort fra enhver Retning mod det Udvortes tilbage til sig selv, til den *uendelige Opgave i sig selv*, til *Gudsforholdet*. Christendommen blev seet saa idealt, at ikke blot vor Tid ikke tilfredsstillede dens Fordring, men at det endog udtaltes: »*Christendommen er egentligen ikke kommen ind*¹¹² *i Verden*, det blev ved Forbilledet og høiest Apostlene, men disse forkyndte den dog allerede saa stærkt i Retning af Udbredelse, at her allerede Misligheden begyndte« (Øiebl{ikket} V,7 {SKS. 13, s. 231}). [Derfor udgav K{ierkegaard} sig ikke heller for at være *sand Christen*, men gjorde kun Fordring på at angive sandt *hvad*¹¹³ *Christendom er*. (jfr. Bladart{ikler}. S. 102f., 109 {SKS 14, s. 180f., s. 193, sp. 2}. Øiebl{ikket} VI,15. IX.5 {SKS 13, s. 266f., s. 374f.}. Indøv{else} i Chri{stendom} S. 241 {SKS 12, s. 222f.}. Til Selvpr{øvelse}. S. 13ff. {SKS 13, s. 46ff.})]

Saaledes fortsattes Kampen »i Qvaler, som sjældent et Menneske oplevede dem, i Aandsanstrengelse, der vilde berøve en Anden Forstanden« {SKS 13, s. 124}, i saadanne Anstrengelser og Qvaler »at ofte nok hans Ønske var Døden, hans Længsel Graven, hans Begjæring, at dette Ønske, denne Længsel snart maatte opfyldes.« {SKS 13, s. 134} Og dog kunde han sige: »Dog, Din Kjærlighed {74.2} o Gud bevæger, Tanken om at turde elske Dig begejstrer mig til – under Muligheden af almægtigt at tvinges – glad og taknemmelig at

111. jfr. Bladart{ikler}. S. 95 {SKS 14, s. 173, sp. 1}.

112. jfr. Øiebl{ikket} V,7, VI,16 {SKS 13, s. 203f., s. 267}.

113. jfr. 73.7.

ville være, hvad der er Følgen af at være elsket af Dig og at elske Dig: en Offret, offret paa en Slægt, for hvem Idealerne er en Narrestreg, et Intet, det Jordiske og Timelige Alvoren, en Slægt, hvem verdslig Klogskab i Skikkelse af Christendoms Lærer har skammelig, i christelig Forstand, demoraliseret.« {SKS 13, s. 124.} Hans Ønske og Længsel blev opfyldt. Kun i faa Maaneder varede Kampen, da døde han, men hans Tanker døde ikke med ham, ej heller Mindet om hans Personlighed.

Ved den Fremstilling, jeg i det Foregaaende har givet af K{ierkegaard}s Opfattelse af det Christelige, haaber jeg, at det vil være bleven klart baade *hvor strængen Sammenhæng* der er deri, – hvor uberettiget altsaa den speculative Dogmatiks haanlige Forkasten af en »fragmentarisk, usystematisk Tænkning« var – uberettiget i endnu højere Grad fordi den kom fra en Side, hvor der viste sig en fuldstændig Mangel paa Tankens Klarhed og Skarphed, en næsten comisk Forvirrethed; – og tillige, *hvormange Problemer, der ere stillede frem*, hvormange nye *Kategorier*, der ere dragne for Lyset, hvormange *Begreber* der ere skarpere og dybere bestemte, hvor overskueligt *Existentsphærerne* ere ordnede efter deres indre Forhold, med hvor skarp en *Dialektik* der er værnet om *Existentsens Krav*, om det Ethiske og {74:3} det Religiøses uafviselige Krav til Individet i Existentsen.

Med Hensyn hertil vil det Fornødne være oplyst ved min Fremstilling, men med bestemtere Hensyn til de Problemer, der bleve opstillede idet jeg sluttede Kritiken af *Feuerbach*, vil jeg her paapege de Bidrag K{ierkegaard} har givet til deres Løsning, for saa, naar det er gjort, at fremhæve de *Vanskeligheder* hans Theorie forekommer mig at lade tilbage, hvorefter da det *endelige Resultat* af alle disse Forelæsninger lader sig uddrage.

Vi opstillede dengang *først* det Problem: *hvad bliver Religionens Forhold til Fornuften?* bliver Tanken Religionens Fjende, eller kan den træde i et indre og tjenende Forhold til den? Med Hensyn til dette Problem har K{ierkegaard} hævdet Religionens Væsen som *Existentsforhold*, som *Liv*, i Modsætning til enhver Opf{attelse} af den som et blot *Tankeforhold*, som et Udviklingstrin i *Erkjendelsen*; han har søgt at bestemme *den objective Tæknings Gebet*, at sætte den Grænd-

se, hvor *Paradoxet* kommer frem og hvor Tanken, idet den opdager det, bruges til at værne om det; – han har i den endelige Bevidsthed – i *Synsbevidstheden* – søgt det, der kan bringe M{enne}sket til at fastholde *hvad der strider mod* {74,4} Tanken – og i *Synsbevidstheden* tillige Muligheden af *et Forhold til det Guddommelige, som et kvalitativt Høiere end Mennesket*. Dialektiken er saaledes seet som tjenende det religiøse Forhold; *Tankens* og *Troens* Sphærer skilles ad.

Vi opstillede *for det Andet* det Problem: *hvilket bliver Religionens Forhold til det Sædelige?* kan det hævde sig en selvstændig Plads ved Siden af dette, eller maa det absorberes deraf, eller maa det staae i Mod-sætning dertil? – Med Hensyn til dette Problem har K{ierkegaard} bestemt den *ethiske Livssphæres* Forhold til den religiøse, han har paa-vist den *Dialektik i det Ethiske*, der forhindrer i at fastholde det isoleret, Nødvendigheden af, at det Religiøse maa komme frem, og han har søgt at hævde Begrebet om *et absolut Forhold til det Absolute*, en *absolut Pligt mod det Absolute*, der ikke udtømmer sig i de ethiske Pligter.

Vi spurgte *for det Tredie*: *hvorledes skal, naar Religionens Selvstændighed hævdes, dens Væsen og Eiendommelighed bestemmes?* – Dette har K{ierkegaard} beskrevet med de Analyser, der i det Foregaaende ere givne af det Religiøse og det specifisk Christelige. Ved disse Analyser er tillige det Religiøses Stilling mellem Existentssphærerne, dets Forhold til Tan-{74.5}ken, til Ironie og Humor, og til den *poetiske Idealitet* bestemt. *Religionens Forsoning* er, som Virkelighedens Forsoning, sondret fra Poesiens illusoriske Forsoning i Mulighedens, det upersonligt Ideales Sphære.

Vi spurgte *for det Fjerde*: *hvad er Grændsen mellem hvad der i Sandhed frem-gaaer af Religionens Princip og hvad der kun ved et nærliggende Tilbagefald fra det Religiøse til de lavere Aandsstadier, sættes i Forbindelse med det Religiøse og forvex-les med dette?* – Her er Normen for Adskillelsen given i Analysen af Religionens¹¹⁴ Væsen, i den kategoriske Sondring af det Æsthetiske og det Religiøse, og denne Sondring holder ikke blot alt det ude fra det Religiøse, der ikke har gennemgaaet *Uendelighedens Dialektik* og den *absolute Resignation*, altsaa al *umiddelbar Existents*, alt det *Egoistiske*,

114. NB. Udviklingen i Kjærlighedens Gjæringer. – Den indirecte Polemik mod Feuerbachs Udv{ikling} af Forholdet mellem Tro og Kjærlighed. (NB. Indadvendtheden i Troen; Sammenligningens Ophør – Opf{attelsen} af Prædestinationen.)

der ikke selv udgiver sig for det Religiøse, men ogsaa af hvad der fremtræder med Fordringen paa at være det Religiøse, endog det i høiere Forstand Religiøse, alt det, der har en Rest af det Æsthetiskes Umiddelbarhed i sig, altsaa Alt hvad der søger Hvile i en *urokkelig, udialektisk Objectivitet*, eller *digterisk* forholder sig til det Uendelige, saa at *Personligheden selv* ikke har gjort Uendelighedens Bevægelse, eller som forholder {74.6} sig til det Absolute uden at *Forargelsens Mulighed* i hvert Øieblik bliver Forholdets tilintetgjorte Gjennemgangsvei og uden at *Uvishedens* Frygt og Bæven bliver Grunden, paa hvilken Troens Vished hviler. Hiin Adskillelse giver altsaa Normen for Bedømmelsen af / mange af de »religiøse« Phænomener, Feuerbach har angrebet og af / saadanne Udtryk, som: christen Verden, christelig¹¹⁵ Stat, christelig Kunst o.s.v.

Vi spurgte *endelig: hvilken Religionsform vil kunne hævide sig, enten ved Siden af det Sædelige og Fornuftige eller i Enhed med dette?* Herpaa svarer K{ierkegaard} afgjørende: *den christelige Religion er det Absolute*, der evigt hævder sig som Existentsens høieste Form, der, som uensartet med Historien, aldrig saaledes absorberes af det, at en ny og høiere Religionsform skulde kunne udvikle sig; der aldrig nogensinde kommer til at staae i et saadant Forhold til Slægtens Udvikling, at den trænger til Accommodation, til Grunde, til Forsvar, idet den er det Ubetingede, der indeholder Dommen over Slægten, og ligeoverfor hvilket Slægten har at forsvare sig selv. En anden, høiere Religionsform er det Umulige, ethvert Forsøg derpaa er Oprør mod Christendommen, en *Synd mod den Hellig-Aand*, er *Fortvivlelsens* intensiverte Form.

{74.7} Saaledes ere de opstillede Problemer deels løste, deels idetmindste førte deres Løsning betydeligt nærmere ved de indtrængende Analyser og de skarpe Begrebsbestemmelser. Jeg skal nu forsøge paa at paavise de *Vanskeligheder*, der endnu blive tilbage ved K{ierkegaard}'s Theorie, *Vanskeligheder*, der idetmindste forhindre mig fra at følge ham til det sidste Punkt. Jeg fremstiller disse *Vanskeligheder* som *Tvivl*, thi der findes i K{ierkegaard}'s Theorie eet Punkt, der bærer Modsigelserne og *Vanskelighederne*, idetmindste de væsentlige, men forat naae til dette Punkt, fordres der

---

115. NB. den religiøse Opvakthed. (Kritiken af Grundtvigianismen, med og uden Navns Nævnelser, i Afsluttende uvidenskabelig) Efterskrift).

en Bevægelse, jeg ikke kan gjøre. Som saadanne Tvivl, – og som Tvivl, der ikke skulle nedbryde, men kun opklare, beder jeg det be-
tragtet, jeg i det Efterfølgende udvikler; jeg fremsætter dem med
Varsomhed ligeoverfor en Tænker, hvem jeg beundrer, med Beske-
denhed ligeoverfor en Mand, der har været mig kjær som Faa.

{Indlagt et resumé af forelæsning 27 på et blad beskrevet på den ene
side.}

Kierkegaard (Forelæsning} 27.)

Dommen over Christenheden, saaledes som den er indeholdt i det
Udviklede. – Consequentserne af Ensartetheden.

»Christenhedens« Beskaffenhed.

K{ierkegaard}'s sidste Skrifter. – Den ideale Christendom. – »Ind-
øvelse i Chr{istendom}.« – Antydninger til Polemiken tidligere end
Artiklen mod Mynster.

Udviklingsgangen i Polemiken: »Sandhedsvidne« – Dommen over
det Bestaaende: den officielle Christendom – Præstens Stilling –
den christne Verden, – Indifferentismen. – »Mon Troen findes paa
Jorden?« {SKS 12, s. 17.}

K{ierkegaard}'s Fremstilling af Stridens Gang i »Hvad Chr{istus}
dømmer o.s.v. {om officiel Christendom}« Skærpelse af Problemet.
– Satiren (»Latteren betjent i Frygt og Bæven.« {SKS 13, s. 301}!{}))
– Fremhævelse af Lidelse udenfra. – Ubetinget Fordømmelse af
den geistlige Stand. – Barne-Christentroe og Confirmation. – For-
dømmelse af Ægteskabet. – Gudsforholdets Exklusivitet. – Tvivl
om Christendommen nogensinde har eksisteret.

Tilbageblik: Sammenhængen i K{ierkegaard}'s Theorie. – Nye Pro-
blemer og Kategorier. – Skarpere Begrebsbestemmelser – Existens-
sphærernes Ordning. – Existentsens Hvorledes.

Problemer, der stilledes ved Kritiken af Feuerbach.

- I. Religionen som Existentsforhold, som Liv. – Den obj{ective}
Tænkning Gebeet. – Paradoxet. – Syndsbevidstheden som bæ-
rende Paradoxet, og som hævdeende Guds kvalitative Forskjel fra
M{enne}sket. – Dialektiken – Troens og Tankens Sphære.

- II. Det Ethiske og det Religiøse.
- III. Religionens Væsen. — dens Plads i Existentssphærerne. — Humor — Poetisk Idealitet.
- IV. Det Æsthetiske og det Religiøse. — Udsondring af det Umidlebare.
- V. Christendommens Evighed.

{74.7 fortsat). 28de Forelæsning

For ikke at lade Kritiken tabe sig i en adspredt Detail, vil jeg holde mig til *to* Hovedpunkter, ved hvilke de væsentlige Vanskeligheder komme frem; nemlig Bestemmelsen af Subjectivitetens Forhold til Objectiviteten og Bestemmelsen af det Religiøse.

a) *Subjectivitet og Objectivitet.* — Idet Existentforholdet hævdedes mod Speculationen, og i Bestemmelsen af Mennesket som en {74.8} Synthese af det Timelige og det Evige Udgangspunktet toges til en Polemik mod Speculationens illusoriske Evighed, naaedes der til det Resultat, at *den Existerende* maatte *vælge* mellem det objective og det subjective Forhold til Sandheden, at de *ikke kunde medieres*, og at, idet det objective Forhold endte i en Modsigelse, det *subjective* blev det eneste mulige. Og i dette subjective Forhold blev *Sandheden* / (dvs. den væsentlige Sandhed) / kun for Subjectet i *Troens* Form, dens Definition blev at være *den objective Uvished, fastholdt i den mest lidenskabelige*¹¹⁶ *Inderligheds Tilegnelse*; den *uendelige Lidenskab* blev sit eget Indhold; den *negative Uendelighed* blev det ene sande Udtryk i Existenten for det Uendelige,¹¹⁷ den uendelige negative Beslutning blev Individualitetens Form for Guds Væren i den. Og Subjectivitetens højeste Form blev *Troen paa Paradoxet*, i hvilken Lidenskaben, netop ved¹¹⁸ det Absurdes Frastød, er potenseret til det Høieste. —

116. NB. *Gud* som *Postulat* (Afsluttende uvidenskabelig) Eft(erskrift) S. 147 {SKS 7, s. 182f.}.

117. »I den uendelige lidenskabelige Interesse for sin evige Salighed er Individet i sin yderste Anstrengelse — hvor Gud er *negativt* i Subjectiviteten, der i denne Interesse er den evige Saligheds Form«. (Afsluttende uvidenskabelig) Eft(erskrift) S. 36. {SKS 7, s. 57.}

118. NB. det Paradoxe (det relativt Paradoxe) forud for det Christeliges Sphære. (den Sokratiske Uvidenhed.)

Den *objective Tænkning* fik sit eget begrænsede Gebet, et Gebet, der ikke omfattede Personlighedens dybeste Interesse, og hvis Sandhed, idet den afgjørende Afslutning ikke var mulig, altid kun var en *Approximation*, altsaa egentlig en *Hypothese*. Men paa dette Gebet faaer Tanken sin Gyldighed, og dens Berettigelse strækker sig lige til det Punkt hvor Troens Sphære {75.1} begynder; saalangt er Brugen af den berettiget, og *indenfor* Troens Sphære faaer den den Betydning: at *værne om Paradoxet*. Men her opstaae væsentlige *Vanskeligheder*. Der maa spørges: maa ikke det subjective¹¹⁹ Forhold *som et Bevidsthedsforhold* omsætte sig i et *Tankeudtryk*, og maa saa ikke, naar dette er skeet, Modsigelsen i Tankeudtrykket for *den absolute Sandhed* virke tilbage paa Bevidsthedens øvrige Tankeindhold og *tilintetgjøre dets Sandhed*? Med andre Ord: *lader Paradoxets Tankemodsigelse sig isolere?* og, hvis den ikke gjør det, forsvinder saa ikke al Distinction mellem Sandhed og Meningsløshed, bliver ikke *netop Forstandens Anvendelse til Værn for Paradoxet umulig?* Naar Paradoxet udsiger det *Utænelige*: Foreningen af Gud og det enkelte Menneske i Gudmenneskets Person; det Eviges Tilbliven og Vorden / NB. Afvigelsen i Udv{iklingen} af dette Punkt i »philos{ophiske} Smuler og i {»}Sygdommen til Døden«. – (Det *Nødvendiges* Vorden) / inden for¹²⁰ Endeligheden, naar det ved Bestemmelsen Synd udtaler Forvandlingen af Menneskenaturen, Individets paradoxe Forvandling, Tabet af Evigheden, / det Evige som M{enne}sket dog ikke kan blive af med (jfr. Sygd{ommen} til Døden, S. II {SKS II, s. 132f.}) /, der i Syndsforladelsen, i Troen atter vinder, og vinder saaledes, at den i samme Øieblik evigt forudsætter sig selv, indeholde saa ikke alle disse Bestemmelser hvad der, oversat i Tankeudtryk, kommer i Strid med alle *Tænkningens Love og Former*, og idet det udtrykker *Sandheden*, gjør det, der strider derimod, til det Usande. *Eller* {75.2} skal den logiske Tænkning ikke berøres af Modsigelsen fordi den hører hjemme i *Abstractionens* Sphære, og ikke i *Virkelighedens*? Men hvad enten K{ierkegaard} bestemmer

119. NB. de utilstrækkelige Udviklinger i Nielsens Propædeutik S. 74-80. Ved hans Adskillelse af Subjectivitet og Objectivitet, bliver Subjectiviteten det Tankeløse, Irrationelle, Bevidsthedslivet uforsonligt adspaltet. – (NB. Subjectet er dog vel ogsaa et Led i den objective Tingenes Orden.) (NB. den ethiske Beslutning. Tankens Andel heri.)

120. Det Eviges Tilbliven (NB. Religiøsitet A og det Christelige).

Abstractionen som det abstracte *Forbillede* for eller den abstracte *Gjengivelse* af den concrete Virkelighed; der bliver dog et saadant Forhold mellem den og Virkeligheden, at dennes Omformning forandrer hin. *Eller* skal Virkeligheden kunne spaltes saaledes, at eet Gebet bliver Tankens, et andet det Utænkeliges, men absolut Sandes? Føres vi ikke saaledes til den utænkelige Forestilling om et *adskilt Tilværelseshele*, to defecte Universer, af hvilke det usande *begrunder* det Sande og gjør det *endeligt*. Og lade vi denne Forestilling staae som henhørende *under selve Paradoxet*, saa bliver dog den Consequents tilbage, at i den forstyrrede Menneskenatur, der er bleven en anden med Synden, Tanken, der dog vel er *Væsenets Udtryk*, er bleven den samme og bliver det, naar atter Naturen omformes. Der bliver den Vanskelighed: *hvorledes Aabenbaringens Modtagelse, der forudsætter en Om-skabelse af Individet, kan lade Individets Idealitet i dets Selvbevidsthed bestaae*. Paradoxet er *Underet i Tankens Verden*, men ligesom Underet i Naturens Verden hævede Naturens, og Natur-^{75.3}lovens Begreb, saaledes maa Underet i Tankens Verden omstyrte Tankens Love, bringe *Skepsis* ind, og gjøre den Tænkning tvivlsom, der skal sondre Paradoxet fra Nonsens og værne om hiint forat fastholde det som Paradox, som det absolut Utænkelige. Livet synes, under denne Forudsætning at opløse sig i *Forvirring*, / Bevidsthedslivet at udslettes, den individuelle Existentses høieste Former at komme i ubetinget Splid /, og Opgaven at blive, *ogsaa i Tankens Sphære at kaste Verden bort for kun at være i det paradoxe Gudsforhold*. — Hvorvidt *Syndsbevidstheden* har Spændkraft til at bære disse Vanskeligheder, til at sondre Sphærerne, afgjør jeg ikke; jeg paaviser kun Vanskelighederne.

Ved Fremstillingen af K{ierkegaard}s Udvikling af Subjectivtetsforholdet har jeg forholdt mig kun historisk, refererende. Her er Stedet til at gjøre opmærksom paa, hvad der har sin Anvendelse baade paa de Vanskeligheder, jeg allerede har paavist, og paa dem, jeg vil paavise i det Følgende, at den *philosophiske Forudsætning*, fra hvilken hans polemiske Udvikling gaaer ud, er *Opfattelsen af den speculative Philosophie som Philosophiens høieste Form*, og af den *Hegelske* som Speculationens consequenteste Gjennemførelse. Mod Speculationens Forflygtigelse af Existents er Polemiken rettet, der hævder Existentsen; men idet Tankens Forhold til Existents bestemmes, bliver Udgangspunktet *Speculationens Opfattelse af det Evige*, selve Bestemmel-

sen af Mennesket {75.4} som Synthese af det Timelige og det Evige skinner der igjennem, og Opfattelsen af *Virkeligheden* bliver den *idealistiske*; det forudsættes overalt, at *det Sandselige er det Bedrageriske*, den sandselige Verden er Illusion, / den sandselige Virkelighed sees overalt som et Sekundært, en *uforklarlig* Tilføjning til det Evige. / Af denne Forudsætning følger, naar Endelighedens Bestemmelse accentueres i Modsætning til Speculationen / (og hertil giver Speculationen selv Berettigelsen) /, at Evigheden – der dog altid maa være tilstede forat give Continuerlighed – for den Existerende bestemmer sig som *et Tilkommende*, / der altid kun gribes i *Uvisheden* og i *Abstractionens* Form, at derfor kun i *Lidenskaben* faaer momentviis Concretion, og at *Individets egen ethiske Virkelighed* / (der atter opfattes som et *Indre*) / bliver tilbage som den eneste Virkelighed for Individet foruden *Troesgjenstandens* paradoxe Virkelighed. I disse Consequenter ligge de Vanskeligheder: at det Evige¹²¹ faaer momentan Existents og Vorden, *uden¹²² dog at bestemmes for Tanken ved denne¹²³ Vorden*. Denne Evighed bliver *den speculative Philosophies abstracte Evighed*, kun¹²⁴ saaledes, at den først faaer Værens Realitet *naar Vorden er hævet*. Men det, at Vorden *skal hæves*, sætter Vorden som et Forbigaaende, *ikke skal være*, hiin Evighed som det egentlige Sande – for de i Evighedens ene sande Existents værende Væsener.

Tages der – og dertil viser Philosophiens Udvikling hen – *et andet filosofisk Udgangspunkt*, synes Sagen at stille sig anderledes, og hiin Bestemmelse af Subjectivitetsforholdet og af Tankens Forhold til Existentsen at modtage en {75.5} anden Opfattelse. Naar ikke det *ene, altomfattende*, i en *evig* Proces sig bevægende Absolute, *saaledes som det bestemtes af den Virkeligheden forflygtigende speculative Philosophie* bliver det endegyldige Sande, maa det *Enkelte*, Individuelle, faae væsentlig oprindelig Betydning, faae Existents og Tanke en anden Stilling til hinanden. / – Tanken faaer et *væsentligt* Tilhold, en reel Fylde i den

121. jfr. vedlagte Blad. {Et blad beskrevet på begge sider, som indeholder dels et resumé i stikordsform, dels overvejelser over det evige. Det følger efter afslutningen på denne forelæsning.}

122. NB: at *vorde* uendelig.

123. (vi faae det Utænkelige før det egentlige Paradox.)

124. Vi faae intet Udgangspunkt for en saadan concret Viden, paa hvilken den ethiske Beslutning maa støtte sig.

individuelle Bevidsthed, hvis Grundlag ikke er et blot Forsvindende, den / *bliver ved Bevidstheden umiddelbar concret*, / (saaledes bliver den en Virken, der ikke blot er det »Evigets« Virken) / *og det abstract Almindelige* (Tankens *Negative*) bliver *det i Concretionen Identiske*, det *aprioriske*, *negative* Grundlag; / Det Aprioriske – (i dets Abstraction og Negativitet) – bliver i den enkelte Existents, netop naar denne sees som Led i en omfattende Totalorganisme, det abstracte, men ene mulige Tanke-Udtryk for det altomfattende Idealt-Reale. (NB. dettes reale Existents i Følelsen, i Lidenskab, i Kjærlighed.) / *Enkeltexistentsen* sees her som »*det Evigets*« *Concretion*, den enkelte *sandseligt-aandelige* Existents som et Sandt, der har Indhold netop ved sin Individualitet og Enheden med de andre Individualiteter i det Aprioriske, der er tilstede *helt* i hvert Øieblik, netop fordi det *ikke vorder*. Det¹²⁵ *Tilkomende* er da ikke mere end det *Nærværende* et Evgigt: *det Evige er det Individuelle*, der i det Aprioriske har *Uendelighedens Form og Isolationens*¹²⁶ *Ophævelse* (NB. det altid identiske Aprioriskes Forhold til Realiteten. – Logikens og Ethikens Problemer mødes her.). (I *Lidenskab* er Individet i sin højeste *Selvbekræftelse* idet det tillige *bekræfter det Almene*: kun i *Lidenskab* er det derfor¹²⁷ produktivt, *skabende* – baade aandeligt og legemligt.) – [Begrebet *Skyld*, *Forsoning* o{g} desl{ige} ophæves ikke ved hiint Udgangspunkt, men Forsoningen søges *indenfor det Menneskelige* i de *supplerende* Individuer, der i *Kjærlighed meddele deres Væsen*.]

{75.6} b) *Bestemmelsen af det Religiøse*. – I det Foregaaende er paa vist den Dialektik, ved hvilken K{ierkegaard} lader det *ethiske* Standpunkt vise ud over sig til det *religiøse*, Nødvendigheden af en *højere Bistand for Individet* for at gjenvinde sig selv, og Bestemmelsen af Forholdet til dette Højere som *et absolut Forhold til det Absolute*. I *Gudsforholdet* er altsaa et *særligt* Forhold givet, der *ikke udtømmer sig eller bliver con-*

125. NB. at vordre *Bevidstheden*.

126. Individet, der bliver sig bevidst som concret og i sin Concretion bliver sig det Aprioriske bevidst, faaer i denne Bevidsthed en Garanti for en objectiv Sandhed. Hvad der ikke kan undlades at tænkes uden at Individets Bevidsthed forstyrres, uden at det kommer i Splid med sig selv, er for Individet *det objectiv Sande*, men det Sande i *Kraft af den subjective Bevidsthed*.

127. Bevidstheden faaer en Virkelighed til Gjenstand udenfor den ethiske Virkelighed.

cret i de særlige ethiske Forhold, og, som den *absolute Pligt*, kan fordrø Forsagelsen af dem *alle*. Ved denne Sondring reise der sig atter væsentlige Vanskeligheder. Idet der stilles den Fordring, at Mennesket *paa een Gang skal forholde sig absolut til det absolute $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$ og relativt til de relative*, saa maa der *spørøes*: / idet det at forholde sig til et abs{olut} $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$, er *altid* at forholde sig dertil, da *af og til* at forholde sig dertil er at forholde sig *relativt* dertil, men relativt at forholde sig dertil er at forholde sig til *et relativt $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$* , / med hvilken Kraft forholder M{enne}sket sig da til de relative? Bliver det en Kraft, *forskjellig* fra den, med hvilken han forholder sig til det absolute, bliver jo den sidste begrændset, *relativ*, men bliver det en Deel af den sidste Kraft, forholder han sig jo i Forholdet til de relative Formaal til det absolute. – Kan Mennesket, maa der *endvidere* spørøes, forsage *alle* de relative Formaal? Han kan det i eet Øieblik, i hvilket han i Beslutningen sammenfatter Existentsen *i en Abstraction* ligeoverfor det *Eviges Abstraction*; men *i Virkeligheden*{,} i hvilken han existerer i denne bestemte Concretion, forsager han kun den ene »Endelighed« / (det ene Forhold) / *med den Kraft ved hvilken han existerer i den anden*. Og selv den Kraft, ved hvilken *Beslutningen* tages, med hvilken der abstraheredes {75.7} fra Existentsens Bestemthed, er en bestemt,¹²⁸ *begrændset*, endelig Kraft, *i Retning af det Abstracte*. – Men naar det saaledes synes,¹²⁹ at det Religiøse ikke kommer til at sondre sig fra det Ethiske, men at det bliver *Sjælen i det Ethiske*, hvilket sidste ikke kan gjennemtænkes uden hint, saa finder dette ogsaa sin Stadfæstelse naar det fastholdes, *at det Ethiske kun kommer frem idet Uendelighedens Bevægelse gjøres*. Det *Evige*, til hvilket Forholdet er i det Religiøse, kommer altsaa ikke *først* frem paa det Religiøses Gebet, det kommer der først frem som *det altomfattende Evige* (idet det ikke søøes blot i Individet, der *hævder sig selv ved sig selv*), men netop *ved den Abstraction*{,} *hvori det forbliver* (som *det uendelige Negative*), *bliver det ikke til at sondre fra Ethikens Evige*, og det synes ensidigt, at fastholde den enkelte ethiske Pligt som *blot enkelt*, endelig, uden at i hver enkelt det Evige og Forholdet til det kommer frem. Skulde paa Religionens Gebet det Evige have den nærmere

128. jfr. Afsl{uttende uvidenskabelig} Efterskr{ift} S. 361 {SKS 7, s. 428.}.

129. NB. Udtrykket: det Ethisk-Religiøse.

Bestemmelse af *Personlighed*, saa¹³⁰ vilde her fordres Bestemmelser, der *ikke* ere givne (— der er kun sagt: Gud er *Subject*, og er som saadan kun til for Subjectiviteten i Inderlighed), og hans Forenelighed med det Absolute ikke kan paavises for Tanken. — Og *endelig* maa der spørges: forudsætter ikke netop den Dialektik, ved hvilken K{ierkegaard} naaer til, atter at give det ethiske Subject *Indhold*, en an-{75.8}den philosophisk Grundanskuelse end den, fra hvilken K{ierkegaard} tager sit Udgangspunkt, og *netop den, der ovenfor blev antydet* og som førte til andre Muligheder baade ved Løsningen af de tidligere berørte Problemer og ved dette. Naar der saaledes reise sig Vanskeligheder ved Bestemmelsen af *det Ethiskes Forhold til det Religiøse*, saa reise der sig ikke færre ved Bestemmelsen af *det Christeliges Forhold til de forudgaaende Sphærer*. Det, som K{ierkegaard} kalder *Religiøsitetens A*, og som, uden at svare til en bestemt *historisk fremtraadt* Form af Religion, skal omfatte den virkelige Religiøsitet, der endnu ikke er den christelige (altsaa vel ogsaa den *jødiske*, skjøndt f. Ex. i »Frygt og Bæven« *Abraham* skildres som »Troens« Fader), og som vel nærmest minder om *den græske Tænkninges Gudsopfattelse* — indeholder et *Forhold til det Evige*, og der indrømmes, at den idetmindste *kunde* finde Sted i Hedenskabet, da den kun havde *Menneskenaturen som saadan* til sin Forudsætning. Men idet Christendommens Bestemmelse kommer frem: Bestemmelsen *Arvesynd*, Tabet af det evige Væren, Uvidenheden om dette Tab, saa bliver Spørgsmaalet: *i hvad Forstand kan da Mennesket under dette Synspunkt have forholdt sig til det Evige?* og har det forholdt sig til det Evige, *hvad Forskjel bliver der da mellem det Evige, hvortil Hedninger forholdt sig, og det Evige, der bliver den christelige Guds Bestemmelse!?* Paa dette Punct sy-{76.1}nes der ogsaa at være en *Usikkerhed* hos K{ierkegaard}, thi medens paa den ene Side den ovenfor berørte Indrømmelse gjøres, *saa mangler der paa den anden Side, at Hedningen havde Guds-Forestillinger* (Sygd{ommen} til Døden, S. 119 {SKS II. s. 228}), og naar Consequentserne af det Christeliges Bestemmelser

---

130. Det, at Individet, der i Skyldbevidstheden synker sammen ligeoverfor det Ethiskes ideale Fordring, maa søge en højere Bistand for at gjenvinde sig selv, bestemmer K{ierkegaard} strax nærmere saaledes, at det Højere, til hvilket Individet kommer i Forhold, bliver et Højere *udenfor* Individerne, saa at altsaa Forholdet til det Højere bliver et *serligt* Forhold, et absolut Forhold til det Absolute, der constituerer en absolut Pligt mod det Absolute.

skarpt gennemføres, komme vi ikke blot til det Resultat, at *Christendommen aldrig er kommen ind i Verden*, men ogsaa at *Religiøsitetens A kun bliver en Mulighed* i den ufordærvede Menneskenatur, og altsaa, under Arvesyndens Forudsætning, ikke heller nogensinde er bleven til Virkelighed; og endelig, at *ikke heller det Ethiske nogensinde har kunnet existere*, / ikke blot saaledes forstaaet, at det ikke har kunnet existere *berettiget som Ethisk*, / da det Ethiske kun er Gjennemgangssphære, der ikke kan gjennemtænkes uden at naae til det¹³¹ Religiøse, og som, fastholdt som det Ethiske i dets Isolerethed, vilde blive Synd, Fortvivelse; – men saaledes, at det overhovedet ikke har kunnet existere, da det forudsætter et Forhold til det Evige. Herved føres vi hen til en *ny Vanskelighed*. Naar vi gaa ud fra den christelige Opfattelse af Tilværelsen, fra *Modsætningsforholdet* mellem Christendom og Verden, fra *Fordringen*¹³² til *at afdøe*, til at hade sit naturlige Liv, *bliver det saa ikke umuligt, at faa*¹³³ *et ethisk Indhold til at bestaae sammen*¹³⁴ *med det Christelige*? Er ikke Uforeneligheden i det Væsentlige indrømmet ved Polemiken mod Ægteskabet? / jfr. Øiebl{ikket} VII,32 {SKS 13, s. 304f.}.¹³⁵ Ind{øvelse} i Chr{isten}d{om} S. 267. {SKS 12, s. 244f.}/ Kan det i Afsl{uttende uvidenskabelig} Efterskr{ift} S. 374 {SKS 7, s. 442f.} Berørte føre til et modsat Resultat? Bliver det muligt, at lade det Ethiske beholde en Plads, ligesom Forstanden skulde beholde sin Plads trods Paradoxet? {76.2} Men bliver det ikke muligt, *vil saa ikke det Ethiske bestandig blive staaende som en berettiget Protest mod det Christelige*? vil ikke den, der seer et Guddommeligt i det Ethiske, netop hermed finde en uoverstigelig Hindring forat gjøre Springet ind paa det¹³⁶ Christeliges Gebet?

131. heri ligger den Consequents, at den ene mulige Existents i Virkeligheden bliver den, der anerkjender den concrete Individualitets Grundlag som et Væsentligt.

132. Maa ikke i den *absolute Modsætning* til den evige Sandhed Existentsens Indhold forsvinde?

133. jfr. den historisk fremtraadte »christelige Ethiks« abstracte Charakter.

134. (NB. den evige Saligheds Abstraction. Afsl{uttende uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 300-06 {SKS 7, ss. 356-65.}).

135. jfr. de i forrige Forelæsninger paaviste Consequentser af K{ierkegaard}'s Polemik mod det Bestaaende.

136. NB. Sammenstilling af denne Kritiks Resultater med den tidligere fremsatte Bestemmelse af den christelige Livsanskuelse som *abstract-spiritualistisk*.

Disse Vanskeligheder i Bestemmelsen af det Ethiskes Forhold til det Religiøse, og af det Christeliges Forhold til de foregaaende Livs-sphærer forekommer mig at være de væsentlige ved siden af de under a) udviklede. Dog staae der ved Siden af dem *andre*, der ikke ere af ringe Vægt; *saaledes* naar Gud bestemmes som det kvalitativt Høiere end Mennesket og dog det Guddommeliges Bestemmelse holdes i Uvidenhedens og i Negationens Form; – *naar* det Menneskeliges og det Guddommeliges Forhold i Troen skal bestemmes, hvor paa den ene Side Troen bliver en *Fordring*, et »Du skal«, og dog Troen kun kan gives af Gud, saa at det, der bliver tilovers for M{enne}sket kun bliver, ved sig selv at blive til Intet, Selvtilintetgjørelsen (NB. dennes Mulighed), dets eneste Formaaen det, at blive sig bevidst, at det Intet formaaer (NB. Frihed og Naade – Prædestination. Ytringen om Sokrates i K{ierkegaard}'s sidste Skrift {cfr. SKS 13, s. 405, Øieblikket 10}. Troen paa det Absurde i Retning af Forløsningen); – *naar* de christelige dogmatiske Bestemmelser gjengives i en Form, i hvilken de synes at faae et andet Indhold, f.Ex. naar en *evig Bevidsthed* sættes som {76.3} Synonym for *evig Salighed*; og *endelig* naar den anvendte Dialektik, ved hvilken Skyldens Bestemmelse sættes i dens Totalitet,¹³⁷ synes at kaste Skylden fra Individet over paa Existentsen eller Existentsens Ophav, og¹³⁸ at gjøre Skyld til et *metaphysisk* Begreb, der bliver = *Endelighed* (jfr. Afsl{uttende uvidenskabelig} Eft{erskrift} S. 405f. {SKS 7, s. 479ff.}) (NB. K{ierkegaard}'s Forhold til *Protestantismen*. – Tro¹³⁹ – Efterfølgelse, Lidelse.)

De udviklede Vanskeligheder forekommer mig at blive tilbage hos K{ierkegaard}, og de forhindre mig i at følge ham indtil det sidste Maal, hvor han fandt Hvile. Jeg fremstiller dem dog ikke som *definitive* Indvendinger mod hans Theorie, men har tværtimod viist hen til det Punkt i selve Theorien, i hvilken Theoriens Spændkraft ligger, og den er maaske – det afgjør jeg ikke – for den, der kan

137. NB. Bestemmelsen af Menneskets Væsen{,} Selvets Forh{old} til Gud. (Syg{dommen} til Døden – Enten Eller II.)

138. NB. det »at tabe Betingelsen for Sandheden« (philos{ophiske} Smuler {SKS 4, s. 223f.}) Begrebet: *evig Sandhed*. – det Omfang, hvori det bruges af K{ierkegaard}.

139. Bladart{ikler} S. 95 {SKS 14, s. 173.}

gjøre den Bevægelse, hvorved han naaer hen til dette Punkt, stor nok til at bære alle disse Vanskeligheder. For ham vil da Paavisningen af dem kun give forholdet til det Paradoxe en ny Intensitet; for Andre maa de bidrage til at gjøre *Valget* med klarere Bevidsthed.¹⁴⁰

Fra disse Udviklinger, som jeg ikke vil have betragtet som en egentlig gennemført Kritik, mindst som en forkastende, kan jeg nu gaae over til at afslutte disse Forelæsninger, idet jeg til det Øiemed først i Korthed recapitulerer Gangen i dem, *og de vundne{76.4}ne partielle Resultater*, for saa af disse at *samle det endelige Resultat*. —

{Herefter følger det blad, som Brøchner henviste til i 75.4}

{1} *Kierkegaard*: (Forelæsning 28.)

1) *Subjectivitet og Objectivitet*. — lader Paradoxets Tankemodsigelse sig isolere? — NB. Abstraction og Virkelighed — Spaltningen af Virkeligheden — Tankens Forhold til Væsenet — Mødtageligheden for Aabenbaringen. Individets Identitet. — Paradoxet som »Underet i Tankens Verden« — Kun Gudsforholdet synes at maatte blive tilbage.

K{ierkegaard}s filosofiske Forudsætning. — Opf{attelsen} af det Evige. — Virkeligheden. Det Sandselige. — Consequentser. — Vanskelighederne: Evighedens Vorden, dens Abstraction. — Vordens Usandhed.

Antydning til et andet filosofisk Udgangspunkt (se modsatte Side).

2) *Bestemmelse af det Religiøse*. K{ierkegaard}s Bestemmelse af Forholdet mellem det Ethiske og det Religiøse. — Vanskeligheder: paa én Gang at forholde sig absolut til det abs{olute} τελοσ og relativt til de relative. — Kan M{enne}sket forsage *alle* de relative Formaal? — Det Evige i det Ethiske i Forh{old} til det Evige i det Religiøse. — den enkelte Pligt. — Guds Personlighed — Dialektikken, ved hvilken hos K{ierkegaard} det Ethiske faaer Indhold.

---

140. Men hiint Punkt: Syndsbevidstheden forudsætter Troen: Theorien afslutter sig altsaa i en Kreds, i hvilken kun et Spring fører ind.

Det Christeliges Forhold til de foregaaende Sphærer. — Religiøsitet A. — har den existeret? (NB. Forholdet i den til det Evige). — Usikkerhed hos K{ierkegaard} — Det consequente Resultat.

Christendommens Forhold til det Ethiske.

Andre Vanskeligheder. 1) Gud som et kvalitativt Høiere end M{enne}sket. 2) Guds og M{enne}skets Forhold til Troen. 3) Gjengivelsen af de christelige dogmatiske Bestemmelser. 4) Skyldens Dialektik.

Overgang til det Følgende.

{2} Antydninger til et andet Udgangspunkt (se modsatte Side) Det, der skal *undgaaes* ved dem, er: Modsigelsen, at det Evige faaer *momentan* Existents, og en *Vorden, der ikke bestemmer det*. Det, der skal *vindes*, er: 1) at Evigheden ligesaafuldt bliver et *Nærværende*, som et Tilkommende, — 2) at Tanken i Enkeltexistentsen faaer et Grundlag, der giver det *Indhold*, og at dette Indhold, idet Grundlaget er et *Væsentligt*, faaer *Virken*, saa at det abstracte Eviges *Vished* ikke bliver den eneste *Vished*, den ideale ethiske *Virkelighed* ikke den eneste *Virkelighed*. 3) at de i denne Viden om et væsentligt Grundlag, hvori en Viden om det Aprioriske er indeholdt, er givet en Garanti for en *objectiv* Viden, en *real Viden* i kraft af den subjective Bevidsthed.

Bestemmelse af »*det Evige*« (jfr. 75.5)

Subjectivitetsforholdet. — *Visheden*, der er nødvendig paa det ethiske Gebet forat kunne begynde at handle. — *Visheden* i Gudsforholdet. —

Liv og Tænkning.

{76.4 fortsat} 29de Forelæsning.

1. *Recapitulation af Forelæsningernes Indhold.*

(Med Hensyn til den Deel af Forelæsningerne der falder i *forrige Halvaar*), benyttes Udkastet til Forel{æsning} 1. i dette Halvaar. — Det *Divergensforhold*, der allerede dengang viste sig mellem Christen-

dommens og den nyere Philosophies og overhovedet den nye Tids Princip finder nu sin nærmere Bestemmelse ved det i *dette Halvaar* Udviklede, navnlig ved *Feuerbachs* og *Kierkegaards* Theorier. — Begge stemme de overens i at opfatte Forholdet som et *Modsætningsforhold*, i at ville holde de to Sphærer ude fra hinanden, omend Interessen er forskjellig hos dem, og de enkelte Analyser væsentlig afvigende, saa enes de dog i — hvad der ogsaa blev vort *foreløbige* Resultat — at *Christendommen ikke er den nye Tids herskende aandelige Magt*. Ved de i Kritikken af K[ierkegaard]'s Theorie givne Antydninger er det ogsaa bestyrket, at det, der, — i Modsætning til Christendommen — behersker den nyere Tids Aandsliv, er et *positivt* Livsprincip, der formaaer at udfolde sig til en sammenhængende Anskuelse af Tilværelsen, der hverken mangler det *Ethiskes* eller det *Religiøses* Eiendommelighed.) {76.5} Med Hensyn til det i *dette Halvaar* Udviklede erindres først om Fremstillingen og Kritikken af *Restaurationsforsøgene*. Der fremhæves først i Alm[indelighed] hvorledes denne Kritik i det Hele førte til samme Resultat som Kritiken af de i forrige Halvaar omtalte lignende Forsøg nemlig: at de vare mislykkede, og at det, der forhindrede dem i at lykkes netop var Paavirkningen af den med Christendommen uensartede, for den nyere Tid karakteristiske Retning.

I det Enkelte erindres saa, med H[en]s[yn] til *Fr. Baader* om det ved Kritiken af ham vundne Resultat: at al *Theosophie er Phantasie*, og al *umiddelbar theosophisk Naturerkjendelse phantastisk*, — der erindres om *Afvigelsen fra det Christelige* hos ham. Med H[en]s[yn] til *Schellings* Aabenbaringsphilosophie erindres om Kritiken af Begreberne: »*Enkeltvæsenet, der er Alt*«, og den »*frie Erkjendelse*« — om Bestemmelsen af Aabenbaringsphilosophien som *phantastisk Theosophie*; om Paavisningen af Indvirkningen af Forestillingen om *Guds Personlighed*, og af Grunden til *Afvigelseerne fra det Christelige*. Med H[en]s[yn] til *den speculative Dogmatik*, erindres om Kritiken af Bestemmelsen af *Religionens Væsen*, af *Troesvidenskaben*, af den alm[indelige] *Opfattelse af Tilværelsen*, og om Kritiken af Udviklingen af de enkelte *Dogmer*.

Med H[en]s[yn] til *den negative Retning*, der {76.6} omtaltes som Modsætning til *den speculative Dogmatik*, erindres om de med den fremdragne *Problemer*: Fornuftens Forhold som indre bevægende Magt i det Religiøse, og: Philosophiens og Religionens Forhold til Individet.

Idet der derpaa gaaes over til Forelæsnningernes sidste Afsnit: *Adskillelsen af Religion og Philosophie*, sammenstilles først foreløbig Feuerbachs og Kierkegaards Anskuelse. Derpaa fremhæves med Hensyn til *Feuerbach* de mest karakteristiske *Resultater*, til hvilke han kommer: »Det absolute Væsen er Menneskets¹⁴¹ eget Væsen«; – »Gjenstandens Uendelighed er Udtrykket for Organets egen Uendelighed«; – »Uvidenheden om det Guddommelige er Negationen af det Guddommelige«, – »Religionen er Menneskets første og indirecte Selverkjendelse.« – Religionens Systole og Diastole; – Religionens subjective og praktiske Karakter; – Modsigelsen i de religiøse Forestillinger; deres nødv{endige} Opløsning i det Anthropologiske; – Modsætningen mellem Tro og Kjærlighed, Consequentserne¹⁴² heraf; – Udviklingen i F{eurbach}'s sildigere Skrifter (Wesen der Religion – Theogonie.) – (Henvisning til Kritiken af Feuerbach.).

Hvad *Kierkegaard* angaaer, henvises kun til det i forrige Forelæsninger Udviklede, og {76.7} idet der herved vendes tilbage til det ved Timens Begyndelse Fremstillede, viser det sig som den endnu tilbageblevende Opgave, at stille de to Modsætninger, der vise sig, historisk at staae overfor hinanden, imod hinanden, forat saa det endelige Valg kan gøres. Dette bliver Opgaven for Slutningsforelæsnningen.

{På et indlagt blad er ganske kort skitseret den sidste forelæsnning.}

{1} *Forelæsning 30.*

Tilknytning til foregaaende Forelæsnning.

Af hvad Beskaffenhed bliver den fra Christendommen forskjellige ethisk-religiøse Livsanskuelse? Svaret negativt – positivt.

Resultater af Kritiken af den realistiske Udviklingsrække – af den idealistiske.

Philosophiens Opgave. – Feuerbachs Forsøg paa en Løsning deraf.

---

141. »Det er umuligt for den menneskelige Tanke at tænke et kvalitativt Høiere end Menneskets Væsen.« –

142. »Atheismens« Nødvendighed.

– Vanskeligheden, ved hvilken han standsede (s{a}m{men}lign Herbart.)

Omrids af en Opf{attelse} af Tilværelsen: Enkeltexistentsen – Tilværelsens Helhed. – Enhed af Natur og Aand – Det Ideal-Reale. – Naturgrundlaget for det Ethiske. – Hvorledes det Ethiske kommer frem. – Ethikens Definition. – – Det Aprioriske i det Ethiske. – Forholdet til Tiden – Undgaaen af det Egoistiske. – Resignation. – Skyld, Anger – Forsoning, høiere Bistand.

Forhold til den nyere Tids Naturopfattelse – Forhold til Feuerbach. Det religiøse Moment i denne etiske Livsanskuelse. – Troesforholdet – Det Absolute. Dets Bestemmelse. (Uvidenheden). – Det Pantheistiske. – Guds Personlighed. – Hvori det personlige Forhold til det Absolute bestaaer. – Personlighedens Vedvaren efter Døden.

(verte)

{2} Elementer til denne Livsanskuelse i den nyere Tid. – Ensidigheden og Overfladiskheden i de forskjellige Theorier. Deres Grund. – Muligheden af at undgaae dem.

Forholdet til den græske Oldtids Livsanskuelse. – Paavirkning af det Christelige – Opf{attelsen} af det Ethiske – af det Naturlige. Det Christelige og det Humane. – Bestemmelsen af begge – Blandingsformerne. – Det væsentlige Element i dem. – Nødvendigheden af en Sondring og et Valg.

Slutning.

{76.7 fortsat} 30te Forelæsning

2) *Endeligt Resultat*. – Idet det tidligere vundne *foreløbige* Resultat med Hensyn til Christendommen og den nyere Tids Livsanskuelses Forhold er bleven bestyrket ved de sidst fremstillede Theorier; idet navnlig den Kierkegaardske Analyse af det Christelige,¹⁴³ der med

---

143. (Ved K{ierkegaard}'s Analyse af det Christelige er der vundet et dobbelt Resultat: 1) Uoverensstemmelsen mellem Chr{isten}dom og Philosophie, 2) at vor Tid ikke lever i de christelige Bestemmelser. Men idet som tidligere den nyere Tids Ret-

streng Consequents knytter sig til dettes mest concentrerede Udtryk, og kun udvikler hvad der er givet deri, har ført til at see Divergentsen i dens skarpeste Form; og idet tillige Kritiken af den K{ierkegaard}ske Bestemmelse af Forholdet mellem det Ethiske og Religiøse har antydet Muligheden af en *Enhed* af disse, der er *forskjellig fra det Christelige*, saa bliver altsaa til Slutning denne Livsanskuelse bestemtere at udføre i dens Forhold til den christelige forat saa Valget kan gøres derimellem.

Der spørges da: *af hvad Beskaffende vil den ethiske Livsanskuelse / blive, til hvilke Elementerne ere givne i den nyere Tids Retning og som, idet den forbinder disse Elementer til en gennemført Helhed, kommer til at / staae ligeoverfor det Christelige? Negativt* er {76.8} Svaret paa dette Spørgsmaal givet med den historiske Fremstilling og Kritik af den nyere Philosophies to Hovedretninger; til et *positivt* Svar ligge Elementerne / i de tidligere Analyser af den nyere Philosophies Principer, og / i de Antydninger, der ere givne i Kritiken af Kierkegaards Anskuelse.

Det *negative* Resultat, der blev vundet ved hiin Fremstilling, var det: *at hverken den ensidige Realisme eller den ensidige Idealisme formaaede at danne Grundlaget for en ethisk Livsbetragtning, der lod sig gennemføre.* Det viste sig ved Kritiken af den *realistiske* Række af Systemer, at den negativt maatte ende i *Skepsis*, positivt i en *Materialisme*, i hvis Grundbegreber den middelalderlige Tænkning Dualisme gjorde sig gjældende, saa at den ikke kunde gennemføres uden at komme i den Modsigelse med sig selv, at maatte optage Begreber, som den ikke kunde deducere, men ikke heller undvære, og ved at optage det af dens Princip Uforklarlige, selv tilstod sin Ensidighed, der var given derved, at denne Retnings Grundbegreb: *Materien*, der sattes som *Alt*, var bestemt saaledes, som den maatte bestemmes *indenfor den dualistiske Modsætning til Aanden*, og altsaa bestandig maatte suppleres ubevidst ved Modsætningen. — I denne Retnings Slutningspunkt manglede ethvert ethisk Grundlag, *Alt blev Physik*, og Phy-{77.1}sikens første Begreber stode uforklarede og uforklarlige.

Ved Kritiken af den *idealistiske* Rækkes Slutningspunkt: det *Hegelske* System, viste det sig ligeledes, at ikke heller denne Retning i sin

---

ning er vist at stemme overens med den nyere Philosophies Principer, samles hint dobbelte Resultat i eet.)

Gjennemførelse kunde constituere en ethisk Livsanskuelse. Det viste sig, at en lignende Ensidighed, som den, der havde ladet Materialismen ende i en Selvransagelse, lod den idealistiske Retning ende i en *Forflygtigelse af Virkeligheden*, medens netop Fordringen stilledes at optage den i Tænkningen. Værens og Tankens Enhed blev kun den monistiske Tæknings Enhed med sig selv, Virkeligheden blev kun et forsvindende Phænomen i det Absolutes evige Proces, Naturen blev kun til for den menneskelige Tanke, medens den evigt var hævet i den absolute Idees Sammenslutning med sig selv; det concrete Ethiskes Grundlag forsvandt idet Tankens Evighed – og den *abstracte* Tankes Evighed – blev det ene Værende, i hvilket Naturen og Existenten i Tiden kun blev et Forsvindende, der ikke gjorde Ideen indholdsrigere. Ethiken blev her forvandlet til *Metaphysik* og alle *Existent*sproblemerne bleve ubesvarede.

Ved de to Retningers Ensidighed vistes der hen til en anden Form af Philosophien, hvis *Opgave* negativt og ganske abstract kunde udtrykkes saaledes: *uden Dualisme at anerkjende Aandens og Naturens Eiendommelighed*. Et Forsøg paa denne Opgaves {77.2} Løsning gjorde *Feuerbach*, idet han hævdede det *Sandseliges, Naturliges, Materielles* Betydning, den *individuelle Existent*s Væsentlighed som det Abstracte Almenes Grundlag, og i Naturen ikke blot søgte død Materie, men *Liv og Aand*. Men hvormeget end hans *Sensualisme* fjernede sig fra det forrige Aarhundredes, i vor Tids Naturvidenskaber atter opvækkede Materialisme, saa viste dog Kritiken af hans System, hvorledes han, under Udviklingen af Consequentserne løb sig fast i Vanskeligheder, han ikke kunde hæve, hvorledes selve hans Præmisses viste ud over *det*, hvorved han standsede; Tilværelsens Opløsning i atomistiske Individuer – en Opløsning, der ogsaa er eiendommelig for et andet rigere System, der gjør det individuelle Værens Begreb til sit Grundbegreb: det *Herbartske* System.

Fra det Punkt, ved hvilket *Feuerbach* standsede, vises der altsaa{,} / idet den historiske Kritiks Resultater erindres, / hen til en Anskuelse af Tilværelsen, i hvilket den *individuelle Existent*s Væsentlighed hævdes, men *ikke atomistisk*; thi det Atomistiskes Selvstændighed og Evighed indeholder en Modsigelse for Tanken; men saaledes, at Tanken om en *Tilværelsens Enhed og Helhed*, en *organisk Tilværelsens Orden*, uden hvilken Tanken taber Tilholdet i sig selv, og opløser sig i Skep-

sis, forbindes dermed. Og idet Enkeltexistentsen sees som *uadskillelig Enhed af Natur og Aand*, idet Aandens Væren er *uopløselig* bunden til Naturens Væren, {77.3} *bliver det Ideale, der forener Tilværelsen, tillige et Realt, et Virkeligt, et Naturligt*. Den menneskelige Existents faaer da et *Naturgrundlag*, ikke bestemt som det, der skal opgives, men som *det, der skal optages i Bevidstheden, gennemtrænges af denne*. Det *Ethiske* kommer frem idet den Enkelte i sin¹⁴⁴ individuelle Eiendommelighed veed sig som *Led i hin omfattende Helhed*, faaer sig til *Opgave som saadant*, og dermed gjør *Uendelighedens Bevægelse*. / Ethiken bliver *Læren om det menneskelige Væsens Realisation ved den frie menneskelige Handeln*, men det menneskelige Væsen realiseres idet dets *Naturgrundlag* gennemtrænges af *Bevidsthedslivet* og bevidst indordnes i en højere Helhed. / Dette *Ethiske* faaer da et *Indhold*, netop ved *Individets Naturbestemthed*, og det faaer *sit Regulerende i det Aprioriske*, der paa Ethikens Gebet faaer samme Gyldighed som paa Logikens. Det faaer *Tiden* og *Virkeligheden* til sin Skueplads, ikke *Speculationens abstracte Evighed*, det fortaber sig ikke som *Materialismen* i det *Egoistiske*, *thi Individet veed sig kun som Led i en højere Helhed*. Det forsøger ikke paa at fastholde sig i en *Isolation*, det afviser / ikke *Resignationen*, / ikke *Bestemmelsen Skyld* og *Anger*, ikke *Trangen* til en *Forsoning*¹⁴⁵ og en *højere Bistand*. Men *Resignationen* bliver naar den gives et *ethisk Indhold i Kraft af selve det Ethiske*; idet hver enkelt Form af det *Ethiske* sees som et Udtryk for et Forhold til det *Absolute*, bliver der intet absolut Forhold *udenfor* det *Ethiske*, men det bliver *allestedsnærværende i det Ethiske*. Det *Ethiskes* hele Omfang kan da ikke opgives for en »absolut Pligt«, der ikke udtrykker sig i det, men det *Ethiske fra en lavere Sphære* kan opgives med *Berettigelse* for det *Ethiske i en højere, mere omfattende*. Det *ethiske Individ*, der anerkjender det *Ethiskes uendelige Fordring*, bøier sig under *Følelsen af Skyld*, anerkjender *Angerens Berettigelse*, og *Trangen* til en *Hjælp udenfra*; men idet *Tilværelsens Helhed* sees som baaren af det *Altomfattende, dens Harmoni som Helhed derfor ikke kan tænkes som forstyrret* / og derfor ikke heller *Enkelt-*

144. NB. Kierkegaards Dialektik med H{en}s{yn} til det *Ethiske*.

145. NB. kan *Philosophien* anerkjende en *Forstyrrelse* i *Tilværelsens Helhed*? Kan den det ikke, hvad bliver saa *Consequentsen* med H{en}s{yn} til *Begreberne Frihed, Skyld* o. desl{ige}? (jfr. *Sygd{ommen}* til *Døden*).

existentsens *Væsen* kan tænkes forvandlet, / saa søges Hjælpen ikke udenfor Tilværelsen, men de forsonende Kræfter søges i Tilværelsen, i de *andre supplerende Enkeltvæsener* med hvilke Individet slutter sig sammen i *Kjærlighed* / i *gjensidig Væsensmeddelelse*. / I Kjærligheden til M{enne}sket som M{enne}ske søges da *Forsoningen*, og i den sees ikke blot et Forhold til den Enkelte, men *et Forhold til det Sammenslutende, et Udtryk for Enheden*.

Denne Anskuelse tilegner sig altsaa den *nyere Tids fra Christendommen afvigende Naturopfattelse*. Den anerkjender det *Naturliges Væsentlighed*, dets *positive* Betydning for Aanden, dets Betydning som *Grundlaget* for et *concret ethisk Liv*. Naturen bliver ikke blot det, der *giver Tanken Fylde*, det, uden hvilket den taber sig i det Abstracte eller Phantastiske, men den bliver *det, der bærer hele det menneskelige Liv* og giver det Fylde og Indhold. Det *at beherske Naturen* gennem Erkjendelsen af Naturens Love, kan blive en *ethisk Opgave, i alle ethiske Forhold bliver Naturen Grundlaget*.

Ligeledes tilegner denne Anskuelse sig {77.5} det sande i *Feuerbachs Theorie*. *De ethiske Forhold sees som religiøse*, netop fordi Forholdet til det Absolute *kun* udtrykkes igjennem dem; *i Menneskets Forhold til Mennesket* realiserer Mennesket *det Høieste*; dette Forhold har *absolut* Værd i og for sig.

Naar det *religiøse* Moment i dette Ethiske nærmere skal bestemmes, bliver det, ved hvilket Mennesket seer ethvert Forhold som hvilende i det Absolute, seer det altomfattende Evige paa ethvert Punkt af Tilværelsen som bærende den. Der bliver Plads for et *Troesforhold*; thi dette Absolute, Evige, der sammenholder Tilværelsen, er for den enkelte Bevidsthed ikke *umiddelbar* synligt; det bliver *et Postulat* af den individuelle Bevidsthed, der uden det vilde forvirres i sig selv, vilde tabe Tilholdet i sig selv. Troen hviler da *paa selve det menneskelige Væsens Bevidsthed om sig selv*; den kommer ikke i Strid med dette, men *stadfæster* det. Den bliver en Tro paa det, der er *høiere end Individet*, idet den omfatter *alle* Individerne og *hele* Tilværelsen. Men Tanken har ikke Bestemmelser for det, høiere end dem, der udtrykker dens eget Væsen som *menneskelig* Tanke; den kan ikke negere sig selv idet den tænker Noget, der er *qualitativt*¹⁴⁶ *høiere* end det Men-

---

146. NB. Feuerbachs Udviklinger.

neskelige; den har derfor for det altomfattende Absolute kun *abstracte* Bestemmelser, *forsaavidt* bliver¹⁴⁷ *Uvidenheden* Formen for Forholdet til det Absolute, og »Uvidenhedens« Abstraction faaer {77.6} først *Bestemmelser* gennem *Erkjendelsen af det reale Universum*, der sees som Aabenbarelse af det Absolute og *gjennem de ethiske*¹⁴⁸ *Forhold*, der indeslutte et Forhold til det Absolute.

Vil man indvende mod denne Religiositet, at den er *pantheistisk*, da skal jeg ikke forsøge at afvise denne Indvending. *Al consequent Philosophie maa blive pantheistisk*; thi som et Forsøg paa at bringe en Erkjendelsens Enhed og Helhed tilveie, kan den intet Brud statuere i Tankens Verden; men den høieste Tanke maa være sammenkjædet med hele Tankernes Række, og bliver det der bærer de andre i sig; men *denne høieste Tanke bliver Philosophiens Udtryk for det Guddommelige*. Bestemmelsen: *Personlighed* vil Philosophien derfor ikke kunne anvende derpaa; ethvert Forsøg paa ad Tankens Vei at bevise Guds Personlighed maa, som det allerede paa et tidligere Punkt af disse Forelæsninger er udviklet, mislykkes; thi ved disse Forsøg maa Bestemmelser udelades, uden hvilke vi ikke kunde forestille os Personlighed, eller see den givet i Virkeligheden, / og netop Sondringen af det Guddommelige som et Personligt fører til alle de Modsigelser i de religiøse Forestillinger, som *Feuerbach* har paaviist, og som vi allerede tidligere fandt fremhævede af *Spinoza*. /

Det *personlige Forhold til det Absolute* bliver da *det personlige, af Troen paa det altomfattende Absolute gennemtrængte Forhold til andre Personligheder, Meddelelsen af sin Personligheds Væsen til dem i Kjærlighed. Tilegnelsen af deres Personlighed i forsonende Kjærlighed*; og denne Meddelelse og denne {77.7} Tilegnelse giver den enkelte Personlighed Liv og Vedvaren i *Personlighedens Form selv efter Personlighedens Opløsning ved Døden*.

I den *Grundanskuelse*, paa hvilken den nyere Tids Philosophie og den nyere Tids hele Liv hviler, og til hvilken vi have ført de forskellige Nuancer af dens Fremtrædelsesformer tilbage, finde vi *Sporene*

147. (Saaledes undgaaes Modsigelser i de almindelige religiøse Forestillinger.)

148. Denne Religiositet bliver *en Religiositet uden Dogmer*, – (forskjellig fra Troesphilosophiens dogmeløse Religiositet derved, at den gjør Alvor af det Guddommeliges Enhed med det Menneskelige og Naturlige; – forskjellig fra den Schleiermacherske derved, at det Absolute er i selve Verdensvirkeligheden); – dens *Cultus* bliver *Handling*, den ethiske Handling; dens Ideal er, at *hele Livet* bliver Cultus.

til en saadan fra det Christelige forskjellig ethisk-religiøs Livsanskuelse. De træde frem i *Troen paa det Menneskelige*, paa det uforstyrreligt Gode i det menneskelige Væsen, i *Anerkjendelsen af Naturens væsentlige Betydning* for den menneskelige Tanke og det menneskelige Liv, i *Fornufttroen*, / i *Moralismen*, / i *Humaniteten*, i *det Philanthropiske*, i den Grundtanke, fra hvilken de betydeligere *socialistiske* Systemer ere udgaaede. De have været overalt tilstede, kjendeligere eller ukjendeligere, og overalt i Forbindelse med Ensidighed eller Overfladiskhed. Deres *Ensidighed* har været begrundet i Realismens og Idealismens modsatte Ensidigheder; deres Overfladiskhed i at de ethiske Problemer ikke vare opfattede dybere, at Troen paa det Menneskelige, at Humaniteten og Philanthropien ikke havde / *Resignationen* og / *Skyldsbevidstheden* til Baggrund, at derfor den ethiske Alvor manglede og Villiens og Frihedens Problemer ikke skarpt fremtraadte, Forsøningstrangen og den religiøse Opfat-{77.8}telse af de ethiske Forhold manglede. Men, som det ovenfor er paavist: *disse Mangler og Ensidigheder kunne suppleres og ere tildeels supplerede uden at Livsanskuelens Grund opgaves*, uden at Naturens og det Menneskeliges, den menneskelige Tænkning og de menneskelige ethiske Forholds Betydning forvanskes eller forsvinder.

I denne Livsanskuelse er *den græske Oldtids* humane og naturlige Livsanskuelse opbevaret, men den har *ved det Christelige* ikke blot faaet den *universelle* Charakter, som Oldtiden manglede, men Oldtidens æsthetisk-metaphysiske Opfattelse af det Ethiske er afløst af en *virkelig ethisk* Opfattelse, i hvilken alle de Bestemmelser, som Oldtiden ilede forbi, Bestemmelserne af *Villie*, *Frihed* og *Skyld* ere skarpere angivet, og *det Ethiskes Slutningspunkt* bliver ikke længere det *politiske Forhold til Staten*, men det *ethisk-religiøse Forhold til Menneskeheden*¹⁴⁹ og *det i den sig aabenbarende Absolute*. Opfattelsen af *Universet* er bleven en anden, idet Oldtidens *metaphysiske* Opfattelse af det Fysiske er afløst af en *physisk*, for hvilket det Naturlige *som saadant* bliver et *Realt*, og som et *Realt* faaer Muligheden til at blive *et indholdsrigt Stof for Tanken*, et *Grundlag for et ethisk Forhold*, der med det faaer *Virkelighedens* Fylde.

To Magter staae der altsaa i den nyere {78.1} Tid overfor hinanden, *to forskjellige Livsanskuelser* gjør sig gjældende i den nye Tid. Vi kunne

---

149. NB. Kjerlighedens Gjæringer.

benævne Modsætningerne: det *Christelige* og det *Humane*. Hvad det *Christelige* er, har navnlig Kierkegaard skarpt og klart angivet; det er ved hans Analyse bleven tydeligt hvad der ligger i Christendommens Grundbestemmelse; det har viist sig, at det saaledes bestemte Christelige afgjørende sondrer sig fra alle de Phænomener, jeg tidligere har draget frem, / hvilket dets Forhold bliver til *Tanken* og til hele den *naturlige* Existents, – (NB. abstract Spiritualisme – Dualisme.) – / og at, hvis det Christelige *ikke* er det, som han angiver det at være, at det saa ikke er til at sondre kategorisk fra hvad der historisk gaer forud for det, at det altsaa ikke vilde have nogen specifik Eiendommelighed.

Hvad det er, som jeg kalder det *Humane*, har jeg søgt at paavise gennem hele Forelæsningen ved at udhæve Momenter i den nye Tids eiendommelige Livsanskuelse, og nu i det umiddelbart Foregaaende ved at antyde Omridset af den ethisk-religiøse Livsanskuelse, der udtrykker det. Ved Hjælp heraf vil det være let i alle de *Blandingsformer*, hvor det Christelige og det Humane synes at have undgaaet en *Enhed* / (»christen Verden«, »christelig Stat«, »christelig Ethik«, »christelig Videnskab«, »christelig Kunst« o.s.v.) / , at foretage Adskillelsen. Det vil overalt vise sig, *at det Christelige her kun er et Navn, en Reminiscents, en Levning for Phantasien, men at Indholdet tilhører det Humane*. Det vil vise sig *som en Illusion*, i disse Former at troe at boe i det Christelige, der kun er *en æsthetisk Tilsætning, et ubestemt Ei{en}-{78.2}dommelighedsløst*, der ingensteds har Gyldighed / og intet *virkeligt* Forhold til Christendommen constitueres. / *Og dog er Tilsætningen af det tilstrækkelig til at frakende, at der leves et helt menneskeligt Liv, at der leves virkelig ethisk i det Ethiske*.

Saa bliver der da kun *et Valg* tilbage, og naar Modsætningerne skarpt og klart ere sondrede fra hinanden, saa gjøre Enhver Valget redeligt og selvbevidst!

Hermed slutter jeg disse Forelæsninger. Hvad jeg har villet, er Bevidsthed, Redelighed, Klarhed. Mod Illusioner og Forvirrethed har jeg kæmpet, jeg har stræbt for Tanken at sondre, hvad der ubevidst eller forsætlig sammenblandes, og i denne Sammenblanding forvanskedes. Jeg har, forat kunne gjøre dette, brugt Videnskabens Fri-

hed, af hvilken denne Høiskole er i Besiddelse maaskee i høiere Grad end nogen anden Høiskole i Europa i dette Øieblik; jeg har ladet Tanken komme tilorde, og fremstillet Angrebene paa det Bestaaende med samme Udførlighed og Skarphed som Forsvaret. Men idet jeg i fuldt Maal har gjort Brug af denne Frihed, har jeg været mig den Forpligtelse bevidst, som den paalagde mig. Jeg har talt alvorligt om det Alvorlige, jeg har talt Videnskabens og den personlige Overbevisning{s} strenge Sprog; kun mod det Letfærdige og det Tankeløse har jeg brugt Spottens Vaaben, og først da naar det ved den rolige videnskabelige Betragtning havde vist sig at være hjemfaldet dertil. Maaskee {78.3} skilles paa det afgjørende Punkt min Vei fra de Fleste af Deres; men selv om det er saa, er det mit Haab, at de, hvis Vei er en anden end min, ogsaa nu ville kunne gaae den uforstyrrede af Tvivl og mindre udsatte for Blændværk, og at de, der kunne følge den Vei, jeg gaaer, ville kunne gjøre det med Bevidsthed og Klarhed, uden Splid i Sindet, uden Adsplittethed i Aanden.

For den Interesse, med hvilken De lige til Slutningen har fulgt disse Forelæsninger, bringer jeg Dem min oprigtige Tak. Den har ikke blot været mig personlig kjær og opmuntrende, men den har været mig et Tegn paa, at Interessen for den Videnskab, jeg har den Ære at foredrage, ikke er uddød, at ogsaa de Studier, der ikke høre til Brødstudiernes officielle Kreds, have Dyrkere. Hvad jeg i disse Forelæsninger, der væsentlig vare af historisk-kritisk Art, kun har kunnet antyde, haaber jeg engang, hvis Tid og Kræfter levnes mig, at skulle finde Leilighed til at fremstille i udførlig Sammenhæng. Saalænge beder jeg Dem at nøies med hvad jeg her har kunnet give, og at bevare en venlig Erindring om disse Timer, og om det aandelige Samliv, vi i dem have levet med hverandre: et Samliv, under hvilket jeg føler, at jeg selv har udviklet mig.

Modtag saa til Afsked et venligt Levvel!

(Sidste Forelæsning holdt den 31te Mai.)

---

d. 25de Mai 1859.

Kommentar

Side 72:

Muligheden for en Troesvidenskab] Brøchner tænker her især på Søren Kierkegaards angreb på tidens videnskabelige teologi, et angreb, der blev sekunderet af Rasmus Nielsen fx i dennes *Evangelietroen og Theologien. Tolv Forelæsninger holdte ved Universitetet i Kjøbenhavn i Vinteren 1849-1850*, Kjøbenhavn 1850, men også på den diskussion, som blev udløst af udgivelsen i 1849 af H.L. Martensens *Den christelige Dogmatik*, og som ofte kaldes den første af det 19. århundredes danske diskussioner om forholdet mellem tro og viden, se C.H. Koch: *Den danske idealisme*, [København] © 2004, ss. 361-78.

Side 73:

Sammenblanding med det Humane] Der er tale om samtidens formidlingsteologi, i Danmark personificeret af J.P. Mynster og H.L. Martensen, hvori kristendom og det borgerlige, humane liv tilstræbes sammensmeltet. Denne sammenblanding var Kierkegaards centrale angrebsmål, som han navngav »Christenheden«.

Side 74:

Identitetsfilosophien] Betegnelsen går på F.W.J. Schellings filosofi i perioden mellem 1801 og 1806, hvor subjekt og objekt (tænken og væren) forenes i det absolutte.

Side 75:

Schellings Aabenbaringsfilosofi] I 1820'erne angreb Schelling sin tidligere ven Hegel for intellektualisering ved at lade filosofien tage udgangspunkt i begreber og ikke i eksistensen, hvilket Schelling selv ville gøre i den såkaldte positive filosofi, som han udviklede i sine forelæsninger. Først efter hans død blev de publiceret i fire bind, hvoraf det sidste havde titlen *Philosophie der Offenbarung* (1858). I sin åbenbaringsfilosofi søgte han at optage den guddommelige åbenbaring uforkortet og uden at rationalisere den samt at anskue både naturen og historien som det guddommeliges fremtræden i eksistensen. I

forbindelse hermed pegede Schelling også på, at såvel mytologi (polyteisme) som den kristne monotheisme var væsentlige momenter i den menneskelige bevidstheds udvikling og dermed i den almindelige kulturudvikling. Se også kommentar til side 134.

Side 75:

modus cognoscendi colendique Deum] Måden hvorpå man erkender og tilbeder Gud. Brøchner synes at have hentet oplysningen fra D.F. Strauss' *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft*, bd. 1-2, Tübingen & Stuttgart 1840-41, se hans oversættelse af Strauss' værk *Fremstilling af den christelige Troeslære i dens historiske Udvikling og i dens Kamp med den moderne Videnskab*, bd. 1-2, Kjøbenhavn 1842-43, bd. 1, s. 4.

Side 77:

sub specie aeterni] Under evighedens synsvinkel. Udtrykket har Brøchner hentet hos Spinoza.

eo ipso] I sig selv, derfor.

Side 78:

Forskjel i Formen] Ifølge Hegels lære om det dialektiske forhold mellem form og indhold svarer forskellighed i form til forskellighed i indhold og omvendt. Denne dialektik gennemføres imidlertid ikke i religionsfilosofien, hvor der påpeges at formforskellen mellem filosofi og religion på begges højeste stadium (den hegelske idealisme og immanensfilosofi på den ene side og kristendommen på den anden) ikke indebærer en forskel i indholdet.

Side 80:

som sandhedens Form træder osv.] Sætningen synes mislykket.

Side 82:

Hegel [...] i sin Logik] G.W.F. Hegel: *Wissenschaft der Logik*, 2. bog, 3. kapitel, afsnit A, underafsnit C: »Form und Inhalt«, *Sämtliche Werke* (Jubilæumsausgabe) udg. af H. Glockner, bd. 4 (3. oplag), Stuttgart 1958, ss. 566-67.

Side 85:

»Potensation«] »Potens«, »potensere«, »potensation« er grundbegreber i Schellings filosofi. »Potens« betegner en mulighed, der kan virkeliggøres, »potensere«, at frembringe en mulighed i noget andet eller i sig selv, og »potensation«, at have mulighed for noget. Hos Schelling er virkeligheden niveaudelt alt efter omfanget af det eksisterendes muligheder.

Side 87:

Den græske Aands Opgave ... at realisere Skjønhedens Idee] Karakteristikken af den græske kultur som en kultur, der i idealiseret form søgte at udtrykke den skønhed = harmoni, som grækerne fandt i verdenshullets struktur, kommer til udtryk hos den tyske kunsthistoriker Johann Joachim Winckelmanns opfattelse af den græske kunst i hans *Geschichte der Kunst des Altertums* (Dresden 1764) og genfindes hos Hegel i generaliseret form, se fx hans *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, *Sämtliche Werke*, udg. af H. Glockner, (Jubiläumsausgabe) bd. II, Stuttgart, 2. del, 1. afsnit: Die Elemente des griechischen Geistes, ss. 297-315. Brøchner gentog denne opfattelse i sin *Den græske Philosophies Historie i Grundrids* (*Philosophiens Historie i Grundrids*, bd. 1, Kjøbenhavn 1873), hvor han skriver: »Naar vi skulle søge den Tanke, der er at bestemme som den græske Aands centrale Tanke, som Grækenlands Tanke, ledes vi til at finde den gennem en Reflexion, der ligesom af sig selv frembyder sig. Vi finder hos det græske Folk som Form for Anskuelsen af det Guddømmelige, Menneskevæsenets Ideal, og som udpræget i alle Livets Former, som det hele dets Tilværelse gennemtrængende Grundpræg, Skjønheden, Harmonien.« (s. 15).

Ideens Begreb] De hegelske udtryk »Ide« og »Begreb« er yderst vanskelige at definere. Når Brøchner her bruger udtrykket »Ideens Begreb«, må der nærmest være tale om begrebet om eller forståelsen af Ideen. I sin *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* skriver Hegel, at »Die Idee ist das Denken nicht als formales, sondern als die entwickelnde Totalität seiner eigenthümlichen Bestimmung und Gesetze, die es sich selbst giebt, nicht schon hat und in sich vorfinden« (*Sämtliche Werke*, udg. af H. Glockner (Jubiläumsausgabe), bd.

8, 4. opl., Stuttgart-Bad Cannstadt 1964, s. 66) og i den såkaldte *Philosophische Propädeutik* (Logik für die Mittelklasse) siges det, at »Die Idee ist die Vereinigung von Subjectivem und Objectivem« (*Sämtliche Werke*, bd. 3, s. 116), dvs. foreningen af ånd og stof. Forstået på denne måde er den hegelske Ide den målrettede sig udviklende totalitet, der virker efter sine egne love, og som fremtræder som de på hinanden følgende faser i den historiske og samfundsmæssige udvikling, hvis mål er friheden.

Side 89:

»*liggende i det Onde*«] Præget af ondskab, bibelsk udtryk, cfr. 2. Mos 32, 22, 1 Joh 5,19.

Side 90:

Parusien] Kristi genkomst.

πνευ ατικῶς] Åndeligt.

Side 93:

Selvbevidsthedens Autonomie] Hegels tanke om, at erkendelsen udvikles ved bevidstheden om, hvad der findes i bevidstheden, dvs. af selvbevidstheden. Både H.L. Martensen og Kierkegaard vendte sig imod denne opfattelse.

Side 94:

den hegelske Skoles venstre Side] Kort efter Hegels død i 1831 delte hans tilhængere sig i det, der er blevet kaldt venstrehegelianere og højrehegelianere. Venstrehegelianerne udviklede en religions- og samfundskritisk tænkning, og højrehegelianerne anså kristendommen for at være fuldt forenelig med den hegelske filosofi. Blandt venstrehegelianerne var L. Feuerbach, D.F. Strauss og K. Marx og blandt højrehegelianerne I.H. Fichte og C.H. Weisse.

Fodnote 19:

Den »positive« Filosofi] Se kommentaren til side 75.

Side 96:

»*Forfatterskabets Kategorie*«] Udtrykket synes ikke at være brugt i Kierkegaards forfatterskab.

M{enne}sket som Synthese af det Tidelige og det Evige] Se fx *SKS* 7, s. 60 og *SKS* II, s. 129.

Dobbelt Reflexionen] Udtrykket »Reflexion« og »Dobbelt-Reflexion« anvendes meget bredt i Kierkegaards forfatterskab. Ved refleksion forstås ofte, at bevidstheden sætter noget andet end sig selv, fx de forskellige skikkelser i *Enten-Eller* og derefter – igen ved en refleksiv akt – ser dem som noget, den har i sig selv, og som er noget, der medvirker til at karakterisere det pågældende individs eksistens. Teknisk kan man sige, at dobbeltrefleksionen er at sætte noget og samtidig tage det tilbage. Kierkegaard bruger undertiden udtrykket »Meddelelsens Dobbelt-Reflexion«. Fx siger han i sine udkast til en forelæsningsrække om meddelelsens dialektik, at »Da ethisk intet ligefremt er, saa maa al Meddelelse gaae igennem en dobbelt Reflexion, den første er den i hvilken den meddeles, den anden er den i hvilken den tages tilbage« (*SKS* 27, s. 397). Fx docerer etiklæren nogle handleforskrifter, som han selv er forpligtet til at følge. Se også L. Bejerholm: »*Meddelelsens Dialektik*«, København 1962, s. 163ff.

Umuligheden af et Tilværelsens System] Se fx *SKS* 7, s. 114.

Side 99, fodnote 21:

W{esen} d{es} Chr{istenthums}] Brøchner citerer fra L. Feuerbach: *Das Wesen des Christenthums*, 2. forøgede oplag, Leipzig 1843. Brøchner ejede denne udgave af Feuerbachs hovedværk, se *Tillæg til Auktionen den 23de Februar Nørrebro Dossering 32, 3die Sal. Fortegnelse over den Boet efter afd. Professor, Dr.phil. H. Brøchner og tidligere afd. Hustru Ingeborg, født Ipsen, tilhørende Bogsamling*, Kjøbenhavn 1876, s. 4, nr. 90a.

Side 100:

F{eurbach} S{ämmtliche} W{erke}. I og II] Brøchner henviser til Ludwig Feuerbach: *Sämmtliche Werke*, bd. 1, Leipzig 1846 og bd. 2, Leipzig 1846.

Fodnote 24:

τελοσ] Formål, endemål.

Side 101:

Schlegel's Lucinde] Friedrich Schlegel: *Lucinde. Ein Roman*, Berlin 1799 blev ved sin udgivelse og op i første femtedel af det 19. århundrede angrebet for usædelighed, idet Schlegel i romanen skildrer et erotisk forhold, hvor det åndeligt-sjælelige forhold er ubrydeligt forbundet med et sanseligt-legemligt forhold og ikke, som tidens borgerlige kultur anså for det rigtige, stod i et uforeneligt modsætningsforhold. Herved uendeliggøres kærlighedsforholdet, idet Schlegel gav udtryk for, at kærligheden mellem mand og kvinde dannede grundlag for kærlighed til menneskeheden og til Gud. I *Om Begrebet Ironi* tilsluttede den unge Kierkegaard sig kritikken af bogen. Fx skrev Kierkegaard, at »Lucinde er en meget slibrig Bog.« {SKS I, s. 321.}

Side 105:

maieutisk-dialektisk] Grundbetydningen af betegnelsen »maieutik« er jordemoderkunst, dvs. fødselshjælp. Her som hos Kierkegaard er den maieutiske en indirekte meddelelsesmetode, der fx ved at sætte nogle fiktive skikkelser op for læseren »forløser« eller fremkalder en opfattelse hos vedkommende. At metoden ydermere betegnes som »dialektisk« viser, at der er tale om, at den fremkaldte opfattelse er i modstrid med læserens gængse opfattelse af det, opfattelsen vedrører. I *Philosophiske Smuler* og i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* udvikles således en opfattelse af kristendommen, der er i strid med, hvad der forstås som den officielle kristendom, af Kierkegaard benævnt »Kristenheden«.

Side 109:

den uendelige Afgjørelse] Cfr. fx SKS 7, s. 186. En uendelig afgørelse er en afgørelse, der ikke er resultatet af en endelig række af overvejelser eller analyser, men som kun kan nås ved en viljesakt. At ville tro er hos Johannes Climacus i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* et resultat af en uendelig afgørelse, da troen ikke kan opnås objektivt ved forstandsmæssig ræsonneren.

Side 116:

Verdenshistorien er Verdensdommen] Fra Fr. Schillers digt »Resignation«, hvor den sidste linje i den næstsidste strofe lyder: »Die Weltgeschichte ist das Weltgericht.« Cfr. også G.W.F. Hegel: *Sämtliche Werke* (Jubiläumsausgabe) udg. af H. Glockner, bd. 10, 4. oplag, Berlin 1965, s. 427.

Side 118:

Skabningens Forlængsel] Skabningens længsel, bibelsk udtryk, cfr. »Derfor venter og Skabningens Forlængsel paa Guds Børns Aabenbarelse«, Rom 8,19, citeret efter Frederik 6's Bibel, 17. Oplag, København 1825.

Side 121:

aut-aut] Enten-eller.

Side 122:

μετρον] Mål i betydningen »målestok«.

dialektisk Moment] Det øjeblik, hvor noget slår over i sin modsætning, hvor »modsætning« skal forstås hegelsk, dvs. som en kontradiktorsk modsætning, en kontrær modsætning eller en realmodsætning. Det øjeblik, hvor fx en forfalden bygning fremtræder som en ruin, er et dialektisk moment.

Side 129:

Prius] Forudgående.

Side 133:

Digten og Tragten] Stræben, fra tysk: dichten und trachten.

Side 134:

κατα δυναμιν] Efter mulighed.

Tørnebusken] Cfr. 2 Mos 3, 2-3.

Side 137:

Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed] Kierkegaards *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed. En Ligeftrem Meddelelse, Rapport til Historien*, udgivet af P.C. Kierkegaard, skrevet i perioden 1846-55 og især juli-oktober 1848 og februar 1849, blev 3. maj 1859 annonceret i *Adresseavisen* som udkommet.

Side 138:

at prutte] At tinge, at forhandle, som oftest i forbindelsen »at prutte om prisen«.

Side 147:

ubique et nusquam] Overalt og intetsteds.

Fodnote 75:

terminus a quo] Begyndelsespunktet, egentlig: »grænsen fra hvilken«.

Side 157:

massa perditionis] En fortabt eller fordærvet menneskemasse.

Fodnote 99

Bladartikler] R. Nielsen (Udg.): *S. Kierkegaards Bladartikler med Bilag samlede efter Forfatterens Død, Kjøbenhavn 1857*.

Side 163

Den speculative Dogmatik] *Se H. Martensen: Den christelige Dogmatik, Kjøbenhavn 1849*, s. III.

Side 168, fodnote 119:

Nielsens Propædeutik] Rasmus Nielsen: *Philosophisk Propædeutik i Grundtræk*, Kjøbenhavn 1857.

Side 178:

Schellings Aabenbaringsfilosofi] Fra begyndelsen af 1820'erne og til sin død i 1854 forelæste Schelling over sin såkaldte positive filosofi eller åbenbaringsfilosofien bestående af mytologiens filosofi og åbenbaringens filosofi. Trods gentagne initiativer med hensyn til udgivelse

af forelæsningerne, veg Schelling stedse tilbage fra en publicering. Først efter hans død udkom forelæsningerne i hans *Sämmtliche Werke*, bd. 1-14, udgivet af sønnen K.F.A. Schelling i årene 1856-61 som bind 1-4 i den anden afdeling af værkerne (*Sämmtliche Werke* bd. 11-14), der udkom i henholdsvis 1856, 1857, 1858 og 1858. De to sidste bind af forelæsningerne var således udkommet kort tid før Brøchner holdt sine forelæsninger, og han havde ikke haft tid til at studere dem. Imidlertid havde den tyske teolog H.E.G. Paulus, som var kritisk indstillet over for Schelling, og som denne opfattede som en fjende, fået fat i et studentreferat af Schellings forelæsninger fra vinteren 1841-42, som han udgav under titlen *Die endlich offenbar gewordene positive Philosophie der Offenbarung oder Entstehungsgeschichte, wörtlicher Text, Beurtheilung und Berichtigung der v. Schellingischen Entdeckungen über Philosophie überhaupt, Mythologie und Offenbarung des dogmatischen Christenthums im Berliner Wintercursus von 1841-42. Der allgemeine Prüfung vorgelegt von Dr. H.E.G. Paulus*, Darmstadt 1843. Udgivelsen resulterede i, at Schelling anlagde sag imod Paulus, en sag, som han dog tabte.

Brøchner sagde i indledningen til sine forelæsninger om Schellings sene filosofi, at åbenbaringsfilosofien først var udkommet få uger tidligere, og at han derfor ville holde sig til de referater fra anden side, der var udkommet før Schellings død, dvs. til Paulus' udgivelse (47.7).

Sin positive filosofi satte Schelling i modsætning til Hegels »negative« filosofi. Hvor det hegelske systems grundbegreb er det abstrakte begreb om væren, skal den positive filosofi tage sin begyndelse i det konkrete eksisterende: »Der Anfang der positiven Philosophie ist das allem Denken zuvorkommende Seyn. Sie geht vom Seyn, den kein Begriff vorausgeht, zum Begriff, zum »Ueberseyende««. (*Die endlich offenbar gewordene positive Philosophie osv.*, s. 433). Om åbenbaringsfilosofien står der sammesteds, at den »ein Versuch seyn, die Wahrheiten der geoffenbarte Religion auf solche zurückzuführen, welche die Vernunft aus sich selbst erzeugt.« (s. 607). Da det eksisterende er guddommens åbenbarelse, er Gud det primært eksisterende, og i åbenbaringsfilosofien sammensmeltet således kristendom og filosofi.

»*Enkeltvæsenet, der er Alt*« og den »*frie Erkjendelse*«] Skønt Brøchner synes at have citeret det på et indlagt blad på tysk (»das Einzelwesen, das

Alles ist«), synes der ikke at være tale om et citat fra Paulus' udgivelse. På side 432 i *Die endlich offenbar gewordene positive Philosophie osv.* angives det, at Schelling nærmest har citeret sig selv fra en artikel fra 1803, hvor han havde sagt om Gud »Eben darum ist er Gott, weil er Alles ist.« Efter det angivelige citat skriver Brøchner: »Kan tilværelsens Hele tænkes som et Enkeltvæsen? Kan Enkeltvæsenet tænkes? – Ville der være noget vundet ved at tænke sig Enkeltvæsener (Monader)? – Hvad vilde saa det Forenende blive? Et tænkt eller et Anskuet? Men hvor ere Anskuelsens Grændser?« I forelæsningserne havde han sagt, at hos Schelling skal Gud (det absolutte) være det evigt værende og hævet over verdensprocessen, men samtidig være det, der gav stoffet til processen, dog uden at give sig selv som Gud, og at Gud både skal været et reelt eksisterende enkeltvæsen, være hævet over sanseverdenen og være alt. Han afviser derfor Schellings begreb om Gud som værende selvmodsigende.

Udtrykket »freie Erkenntnis« optræder nogle gange i Paulus' udgave fx på side 618. Den fri erkendelse er en fornufterkendelse af det absolutte (Gud), en erkendelse, som er fri i den forstand, at den foruden at være erkendelse også er en viljesytring. Brøchner afviser en sådan art erkendelse som »phantastisk«, dvs. som et resultat snarere af fantasien end af fornuften.

Side 179:

»*Det absolute Væsen er Menneskets eget Væsen*«] Cfr. L. Feuerbach: *Das Wesen des Christenthums* (1841), 2. udvidede oplag, Leipzig 1843, s. 7: »Das absolute Wesen, der Gott des Menschen ist sein eigenes Wesen.«

Ingen af de her angivelige citater fra Feuerbach, som i enkelte tilfælde blot er opsummeringer af Brøchners beskrivelse af dennes opfattelse, er blevet fremhævet i hans forelæsninger om Feuerbach.

»*Gjenstandens Uendelighed er Udtrykket for Organets egen Uendelighed.*«] Synes ikke at være et citat fra Feuerbach, men følgende citat fra *Das Wesen des Christenthums*, 2. udvidede oplag, Leipzig 1843, s. 12, viser, at Brøchners formulering gengiver Feuerbachs opfattelse: »Denkst Du folglich das Unendliche, so denkst und bestätigst Du die Unendlichkeit des Denkvermögens; fühlst Du das Unendliche, so fühlst und bestätigst Du die Unendlichkeit des Gefühlsvermögens.«

»Uvidenhed om det Guddommelige er negationen af det Guddommelige«] Udgi-
veren har ikke fundet et sted hos Feuerbach, der klart giver udtryk
for, hvad Brøchner her tilskriver Feuerbach. Tanken er vel den, at i
og med at et menneske hverken har et begreb eller en forestilling
om det guddommelige, er dette ikke en del af vedkommendes uni-
vers, hvilket ikke skal forstås som en afvisning af det, men blot som
noget, der ikke er til stede.

»Religionen er Menneskets første og indirecte Selverkjendelse«] Cfr. *Das Wesen
des Christenthums*, 2. udvidede oplag, Leipzig 1843, s. 19: »[...] die Re-
ligion ist die erste und zwar indirecte Selbsterkenntniss des Men-
schen.«

Religionens Systole og Diastole] »Religionens pulsslæg«. »Systole« og
»diastole« betegner som oftest henholdsvis hjertets sammentræk-
ning og udvidelse. Feuerbach bruger metaforen fx i *Das Wesen des
Christenthums*, 2. udvidede oplag, Leipzig 1843, s. 45f.: »Wie die arte-
rielle Thätigkeit das Blut bis in die äussersten Extremitäten treibt,
die Venenthätigkeit es wieder zurückführt, wie das Leben überhaupt
in einer fortwährenden Systole und Diastole besteht, so auch die
Religion. In der religiösen Systole stösst der Mensch sein eignes
Wesen von sich aus, er verstösst, verwirft sich selbst; in der religiö-
sen Diastole nimmt er das verstossne Wesen wieder in sein Herz
auf.« Ifølge Feuerbach er gudsforestillingen en forestilling om det
menneskelige uden de begrænsninger, som et menneskes naturlige
eksistens indebærer, dvs. det guddommeliges væsen er menneskets
eget væsen, og al teologi er derfor antropologi. Tankegangen følger
det hegelske tankeskema: Bevidstheden sætter sit objekt som noget
fremmed, noget anderledes værende, og erkendelsen opstår i og
med at bevidstheden indser, at dette objekt er dens eget produkt.

Fodnote 141:

»Det er umuligt for den menneskelige tanke at tænke et kvalitativt Høiere end Men-
neskets Væsen.«] Cfr. *Das Wesen des Christenthums*, 2. udvidede oplag,
Leipzig 1843, s. 57: »Die Vernunft kann nur an einen mit ihrem We-
sen übereinstimmende Gott glauben, an einen Gott, der nicht unter
ihrer eignen Würde ist, der vielmehr nur ihr eignes Wesen realisiert,

– d.h. die Vernunft glaubt an sich, an die absolute Realität ihres eignen Wesens.« Cfr. også Ludwig Feuerbach: *Theogonie nach den Quellen des classischen, hebräischen und christlichen Alterthums*, Leipzig 1857 (*Ludwig Feuerbach's sämtliche Werke*, bd. 9), s. 342f.

Fodnote 142:

»'Atheismens' Nødvendighed.«] I første halvdel af *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* (1843), især i §§ 14-86, fastlægger Feuerbach udviklingsgangen i den nyere tids opfattelse af det guddommelige fra teisme over panteisme og idealisme til ateisme (se *Ludwig Feuerbach's sämtliche Werke*, bd. 2, Leipzig 1846, ss. 285-93). I sine forelæsninger om Feuerbach anfører Brøchner følgende angivelige citat fra *Theogonie nach den Quellen des classischen, hebräischen und christlichen Alterthums* (1857): »Der gives kun een sand, een ærværdig Gud – det er den umiddelbare, selv-virksomme, selv-talende, selv-lysende, selv-lynen- de, selv-tordnende, selvregnende den gamle Verdens Gud. *Enten denne eller ingen Gud*. Hvor denne Verdensanskuelse er forladt, hvor der gives en *selvstændig* Stats- og Retslære, en *selvstændig* Naturlære, der ikke mener i Vinden at ane Guds Aande, i Tordenen Guds Stemme, i Lynet Guds Ild, *der er Atheismen ikke blot en videnskabelig, men ogsaa en sædelig Sandhed og Nødvendighed*.« (63.4-63.5). Det angivelige citat er en omformning af følgende sted hos Feuerbach: »Wo aber ein Gottesamt zu einem Staatsamt, der Staat selbst zum Zeus Xenios wird, wo der Mensch eine Verrichtung oder Eigenschaft Gottes in der Menschenwelt zu einer selbstständigen gesetzlichen Anstalt oder Tugend, in der Natur zu einer selbstständigen Kraft macht, wo es also eine selbstständige Staats- und Rechtslehre, eine selbstständige Naturlære gibt, die nicht mehr im Winde den Hauch Gottes (Jes. 40,7), im Donner die Stimme Gottes, im Blitz das Feuer Gottes (1. Kön. 18,38) erblickt, da ist der Atheismus nicht nur eine wissenschaftliche, sondern auch *sittliche Wahrheit und Nothwendigkeit*. Es gibt nur Einen wahren, Einen ehrwürdigen Gott – es ist der unmittelbare, selbstthätige, selbstredende, selbstleuchtende, selbstblitzende, selbstdonnernde, selbstregnende Gott der alten Welt. Entweder *diesen oder keinen* Gott.« (*Ludwig Feuerbach sämtliche Werke*, bd. 9, Leipzig 1857, s. 359).

General guidelines

The Academy invites original papers that contribute significantly to research carried on in Denmark. Foreign contributions are accepted from temporary residents in Denmark, participants in a joint project involving Danish researchers, or those in discussion with Danish contributors.

Instructions to authors

Please make sure that you use the stylesheet on our homepage www.royalacademy.dk. All manuscripts will be refereed. Authors of papers accepted for publication will receive digital proofs; these should be returned promptly to the editor. Corrections other than of printer's errors will be charged to the author(s) insofar as the costs exceed 15% of the cost of typesetting.

Authors receive a total of 50 free copies and are invited to provide addresses of up to 20 journals to which review copies could profitably be sent.

Manuscripts can be returned, but only upon request made before publication of the paper. Original photos and artwork are returned upon request.

Manuscript

General

Book manuscripts and illustrations must comply with the guidelines given below. The digital manuscript and illustrations plus one clear printed copy of both should be sent to the editor of the series. Digital manuscripts should be submitted in a commonly used document format (contact the editor if you are in doubt), and the illustrations should be sent as separate files. Please do not embed illustrations within text files.

A manuscript should not contain less than 48 printed pages. This also applies to the Sci.Dan.M. where contributions to the history of science are welcome.

Language

Manuscripts in Danish, English, German and French are accepted; in special cases other languages too. Linguistic revision may be made a condition of final acceptance.

Title

Titles should be kept as short as possible, preferring words useful for indexing and information retrieval.

Abstract, Summary

An abstract in English is required. It should be of 10-15 lines, outline main features, stress novel information and conclusions, and end with the author's name, title, and institutional and/or private postal address. – Papers in Danish must be provided with a summary in another language as agreed between author and editor.

Manuscript

Page 1 should contain title, author's name and the name of the Academy. Page 2: Abstract, author's name and address. Page 3: Table of contents if necessary. Consult a recent issue of the series for general layout. Indicate the position of illustrations and tables. A printout must accompany manuscripts submitted electronically.

Figures

All illustrations submitted must be marked with the author's name. It is important that the illustrations are of the highest possible quality. Foldout figures and tables should be avoided.

References

In general, the editor expects all references to be formally consistent and in accordance with accepted practice within the particular field of research. Bibliographical references should be given in a way that avoids ambiguity.

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

Scientia Danica. Series H, Humanistica, 4

Sci.Dan.H.4

VOL DKK

- 3 Helle Salskov Roberts: *Súkās XI - The Attic Pottery and Commentary on the Greek Inscriptions found on Tall Súkās. Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia 14* 2015. 165 pp. Lavishly ill. 280.-
- 4 Mirjam Gelfer-Jørgensen: *Pietro Krohn - Danmarks Kunstneriske Puls. Kunst · Teater · Museum.* 2014. 114 pp. Rigt ill. 240.-
- 5 Vagn Fabritius Buchwald: *Jernets Danmarkshistorie.* 2015. 344 pp. Rigt ill. 300.-

Scientia Danica. Series H, Humanistica, 8

Sci.Dan.H.8

VOL DKK

- 6 Harald Høffding: *Personlighedsprincippet i filosofien. Forelæsninger ved Helsingfors Universitet i foråret 1911.* Oversat fra svensk og med indledning af Mogens Blegvad, udgivet og forsynet med kommentarer og efterskrift af Carl Henrik Koch. 2013. 76 pp. 150.-
- 7 Sten Ebbesen, David Bloch, Jakob Leth Fink, Heine Hansen and Ana María Mora-Márquez: *History of Philosophy in Reverse. Reading Aristotle through the Lenses of Scholars from the Twelfth to the Sixteenth Centuries.* 2014. 220 pp. 200.-
- 8 Mogens Herman Hansen: *Hvad er en stat?.* 2014. 152 pp. 120.-
- 9 *Private Associations and the Public Sphere.* Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010. Edited by Vincent Gabrielsen & Christian A. Thomsen. 2015. 363 pp. 240.-
- 10 Mogens Herman Hansen: *Political Obligation in Ancient Greece and in the Modern World.* 2015. 76 pp. 80.-
- 11 Edgar Rubin: *Synsoplevet bevægelse og hastighed. Perceptionspsykologiske undersøgelser af virkelige objekters bevægelse og hastighed.* Samlet og redigeret af Arne Friemuth Petersen. 2016. 150 pp. Ill. 120.-
- 12 Gunver Skytte: *ELI - 99 års opdagelsesrejse gennem livet. En biografi om sprogforskeren Eli Fischer-Jørgensen (1911-2010).* 2016. 235 pp. Ill. 180.-
- 13 *Hans Brøchners bidrag til Kierkegaard-receptionen i Danmark.* Udgivet med indledning og kommentarer af Carl Henrik Koch. 2016. 200 pp. 120.-

Priser ekskl. moms / Prices excl. VAT

Printed in Denmark by Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 1904-5492 · ISBN 978-87-7304-396-7

